

Aldona Chmielowska

Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem polskich

Acta Archaeologica Lodziensia nr 20, 7-160

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Motto:

„...u Swebów aż do siwizny czesze się w tył najeżone włosy i często na samym szczycie głowy wiąże; naczelnicy noszą je też w bardziej ozdobny sposób. Na tym polega ich staranie o wygląd zewnętrzny, lecz jest nieszkodliwe; nie bowiem w celu miłostek i zalecanek, lecz w celu dodania sobie pewnej okazałości i grozy w chwili, kiedy na wojnę mają wyruszyć — [jakby] dla oczu nieprzyjaciół ozdobnie się czeszą”.

Tacyt

WSTĘP

Już od zarania dziejów człowiek posługiwał się grzebieniem. Świadectwem tego są okazy grzebieni występujących — w stosunkowo ubogich — mezołitycznych znaleziskach archeologicznych na terenie Europy północnej. Od dawna też zwrócono uwagę na różnorodność form i funkcji grzebieni, obserwowaną na przestrzeni dziejów.

Przedmiotem niniejszego opracowania są grzebienie toaletowe, wykonane z różnych surowców — najczęściej z rogu i kości¹. Narzędzia pracy potocznie nazywane grzebieniami, jak np. grzebienie tkackie, do czesania lnu i wełny, a także do zbierania owoców leśnych, łowienia ryb, czy zdobienia ceramiki, stanowią ze względu na pełnione funkcje zupełnie odrębne zagadnienie, nie mieszczące się w ramach tej pracy. Nie będziemy przeto się nimi zajmować, aczkolwiek genetyczne powiązania grzebieni toaletowych z technicznymi są niewątpliwe (umotywowane budową). Zagadnienie to posiada aspekt o wiele szerszy; mianowicie powstaje pytanie, gdzie należy szukać genezy grzebieni toaletowych, czy w kręgu

¹ Podstawą źródłową niniejszej pracy są grzebienie opublikowane do 1968 r. oraz egzemplarze dotychczas nie publikowane, użyczone mi przez niektóre Koleżanki i Kolegów, którym w tym miejscu składam serdeczne podziękowania — mgr T. Lenkiewicz-Radwańskiej, mgr E. Kaszewskiej, mgr H. A. Ząbkiewiczowej, dr B. Gierlachowi i dr J. Lodowskiemu. Przedmiotem publikacji są grzebienie znalezione w całości, względnie fragmenty zachowane w stanie pozwalającym określić je typologicznie.

kultur rolniczych, czy rybacko-traperskich, czy też w jednych i drugich niezależnie od siebie.

Zasadniczym celem przedstawionego tu studium jest, obok podjęcia próby wprowadzenia pewnych zmian do istniejących systemów typologiczno-chronologicznych grzebieni, pokazanie tego elementu kultury materialnej w wielorakich aspektach jego form i funkcji. Chodzi o wychwycenie tych okoliczności życia człowieka, w których grzebięń był ich nieodzownym atrybutem; obok bowiem funkcji ściśle użytkowych odgrywał też grzebięń pewną rolę w różnych wierzeniach i niektórych praktykach magicznych. Dalszym celem tej pracy jest ponowne zwrócenie uwagi na kwestię różnic terytorialnych w wytwórczości grzebienniczej, aby wychwycić ewentualne formy regionalne i interregionalne, a także określenie charakteru wytwórczości grzebienniczej w aspekcie pradziejowych i średniowiecznych stosunków produkcji. Choćby częściowe wyjaśnienie tych problemów na przykładzie polskiego materiału zabytkowego stworzyć może przesłanki do sformułowania bardziej ogólnych wniosków odnoszących się do genezy i rozwoju grzebieni europejskich.

Ramy przestrzenne i czasowe pracy zostały przedstawione w tytule. Terytorialny jej zasięg pokrywa się z granicami administracyjnymi dzisiejszej Polski. Znacznie trudniej wytyczyć tak wyraźne ramy chronologiczne. W pewnym sensie dolną granicę określają same zabytki. Za najstarsze dane do dziejów grzebieni w Polsce uznać należy rysunki tychże na urnach z końca epoki brązu i z okresu halsztackiego oraz wisiorki brązowe w kształcie grzebieni z końca epoki brązu i okresu halsztackiego. Ten wcześniejszy etap zostanie uwzględniony jako tło oraz punkt wyjścia rozważań nad genezą i dalszym rozwojem grzebieni, przy czym tłem będą — w dużym skrócie — znaleziska europejskie od mezolitu począwszy, znaleziska starożytnych cywilizacji z basenu Morza Śródziemnego oraz z terenu Azji Mniejszej.

Grzebienie z rogu i kości zachowane w oryginale, pojawiają się na ziemiach polskich dopiero w I w. n. e. Natrafiamy na nie przede wszystkim w ówczesnych zespołach grobowych, z rzadka zaś na terenie osad. Do V w. cechuje je duże zróżnicowanie formalne (stąd wiele typów), lecz jednocześnie — jednorodność funkcjonalna (wyłącznie egzemplarze jednostronne). Czas trwania i teren występowania niektórych typów są ograniczone. Znaczna grupa zabytków mniej więcej stylistycznie jednolitych trwa jeszcze przez cały wiek V, sięgając nawet VI w.

Dotychczasowy brak większej ilości grzebieni na omawianym obszarze z okresu od połowy VI do VIII w. zawęża możliwości badania grzebieni średniowiecznych właściwie głównie do wieków IX—XIII. Okres ten dzięki szeroko prowadzonym badaniom wykopaliskowym w związku

z Tysiącleciem Państwa Polskiego dostarczył niezwykle bogatej i różnorodnej bazy źródłowej. Znacznie gorzej przedstawia się znajomość realiów z wieków XIV i XV — zamykających tę pracę. Obecny stan wiedzy w tym zakresie spowodowany jest stosunkowo niewielką ilością badań wykopaliskowych prowadzonych w obrębie późnośredniowiecznych obiektów archeologicznych, a szczególnie zespołów miejskich, które mogłyby dać najpełniejszy przegląd kultury materialnej swoich czasów (jak wykazała praktyka w odniesieniu do badań z wieków X—XIII).

Grzebieniami zajmowano się w europejskiej literaturze przedmiotu z różnych punktów widzenia. Nie poświęcono im wprawdzie tylu prac, co innym rodzajom zabytków, jednakże pierwsze opracowania monograficzne ukazały się stosunkowo wcześniej. Pierwsze studia z tego zakresu powstały w literaturze niemieckiej. Grzebień doczekały się kilku opracowań szczegółowych, których celem były klasyfikacja i chronologia znanego materiału źródłowego, jak również wielu drobniejszych wzmianek, traktujących o grzebieniach na marginesie większych prac.

Zagadnienia klasyfikacji i chronologii grzebieni starożytnych zostały przedstawione ogólnie — w pracach H. Olshausena, F. Wintera², a bardziej szczegółowo w opracowaniach E. Blumego, R. Stimminga, A. v. Müllera, Ch. Carpelana, S. Thomas, E. Cnotliwego oraz G. F. Nikitinej³.

Typologią grzebieni średniowiecznych zajmowali się K. A. Wilde, H. Jankuhn, V. Hruby, B. A. Kołčin, E. Byrska, E. Cnotliwy, K. Tabaczyńska i Z. Hilczerówna⁴.

² H. Olshausen, *Beitrag zur Geschichte des Haar-Kammes*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, Berlin 1899, s. 169—187; F. Winter, *Die Kämme aller Zeiten*, Leipzig 1907.

³ E. Blume, *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, Würzburg 1912, cz. 1, s. 104—107; R. Stimming, *Knochen und Horngeräte sowie Tierreste in vorgeschichtlichen Grabgefäßen der Elb-Havel-Gegend*, „Mannus”, t. 26, Leipzig 1934, s. 250—260; A. von Müller, *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee*, Berlin 1957, s. 35—37; Ch. Carpelan, *Beinerne Kämme aus der älteren Eisenzeit Finland*, „Saumen Museo”, t. 68: 1961, s. 35—52; S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 8: 1960, s. 54—215; E. Cnotliwy, *Grzebień rogowe i kościane od I do V w. n. e. na Pomorzu Zachodnim*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 9: 1963, s. 168—174; G. F. Nikitina, *Griebni černiachovskoj kultury*, „Sovetskaja Archeologija”, nr 1: 1969, s. 147—159.

⁴ K. A. Wilde, *Die Bedeutung der Grabung Wollin*, wyd. 2, Hamburg 1953, s. 67 nn.; H. Jankuhn, *Die Ausgrabungen in Haithabu (1937—1939)*, Berlin 1943, s. 148—160; V. Hruby, *Slovanske kostěné předměty a jejich výroba na Moravě*, „Památky Archeologické”, t. 48: 1957, nr 1, s. 165—168; B. A. Kołčin, *Chronologija novgorodskich drevnostiej*, „Sovetskaja Archeologija”, nr 2: 1958, s. 101—102; E. Byrska, *Grzebień z Gdańska*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9: 1953 (1950—

Technika wytwórczości grzebienniczej oraz jej społeczna organizacja stały się tematem wypowiedzi — w oparciu o konkretne znaleziska warsztatów produkcyjnych z okresu wpływów rzymskich — P. Grimma i K. Dąbrowskiego⁵, a z okresu wczesnośredniowiecznego — J. Kavana, K. Żurowskiego, E. Cnotliwego, E. Tabaczyńskiej, Z. Hilczerówny, A. Izjumowej i V. Hrubego⁶. Wypowiedzi tych autorów skłoniły mnie do skonfrontowania obserwacji i doświadczeń archeologicznych z obserwacjami jeszcze współcześnie stosowanych, ludowych technik rękodzielniczych, działających na zasadzie przeżytków. W dalszej części pracy wróćę do tego zagadnienia referując własne w tym względzie spostrzeżenia.

Wyobrażenia grzebieni na urnach twarzowych, obecność tych przedmiotów w wyposażeniu grobowym oraz udział ich w zabiegach magicznych dawnych społeczeństw zwróciły uwagę szeregu badaczy: G. Wilkego, W. La Baume'a, P. Sartoriego, G. Schwantesa, W. Schulza, K. Godłowskiego i A. Kietlińskiej⁷.

1953), s. 423—433; E. Cnotliwy, *Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina ze stanowiska 4*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 4: 1958, s. 193 nn.; E. Tabaczyńska, *Obróbka rogu i kości* [w:] W. Łosiński, E. Tabaczyńska, *Z badań nad rzemiosłem we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu*, Poznań 1959, s. 84—94; Z. Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie w X—XIV wieku*, „Gdańsk Wczesnośredniowieczny”, t. 4, Gdańsk 1961, s. 90—95; O. I. Davidan, *Griebni Staroj Ładogi*, „Archeologičeskij Sbornik”, nr 4: 1962, s. 95—108.

⁵ P. Grimm, *Die Kammacherwerkstätte von Quenstedt*, Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-türingischen Länder, t. 18, Halle 1930, s. 169; F. K. Bicker, *Germanisches Dorf des 3. und 4. Jahrh. u. d. Z. bei Grossjenna, Kr. Weisenfels (ehem. Kr. Naumburg)*, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, R. 12: Leipzig 1936, s. 294—295; K. Dąbrowski, *Dwie osady z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach*, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne”, t. 5: 1959, s. 317.

⁶ J. Kavan, *O zpracování a výzdobě kostí u západních Slovanu w době hradištní*, [w:] *Vznik a počátky Slovanu*, sv. 2: Praha 1958, s. 253—264; K. Żurowski, *Uwagi na temat obróbki rogu w okresie wczesnośredniowiecznym*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9: 1953 (1950—1953), s. 395—401; E. Cnotliwy, *Z badań nad rzemiosłem zajmującym się obróbką rogu i kości na Pomorzu Zachodnim we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 2: 1956, s. 164 i n.; tenże, *Wczesnośredniowieczne przedmioty...*, s. 216 i n.; Tabaczyńska, *op. cit.*, s. 71—83; Hilczerówna, *op. cit.*, s. 45—90; A. Izjumowa, *Technika obrabotki kosti v diakovskoje vrijeme i drėvniej Rusi*, „Kratkije Soobščeniija o dokładach i polievych issledovanijach Instituta Istorii Materialnoj Kultury”, nr 30: 1949, s. 15—25; Hrubý, *op. cit.*, s. 187—190.

⁷ G. Wilke, *Weitere Beiträge zur Heilkunde in der Indoeuropäischen Vorzeit*, „Mannus”, t. 7, Würzburg 1915, s. 17—25; W. La Baume, *Bildliche Darstellungen auf ostgermanischen Tongefäßen der frühen Eisenzeit*, „Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst”, Leipzig 1928, s. 25; P. Sartori, *Kamm*, [w:] *Handwörterbuch der deutschen Aberglaubens*, t. 4, Berlin 1931—32, s. 942; G. Schwant-

Na temat genezy i charakteru wątków zdobniczych na grzebieniach wypowiedziało się wielu archeologów, m. in. W. Schulz, B. A. Rybakow, J. S. Vinokur, W. Hensel i A. Abramowicz⁸.

Bazą źródłową przedstawionych wyżej zagadnień są zabytki archeologiczne znajdujące się na cmentarzyskach lub w osadach; wiele grzebieni pochodzi ze znalezisk luźnych — grobowych lub osadniczych, względnie z odkryć przypadkowych. Ten rodzaj źródeł należy do kategorii źródeł bezpośrednio związanych z głównym tematem pracy.

Ponadto sięgnę do źródeł pośrednich — historiograficznych, ikonograficznych i etnologicznych, które rzucają pełniejsze światło na te kwestie, dla których wyjaśnienia, zabytek archeologiczny jest niewystarczający.

Ze względu na konieczność weryfikacji źródeł publikowanych w sposób nie wystarczający dla celów założonych przez tę pracę, wiele z nich należałoby poznać z autopsji. Niestety nie zawsze to było możliwe. Bardzo dużo zabytków uległo zniszczeniu, np. w czasie II wojny światowej. Spowodowało to niejednokrotne zawężenie możliwości interpretacyjnych.

W znacznej mierze utrudniały też pracę nieścisłości opisów i operowanie nie ustaloną terminologią, często nie popartą rysunkami grzebieni.

Analiza i wnioski — opierające się na materiale zabytkowym mocno zróżnicowanym chronologicznie i formalnie i będącym przedmiotem stosunkowo niedawnych szczegółowych studiów — nie należą do zadań ani łatwych, ani wdzięcznych. Trzeba więc wyraźnie zastrzec się, że praca ta jest tylko jeszcze jedną z prób uściślenia chronologii grzebieni starożytnych i średniowiecznych z terenu Polski oraz próbą wprowadzenia pewnych korektur do istniejących systemów klasyfikacyjnych i typologicznych. Nie rości sobie więc ona pretensji do całkowitego wyczerpania wspomnianych wyżej kwestii; nie będzie na nowo roztrząsała problemów,

tes, *Arbeitsweise und einige Ergebnisse der vorgeschichtlichen Sinnbildforschung*, „Offa”, t. 4, 1939, s. 1 nn.; W. Schulz, *Zu den Kammzeichnungen der Leichenbrandurne von Kleinpaschleben, Kreis Köthen*, „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, t. 49: 1965, s. 43—50, tam dalsza literatura; K. Godłowski, *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły*, Warszawa 1960, s. 37—53; A. Kietlińska, *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, „Materiały Starożytne”, t. 9: 1963, s. 41.

⁸ Schulz, *op. cit.*, s. 46—47; B. A. Rybakov, *Prikladnoje iskusstvo i skulptura*, [w:] *Istoria kultury drevnej Rusi*, t. 2, Moskwa 1951, s. 400—402; J. S. Vinokur, *Niekotoryje voprosy duchowej kultury černiachovskich plemien*, „Sovetskaja Archeologija”, nr 1: 1969, s. 48—61; W. Hensel, *Szkice wczesnodziejowe*, cz. 5, „Slavia Antiqua”, t. 11: 1964, s. 142; A. Abramowicz, *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź 1962, s. 93—98; tenże, *Sztuka rybaków i rzemieślników gdańskich XI—XIII w.*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 8: 1954, z. 6, s. 339—345; tenże, *Przedmioty ozdobne z grodziska łęczyckiego*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 3: 1955, s. 339.

które w sposób wystarczający zostały już wcześniej rozwiązane. Jest to natomiast podsumowanie dotychczasowych osiągnięć w tej dziedzinie oraz propozycja kierunków dalszych prac, tym bardziej, że ciągle powiększająca się baza źródłowa stwarza stałą konieczność rewidowania poglądów — także i w tej dziedzinie.

Praca ta powstała z inicjatywy i pod naukowym kierownictwem prof. dr Konrada Jażdżewskiego, któremu na tym miejscu składam najserdeczniejsze podziękowania za opiekę i cenne wskazówki udzielane w trakcie pisania pracy.

Wyrazy wdzięczności winnam również prof. dr Kazimierze Zawistowicz-Adamskiej, doc. dr Iji Lazari-Pawłowskiej oraz prof. dr Andrzejowi Nadolskiemu za łaskawe konsultacje, a doc. dr Janinie Kamińskiej za słowa otuchy i zachęty.

Wiele serdecznych słów składam również mgr M. Abramowiczowej i Pani W. Czackowskiej za aktywną pomoc w przygotowaniu pracy do druku.

Dziękuję również tym wszystkim Koleżankom i Kolegom, którzy podczas opracowywania niniejszego studium służyli mi radą i pomocą.

Rozdział I

ZAGADNIENIA KLASYFIKACJI I TYPOLOGII GRZEBIENI

Materiał zabytkowy, będący przedmiotem niniejszego studium, z racji swej wielorakości wynikającej z budowy jak i cech formalnych stwarza szerokie możliwości dokonania klasyfikacji i przeprowadzenia różnego rodzaju podziałów typologicznych (ryc. 1).

Zanim przystąpimy do rozważań na temat klasyfikacji i typologii, zastanówmy się nad kwestią bardziej ogólną — mianowicie nad stosowaną nomenklaturą.

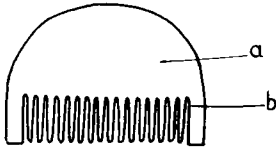
W różnych opracowaniach zajmujących się systematyką archeologicznego materiału źródłowego wielu badaczy używa równoznacznie — nie zawsze chyba w pełni świadomie — takich pojęć, jak: klasyfikacja, typologia. Ponieważ nie mają one jednak tego samego znaczenia, konieczne więc jest wyjaśnienie aparatury pojęciowej stosowanej w tej pracy, różnym bowiem etapom postępowania badawczego odpowiadać będą inne terminy.

Podział zabytków według określonych zasad — jak np. funkcji, czy konstrukcji — nazywamy klasyfikacją. Jest to podział uzależniony od posiadania lub nieposiadania pewnych cech morfologicznych wśród wyróżnionych grup grzebieni¹.

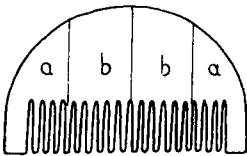
Etap porządkowania według określonych wzorów nazywamy typologią. Przy tym podziale najpierw ustalamy pewne wzorce, które wykorzystujemy następnie przy określaniu stopnia cech występujących w mniejszym lub większym nasileniu w obrębie danej grupy grzebieni.

¹ W. Tatarkiewicz, *Skupienie i marzenie*, Kraków 1951, s. 103—134; I. Laziarska-Pawłowska, *O pojęciu typologicznym w humanistyce*, „Studia Filozoficzne”, nr 4: 1958, s. 31—53; T. Pawłowski, *Pojęcia typologiczne w naukach historycznych*, „Studia Metodologiczne”, z. 3: 1967, s. 3—19; J. Topolski, *Metody w historii*, Warszawa 1968, s. 422—424.

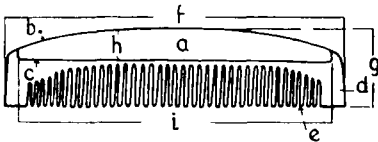

GRZEBIEŃ JEDNOSTRONNY-JEDNOPLYTKOWY

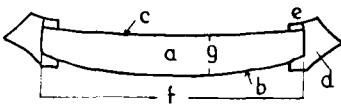
a – część uchwytywa
b – część uzębiona

GRZEBIEŃ JEDNOSTRONNY-WIELOPLYTKOWY

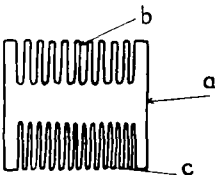
a – płytki skrajne
b – płytki środkowe

GRZEBIEŃ JEDNOSTRONNY TRÓJWARSTWOWY

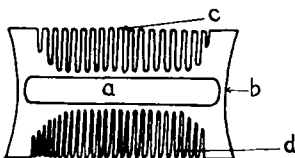
a – okładzina f – długość grzebienia
b – grzbiet okładziny g – szerokość "
c – podstawa okładziny h – szerokość okładziny
d – bok grzebienia i – długość okładziny
e – podstawa grzebienia

POCHEWKA GRZEBIENIA

a – okładzina e – krótka okładzina boczna
b – grzbiet okładziny f – długość okładziny
c – podstawa okładziny g – szerokość okładziny
d – płytka skrajna

GRZEBIEŃ DWUSTRONNY JEDNOPLYTKOWY

a – bok grzebienia
b – zęby rzadkie
c – zęby gęste

GRZEBIEŃ DWUSTRONNY TRÓJWARSTWOWY

a – okładzina
b – bok grzebienia
c – zęby rzadkie
d – zęby gęste

Ryc. 1. Nazewnictwo grzebieni (częściowo wg Z. Hilczerówny)

Często jedną z podstaw systemów klasyfikacyjnych bywa surowiec służący do wykonywania określonej kategorii przedmiotów. Podstawa ta nie zawsze jednak jest wystarczająca. Funkcja bowiem i odpowiadająca jej forma — sprawdzone w działaniu — powodują naśladownictwa przy użyciu różnych surowców, funkcjonalnie i estetycznie najbardziej użytecznego wzoru. Przykładem są grzebienie. Już w starożytności do wytwarzania identycznych form stosowano drewno, kość, róg, skorupy żółwi i metale. Ten stan rzeczy utrzymał się zresztą w Europie do drugiej wojny światowej. Dopiero wszechwładne tworzywa sztuczne ujednoliciły bazę surowcową przemysłowej wytwórczości grzebienniczej na znacznych jej obszarach; należałoby z satysfakcją tutaj dodać, że ten zupełnie nowy surowiec nie wpłynął na zmianę funkcjonalnie uzasadnionych form grzebieni. Pozwolił natomiast na wprowadzenie grzebieni o nieznanych dotąd cechach morfologicznych.

Obok zabytków łatwo dających się zaszeregować wg sformułowanych wyżej pojęć klasyfikacyjnych i typologicznych istnieją również i takie, u których natężenie charakterystycznych, indywidualnych cech formalnych uniemożliwia prawie podporządkowanie ich jakiemuś określonemu wzorcowi. W takim przypadku o włączeniu poszczególnego egzemplarza o zindywidualizowanych cechach do jakiegoś typu decydować będzie to, czy mieści się on w ogólnym stylu epoki.

Różnorodność form niektórych grzebieni sprawiła, że już pod koniec XIX wieku zwrócono na nie uwagę jako na zabytki mające pewne walory datujące.

H. Olshausen w 1899 r. — w monograficznym opracowaniu grzebieni europejskich od epoki brązu do V w. n.e. — przeprowadził pierwszą klasyfikację interesującej nas kategorii zabytków. Autor ten biorąc pod uwagę najbardziej charakterystyczną cechę konstrukcji grzebieni podzielił je na jednostronne i dwustronne, w zależności od posiadania przez nie jednego czy też dwóch rzędów zębów przeznaczonych do czesania. Nadto zwrócił uwagę na dwa niejako nurty rozwojowe grzebieni: jednostronnych na północy i dwustronnych na południu. Poza tym wywiódł ciąg genetyczny grzebieni północno-zachodnich i środkowoeuropejskich od kościanych grzebyków mezolitycznych znanych z kultury Ertebølle w Danii, uważając te ostatnie raczej za narzędzia, aniżeli za przedmioty toaletowe².

Grzebienie w rozwoju historycznym z całego świata — od starożytności aż po wiek XIX — przedstawił F. Winter wykorzystując zabytki archeologiczne, etnologiczne, jak i będące wytworem rzemiosła artystycznego wieków średnich i nowożytnych. Zestawienie bogatego i różno-

² Olshausen, *op. cit.*, s. 170—186.

rodnego materiału ilustracyjnego sprawia, że praca sprzed sześćdziesięciu kilku lat posiada w dalszym ciągu duże walory faktograficzne³.

A. Götze omawiając w obszernym haśle encyklopedycznym zabytki europejskie, małoazjatyckie i północnoafrykańskie podkreślił stosunkowo dużą zmienność form grzebieni jednostronnych w przeciwieństwie do dwustronnych, które zdaniem autora w zasadzie niewiele się zmieniły od neolitu⁴.

Wymienione prace miały charakter ogólny i nie zajmowały się bliższą klasyfikacją i typologią grzebieni. Dopiero opracowywanie szczegółowszych problemów, jak również narastająca ilość materiału zabytkowego sprawiły, że niektórzy badacze zaczęli zwracać uwagę na zagadnienia typologii. W ramach wprowadzonej przez Olshausena klasyfikacji na grzebienie jedno- i dwustronne dokonywano dalszych podziałów, często niestety w oparciu o nie dość sprecyzowane, niejednolite i niekonsekwentnie stosowane kryteria. Należy dodać, że stan znajomości materiałów, ich niejednokrotna jednostronność i brak ściślejszego datowania nie pozwalały czasami na wyjście poza te wstępne i z natury rzeczy dość ogólne ujęcia zagadnienia chronologii, klasyfikacji i typologii grzebieni. Warto przy tym zaznaczyć, że początkowo przedmiotem studiów, poza pracą Wintera, były jedynie grzebienie starożytne.

W 1912 r. E. Blume z okazji badań nad kulturą okresu wpływów rzymskich z terenów między Odrą i Pasłęką dokonał dalszego podziału grzebieni jednostronnych wyodrębniając mianowicie grzebienie: 1) jednostronne-jednowarstwowe, 2) jednostronne-jednowarstwowe-wielopłytkowe, 3) jednostronne-trójwarstwowe. Podstawą tego podziału była ich konstrukcja. Klasyfikacja ta do dziś bywa stosowana⁵.

Grzebienie jednopłytkowe — tak jednostronne jak i dwustronne — wykonywano z jednego kawałka rogu lub kości. Natomiast grzebienie trójwarstwowe wytwarzano w ten sposób, że pomiędzy dwiema okładzinami, tworzącymi część uchwytną grzebienia, umocowywano uzębione płytki; okładziny wraz z płytkami spajano żelaznymi lub brązowymi nitami.

Opierając się na klasyfikacji Blumego R. Stimming w 1934 r. opracował typologię grzebieni jednostronnych-jednowarstwowych i jednostronnych-wielopłytkowych z okresu wpływów rzymskich. Jako kryterium typologii przyjął elementy zdobnicze⁶.

³ Winter, *op. cit.*, s. 3—4.

⁴ A. Götze, *Kamm*, [w:] M. Ebert, *Reallexikon*, t. 6, Berlin 1926, s. 198; Blume, *op. cit.*, s. 104—107.

⁵ J. Kmiecński, *Odry cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w pow. chojnickim*, Łódź 1968, s. 74—75.

⁶ Stimming, *op. cit.*, s. 250—260.

Zarówno typologia Stimminga, jak i późniejsza od niej o 23 lata, oparta na podobnych zasadach typologia A. v. Müllera, nie znalazły praktycznego zastosowania, a to z powodu ich nieadekwatności ⁷.

Wspomnieć należy, że na brak większego zainteresowania archeologów typologią grzebieni wpłynęła chyba częściowo negatywna opinia Ch. Peschecka, który na podstawie badań K. Tackenberga i H. Preidla doszedł do wniosku, że określenie chronologii grzebieni na podstawie ich formy jest rzeczą niemożliwą ⁸.

Naszkiecowa sytuacja w zakresie klasyfikacji grzebieni starożytnych zaczęła ulegać zmianom dopiero w ostatnich latach.

W 1960 r. ukazała się praca S. Thomas o grzebieniach jednostronnych z okresu wpływów rzymskich ⁹. Jest to oparte o szeroką bazę źródłową wnikliwe studium grzebieni północno- i środkowoeuropejskich, w którym autorka dokonała nowej ich klasyfikacji i typologii, uwzględniając dawniejszy dorobek w tym zakresie. Przeprowadzając szczegółową typologię przyjęła różne kryteria wydzielenia typów, a mianowicie grzebienie jednostronne-jednowarstwowe podzieliła według sposobu zdobienia części uchwytovej, natomiast jednostronne-trójwarstwowe według kształtu części uchwytovej. Brak ogólnych, jednolitych zasad w odniesieniu do przeprowadzonej typologii należy zaliczyć do głównych mankamentów tej pracy, co zresztą wytknął autorce E. Cnotliwy w obszernej recenzji ¹⁰. Cennym natomiast wkładem S. Thomas do ogólnej problematyki grzebienniczej jest zwrócenie uwagi na centrum wytwarzania grzebieni jednostronnych-jednowarstwowych-wielopłytkowych, które autorka umieszcza na obszarach w dorzeczu Odry i Warty ¹¹.

Najświeższe opracowanie grzebieni kultury czerniachowskiej pióra G. F. Nikitinej (z 1969 r.) oparte jest na generalnych założeniach typologicznych S. Thomas. Dlatego przedstawiony przez tę autorkę schemat klasyfikacyjny nosi te same, błędne podstawy logiczne, co u jej poprzedniczki — jest mało przejrzysty i konsekwentny. Praca ta zresztą i z innych powodów wymaga osobnego, szerszego omówienia ¹².

Propozycje typologiczne Ch. Carpelana w odniesieniu do grzebieni

⁷ Dokładnie tę kwestię omawia E. Cnotliwy, *Grzebień rogowe i kościane...* s. 169.

⁸ Ch. Pescheck, *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien*, Leipzig 1939, s. 92.

⁹ Thomas, *op. cit.*, s. 54—215.

¹⁰ E. Cnotliwy, Recenzja: S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kammern...*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 8: 1961, s. 737.

¹¹ Thomas, *op. cit.*, s. 66.

¹² Nikitina, *op. cit.*, s. 147—159; dość istotne zastrzeżenia można mieć co do ustaleń chronologicznych autorki odnośnie do kultury czerniachowskiej.

fińskich nie wniosły istotniejszych elementów poznawczych do interesujących nas aktualnie kwestii; nie będziemy się przeto nimi zajmować. Z tego samego powodu nie omówimy tutaj pracy A. Roes o wczesnośredniowiecznych grzebieniach fryzyjskich¹³.

Zagadnienia typologii grzebieni średniowiecznych znalazły odbicie w opracowaniach większych stanowisk archeologicznych, tak obcych jak i krajowych. K. A. Wilde, H. Jankuhn, V. Hrubý, B. A. Koščin, E. Byrska, E. Cnotliwy i E. Tabaczyńska ustalając typologię grzebieni z określonych obiektów archeologicznych nie brali pod uwagę szerokiego materiału porównawczego, co spowodowało, iż wprowadzone przez nich podziały miały ograniczone zastosowanie w odniesieniu do zabytków z innych stanowisk¹⁴.

Do bliższego omówienia pozostały jeszcze dwie prace: Z. Hilczerówny i E. Cnotliwego, nad którymi zatrzymamy się nieco dłużej ze względu na specjalną wagę założeń klasyfikacyjnych przedstawionych przez tych autorów¹⁵. Wydaje się, że szczegółowa analiza tych założeń może dać odpowiedź, na jakich zasadach zostały one stworzone i co wniosły do ogólnej problematyki grzebienniczej.

Opierając się na dotychczasowym dorobku w dziedzinie klasyfikacji Hilczerówna wyszła z mniej więcej podobnych założeń co Thomas, a mianowicie: przedstawiła ona ogólną klasyfikację i typologię grzebieni, w przeciwieństwie jednak do autorki pracy o grzebieniach z okresu wpływów rzymskich, Hilczerówna wzięła pod uwagę główne cechy morfologiczne grzebieni, które stały się podwalinami wprowadzonego przez nią systemu klasyfikacyjnego, mającego zastosowanie we wszelkich podziałach grzebieni od czasów najdawniejszych aż po współczesność¹⁶. Podzieliła grzebienie na dwie grupy: I — jednostronne i II — dwustronne. W ramach tych grup dokonała dalszego podziału na następujące podgrupy: IA — grzebienie jednostronne-jednowarstwowe, IB — grzebienie jednostronne-trójwarstwowe; IIA — grzebienie dwustronne-jednowarstwowe, IIB — grzebienie dwustronne-trójwarstwowe. Jako kryterium dalszego podziału na typy w obrębie wymienionych grup i podgrup przyjęła autorka kształt części niepracującej grzebienia, tzn. w grupie IA

¹³ Carpelan, *op. cit.*, s. 35—52; A. Roes, *Bone and antler objects from the Frisian terpmounds*, Haarlem 1963,

¹⁴ Wilde, *op. cit.*, s. 67—76; Jankuhn, *op. cit.*, s. 148—160; Hrubý, *op. cit.*, s. 165—168; Koščin, *op. cit.*, s. 101—102; Byrska, *op. cit.*, s. 426—433; Cnotliwy, *Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości...*, s. 194—212; Tabaczyńska, *op. cit.*, s. 90—95.

¹⁵ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 90—130; Cnotliwy, *Grzebienie rogowe i kościane...*, s. 168—174.

¹⁶ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 94.

i IB — ukształtowanie grzbietu, w grupie IIA i IIB — ukształtowanie boków¹⁷. Kryterium formy stosuje autorka po kryteriach funkcji i budowy, które stanowią podstawowy czynnik różnicujący te przedmioty. Dokładniejsze podziały uzależnia Hilczerówna od rodzaju materiału zabytkowego, występującego na różnych obszarach i w różnych okresach czasu. Ponieważ tematem jej pracy było rogownictwo gdańskie, autorka zajęła się głównie typologią grzebieni średniowiecznych (w zakreślonych przez siebie ramach), zostawiając szczegółowe opracowanie typologii grzebieni wcześniejszych — jak np. grupy IA — innym specjalistom. Z tego też względu pominięta została przez nią dość istotna podgrupa grzebieni jednostronnych-jednowarstwowych-wielopłytkowych występujących w okresie wpływów rzymskich.

Grzebienie grupy IB podzieliła Hilczerówna na sześć typów, grupy IIA — na cztery typy i grupy IIB — na siedem typów.

Omówimy tu kolejno przedstawiony podział tej autorki, jak również propozycje typologiczne Cnotliwego (w odniesieniu do grzebieni z okresu wpływów rzymskich), z punktu widzenia konieczności wprowadzenia pewnych uzupełnień do ich koncepcji.

Należałoby zastanowić się przedtem nad nasuwającymi się wątpliwościami natury metodycznej. Chodzi mianowicie o to, czy można opracowywać jeden system typologiczny dla grzebieni z dwóch różnych kulturowo, ale następujących po sobie w czasie okresów historycznych oraz w jakim stopniu czynnik chronologiczny winien odgrywać rolę porządkującą we wszelkich podziałach typologicznych.

Zacznijmy od odpowiedzi na pytanie drugie. Nie ma żadnych wątpliwości, że jednym z podstawowych zadań archeologa jest rozpatrywanie źródeł w kontekście chronologicznym. Z góry zakładamy, że zajmujemy się grzebieniami starożytnymi (tzn. z wieków od I—V w. n.e.) i średniowiecznymi. Ogólnie podana tu chronologia ma funkcję nadrzędną, natomiast szczegółowe podziały mają być wynikiem analizy typologicznej tej kategorii zabytków, przy czym zaznaczyć trzeba, że materiał zabytkowy z pierwszego okresu różni się znacznie cechami morfologicznymi od materiału z drugiego okresu. Wynika stąd, że tworzenie podziałów typologicznych dla zabytków występujących w różnych okresach historycznych w oparciu o przedmioty z jednego tylko odcinka czasu jest z góry skazane na pewne potknięcia. Nie ustrzegła się ich m. in. Hilczerówna. Ustalając mianowicie ciąg typologiczny grzebieni grupy IB pominięła zupełnie dwa typy grzebieni występujących w późnym okresie wpływów rzymskich: z trapezowatym uchwytem oraz z łukowatym uchwytem i obciętymi końcami (typy te wydzielił Cnotliwy), skutkiem

¹⁷ *Tamże.*

czego dalsze próby typologiczne zmieniają kolejność numerową w zaproponowanej przez autorkę typologii.

W dotychczasowych koncepcjach typologicznych nie zwracano większej uwagi (poza Cnotliwym) na ogólne proporcje grzebieni jednostronnych starożytnych i średniowiecznych i zachodzące między nimi dość zasadnicze różnice¹⁸. O ile bowiem grzebienie z okresu wpływów rzymskich mają przeważnie uchwyty wysoko sklepione i są na ogół krótsze, o tyle grzebienie średniowieczne są stosunkowo nisko sklepione i długie. Stąd też w oparciu o przyjęte kryteria podziału wspomniane grzebienie z łukowatym uchwytem i obcięzonymi końcami z okresu wpływów rzymskich nie mogą być łączone w jeden typ z późniejszymi, średniowiecznymi grzebieniami posiadającymi podobne cechy formalne. Ciąg typologiczny powinien być odbiciem występowania w czasie określonych typów grzebieni.

Dochodzimy więc do odpowiedzi na pytanie pierwsze. Tworząc podział typologiczny jakiegokolwiek kategorii zabytków z różnych okresów czasu trzeba po pierwsze oprzeć się na adekwatnych materiałach źródłowych, a po drugie tak sformułować kryteria wydzielenia typów, aby nie nastroczały one wątpliwości co do ich przydziałów chronologicznych. Tym postulatom — w swych ramowych założeniach — odpowiada dychotomiczny system klasyfikacyjny Hilczerówny.

W dyskusji z tą autorką wróćmy jeszcze do tych jej ustaleń, które budzą wątpliwości. Jednym z nich jest przyjęta przez Hilczerównę zasada łącznego rozpatrywania wczesnośredniowiecznych grzebieni grupy IB, typów 4 i 5 wraz z pochewkami¹⁹. Zasadę tę można by przyjąć pod warunkiem, że temu samemu typowi grzebienia zawsze będzie odpowiadał ten sam typ pochewki. Jeżeli zaś do określonego typu grzebienia stosowano różne typy pochewek, to oczywiście nie ma mowy o żadnej całości, jak to widzi Hilczerówna, na co już zwrócił uwagę Cnotliwy podając przykład innych zabytków składających się z kilku elementów, z których każdy posiada osobną typologię²⁰. Konkludując trzeba powiedzieć, że zasada przyjęta przez Hilczerównę sprawdza się na materiałach gdańskich, nie potwierdza się natomiast w odniesieniu do grzebieni z innych terenów Polski. Przyjąć więc należałoby raczej sugestie Cnotliwego o konieczności opracowania osobnej typologii pochewek²¹.

Drugą kwestią wymagającą — jak się wydaje — wniesienia kilku

¹⁸ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 187—188.

¹⁹ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 95.

²⁰ Cnotliwy, Recenzja: Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 8: 1962, s. 510—511.

²¹ Cnotliwy, *Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości...*, s. 207.

uwag jest typologia grzebieni grupy IIB. Budzi zastrzeżenia wyróżniony typ 5 — grzebieni o bokach wklęsłych ze ściętymi rogami, a będący, jak mówi sama Hilczerówna, „modyfikacją typu III”²². Ponieważ między tymi grzebieniami nie ma żadnych różnic morfologicznych, ani tym bardziej dużych odległości czasowych, można typ 5 uznać za odmianę typu 3. W analogicznym przypadku typu 2 słusznie zaliczyła autorka grzebienie ze ściętymi lub zaokrąglonymi rogami do odmiany 2. Natomiast jako typ 6 wyróżniam grzebienie z ukośnie profilowanymi bokami stanowiącymi wyraźnie odmienną cechę typologiczną różniącą je od pozostałych grzebieni.

Cnotliwy²³ przeprowadził szczegółowy podział typologiczny jednostronnych grzebieni starożytnych w oparciu o podstawy klasyfikacyjne Hilczerówny. W swych koncepcjach typologicznych uwzględnił szeroki materiał porównawczy z terenów ograniczonych Renem, Dnieprem i Dunajem, z całą Skandynawią włącznie²⁴, biorąc pod uwagę również dorobek Thomas w tym zakresie. Wyczerpująco przedstawił też dotychczasowe systemy klasyfikacyjne grzebieni z okresu wpływów rzymskich.

Autor ten podzielił grzebienie grupy IA na sześć typów, grupy IB na pięć typów. W obrębie niektórych typów wyróżnił odmiany dostrzegalne w materiałach zachodniopomarskich zaznaczając przy tym, że cały szereg grzebieni nie jest reprezentowany w źródłach przez niego opracowywanych. Jest w tym pewna niekonsekwencja, skoro wśród wyróżnionego typu 6 w grupie IA podaje np. odmianę 4, która występuje wyłącznie w Skandynawii.

Podjęta próba nowego ujęcia typologii grzebieni z okresu wpływów rzymskich — jak sam autor zastrzega — jest kolejnym głosem w dyskusji nad polskim materiałem grzebienniczym. Propozycje typologiczne Cnotliwego w odniesieniu do grupy IB są całkowicie do przyjęcia i dalszego szczegółowego opracowania. Typologia grzebieni w obrębie grupy IA budzi natomiast pewne wątpliwości. Umieścił on w grupie IA wspomniane grzebienie jednostronne-jednowarstwowe-wielopłytkowe jako typ 6 (typ B według Thomas). Jeżeli autor ten postuluje konieczność — w ślad za Hilczerówną — stosowania jednolitych założeń klasyfikacyjnych i typologicznych, to tym bardziej umieszczenie przez niego tego rodzaju grzebieni w grupie IA jest pewnym nieporozumieniem z uwagi na odmienną konstrukcję tych grzebieni, a więc cechę morfologiczną, która została przyjęta jako jeden z podstawowych wyróżników klasyfikacyjnych. Grzebienie te bowiem w odróżnieniu od pozostałych typów z gru-

²² Hilczerówna, *op. cit.*, s. 125; zwrócił już na to uwagę Cnotliwy, Recenzja: Z. Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 511.

²³ Cnotliwy, *Grzebienie rogowe i kościane...*, s. 173—174.

²⁴ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 174.

py IA, wykonanych z jednego kawałka rogu czy kości, tworzą bardzo charakterystyczną, zwartą — właśnie ze względu na konstrukcję — podgrupę grzebieni z okresu wpływów rzymskich. Wytwarzanie grzebieni składających się z kilku płytek łączonych podłużnymi nitami żelaznymi lub brązowymi wymagało większych umiejętności od wykonawcy aniżeli wykonywanie grzebieni z jednego kawałka rogu, tym bardziej, że stosowano tu dwa różne surowce, jak np. róg i żelazo. Można przypuszczać, że powodem powstania tego rodzaju grzebieni była chęć maksymalnego wykorzystania surowca. O ile bowiem przy produkcji grzebieni jednopłytkowych odpadów było dużo, o tyle przy wytwarzaniu grzebieni wielopłytkowych istniała możliwość wykonania większej liczby przedmiotów z tej samej ilości surowca. Grzebienie te noszą typowe znamię przejściowości od jednopłytkowych do wielopłytkowych-trójwarstwowych i wobec odmiennych cech konstrukcyjnych nie mogą być włączone ani do grupy IA, ani też do grupy IB. Ze względu więc na budowę tych grzebieni wyróżniam je jako osobną grupę, którą oznaczam jako grupę IAB, aby z jednej strony nie wprowadzać nowego oznaczenia dla grupy IB, z drugiej zaś strony ażeby podkreślić przejściowy charakter grzebieni grupy IAB od jednopłytkowych do trójwarstwowych — w obrębie grzebieni jednostronnych.

Kolejna próba typologii polskiego materiału grzebienniczego — z pierwszego bez mała półtora tysiąca lat n.e. — jaką mamy zamiar tu przedstawić, powstała w nawiązaniu do ustaleń typologicznych Hilczewskiego i Cnotliwego, stanowiących mimo zastrzeżeń, właściwą płaszczyznę do dalszych prac w tym zakresie.

Reasumując, przyjmujemy takie oto kryteria podziału grzebieni: funkcję — podział na jednostronne i dwustronne; konstrukcję — podział na jednowarstwowe-jednopłytkowe; jednowarstwowe-wielopłytkowe i trójwarstwowe-wielopłytkowe; formę — podział na typy.

Pewne indywidualne cechy grzebieni zakwalifikowanych do określonego typu względnie grupa takich cech, pozwalają ponadto na wyróżnienie odmian w obrębie typów. Podstawą do wydzielania odmian jest z jednej strony sposób zdobienia grzebieni, z drugiej zaś widoczne odstępstwa formalne od zasadniczego wzorca.

Przypomnijmy sobie podstawowy schemat klasyfikacyjny: I — grzebienie jednostronne, II — grzebienie dwustronne. W ramach wymienionych zasadniczych grup wyróżniamy podgrupy grzebieni:

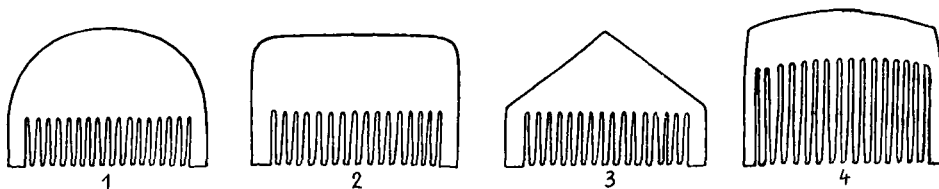
- IA — grzebienie jednostronne-jednowarstwowe-jednopłytkowe,
- IAB — grzebienie jednostronne-jednowarstwowe-wielopłytkowe,
- IB — grzebienie jednostronne-trójwarstwowe-wielopłytkowe,
- IIA — grzebienie dwustronne-jednowarstwowe-jednopłytkowe,
- IIB — grzebienie dwustronne-trójwarstwowe-wielopłytkowe.

Grzebień grupy IA dzielimy na typy (ryc. 2):

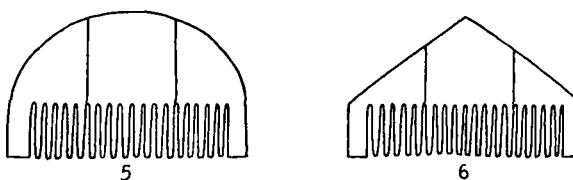
typ 1 — grzebień z półkolistym uchwytem,

typ 2 — grzebień z prostym uchwytem,

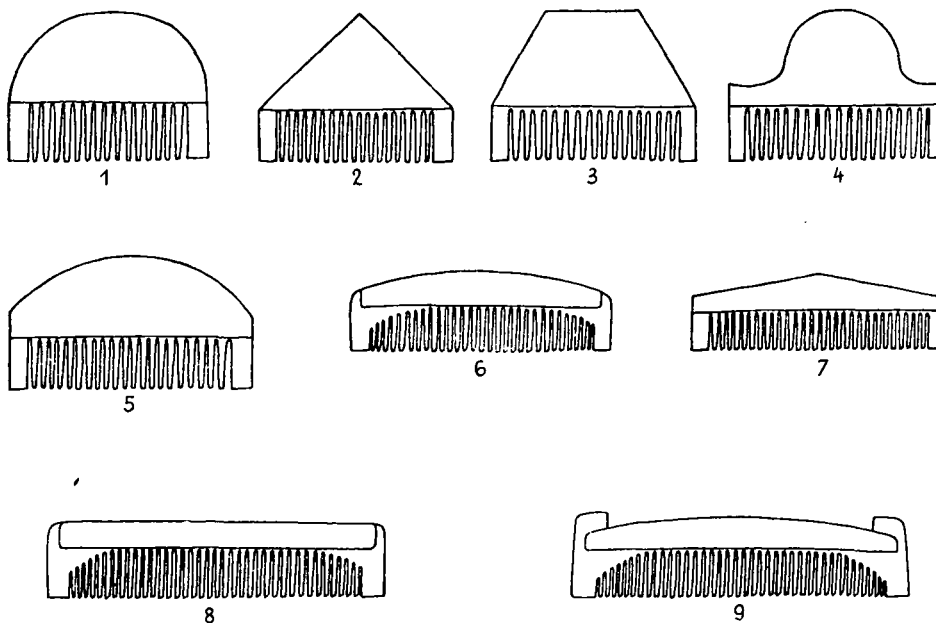
TYPY GRZEBIENI GRUPY IA

TYPY GRZEBIENI GRUPY IAB

TYPY GRZEBIENI GRUPY IB

Ryc. 2. Typy grzebieni grup: IA, IAB, IB (częściowo wg Z. Hilczarówny)

- typ 3 — grzebienie z trójkątnym uchwytem,
- typ 4 — grzebienie z łukowatym uchwytem i obciętymi końcami.

Grzebienie grupy IAB dzielimy na typy (ryc. 2):

- typ 1 — grzebienie z półkolistym uchwytem,
- typ 2 — grzebienie z trójkątnym uchwytem.

Grzebienie grupy IB dzielimy na typy (ryc. 2):

- typ 1 — grzebienie z półkolistym (wysoko sklepionym) uchwytem,
- typ 2 — grzebienie z trójkątnym (wysoko sklepionym) uchwytem,
- typ 3 — grzebienie z trapezowatym (wysoko sklepionym) uchwytem,
- typ 4 — grzebienie z profilowanym (wysoko sklepionym) uchwytem,
- typ 5 — grzebienie z łukowatym (wysoko sklepionym) uchwytem i obciętymi końcami,
- typ 6 — grzebienie z łukowatym (nisko sklepionym) uchwytem,
- typ 7 — grzebienie z trójkątnym (nisko sklepionym) uchwytem,
- typ 8 — grzebienie z prostym (nisko sklepionym) uchwytem,
- typ 9 — grzebienie (nisko sklepienie) z wystającymi płytkami wewnętrznymi ponad okładzinę.

Grzebienie grupy IIA dzielimy na typy (ryc. 3):

- typ 1 — grzebienie z bokami prostymi,
- typ 2 — grzebienie z bokami łukowatymi,
- typ 3 — grzebienie z bokami wklęsłymi,
- typ 4 — grzebienie trapezowate.

Grzebienie grupy IIB dzielimy na typy (ryc. 3):

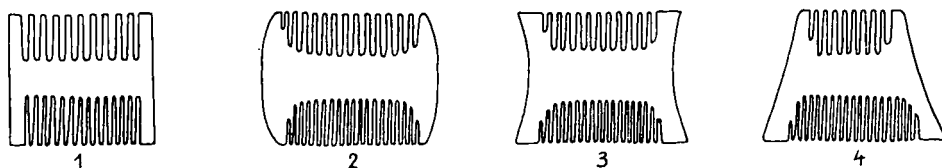
- typ 1 — grzebienie z bokami prostymi,
- typ 2 — grzebienie z bokami łukowatymi,
- typ 3 — grzebienie z bokami wklęsłymi,
- typ 4 — grzebienie trapezowate,
- typ 5 — grzebienie z bokami w kształcie litery B,
- typ 6 — grzebienie z ukośnie profilowanymi bokami,
- typ 7 — grzebienie prostokątne z profilowanymi bokami.

Jako kryterium podziału pochewek na typy przyjmujemy kształt płytek skrajnych. W obrębie wydzielonych typów wyróżniamy odmiany pochewek, przy czym elementem wyróżniającym będzie z jednej strony kształt okładek, z drugiej zaś ich ornamentacja:

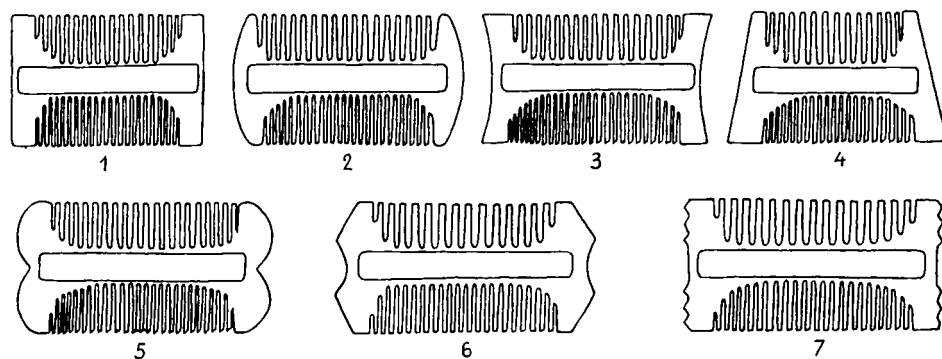
- typ 1 — pochewki z prostokątnymi płytkami skrajnymi (ryc. 3),
- typ 2 — pochewki z okrągłymi płytkami skrajnymi,
- typ 3 — pochewki z trójkątnymi płytkami skrajnymi,
- typ 4 — pochewki z wielobocznymi płytkami skrajnymi,
- typ 5 — pochewki podwójne (do grzebieni dwustronnych).

Podobnie jak wśród grzebieni tak i wśród pochewek znajdują się pojedyncze egzemplarze o bardzo zindywidualizowanych cechach formal-

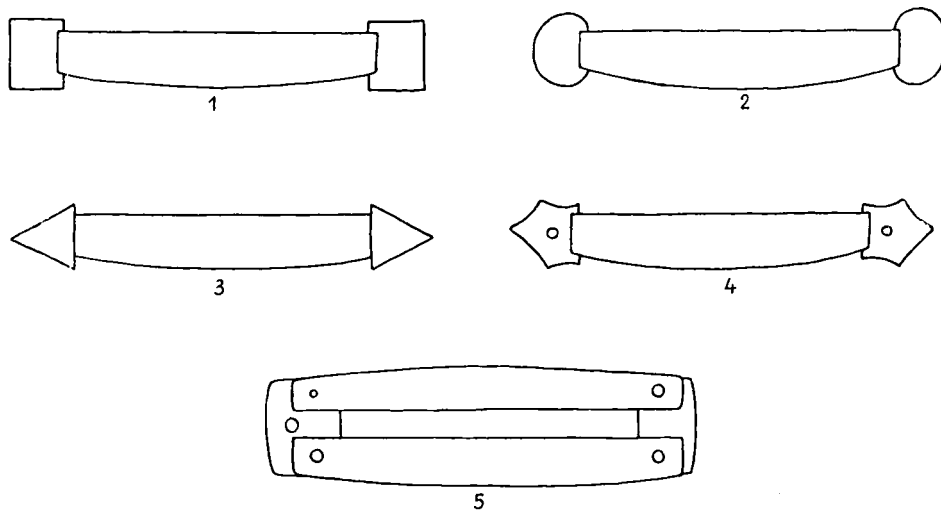
TYPY GRZEBIENI GRUPY IIA

TYPY GRZEBIENI GRUPY IIB

TYPY POCHEWEK

Ryc. 3. Typy grzebieni grup IIA, IIB (częściowo wg Z. Hilczerówny). Typy pochewek

nych, które — analogicznie jak w typologii grzebieni — będziemy zaliczać do specjalnych odmian w obrębie typów pochewek.

W przedstawionym tu schemacie typologicznym uwzględniam tylko grzebień pochodzący z terenu Polski. Obcy materiał grzebienniczy służy mi do celów porównawczych, ale nie typologicznych, ponieważ na obecnym etapie badań przeprowadzenie typologii wszystkich grzebieni starożytnych i średniowiecznych z terenu ograniczonego Renem, Dunajem i Dnieprem wraz z całą Skandynawią przekracza możliwości tej pracy.

R o z d z i a ł I I

NIEKTÓRE ZAGADNIENIA PRODUKCJI GRZEBIENI

Obróbką rogu i kości zajmowano się w literaturze, tak obcej jak i krajowej, z punktu widzenia zagadnień technologicznych oraz między innymi z punktu widzenia wytwórczości grzebienniczej. W Polsce obok prac poświęconych pierwszemu problemowi ukazało się kilka opracowań grzebieni z określonych stanowisk archeologicznych. Do znajomości technologii grzebieni najwięcej niewątpliwie wniosły prace E. Cnotliwego, E. Tabaczyńskiej i Z. Hilczerówny¹. Ponieważ problemy poruszane w tych pracach zostały wyczerpane na tyle, na ile pozwalał materiał zabytkowy, nie będziemy więc do nich wracać, a jedynie przypomnimy najważniejsze dotychczasowe ustalenia.

Wspomnieć należy, że z obróbką kości i rogu do celów grzebienniczych możemy się liczyć na ziemiach polskich na pewno od okresu wpływów rzymskich, na co wskazują m. in. znaleziska odpadków i półwytworów, pochodzące z osad, np. w Piwonicach, pow. Kalisz i Mierzanowicach, pow. Opatów². Znane pracownie grzebiennicze z okresu wpływów rzymskich z terenu Niemiec świadczą również, że w tym czasie i w tej części Europy mamy już najprawdopodobniej do czynienia z rozwiniętym wyspecjalizowanym zajęciem³.

¹ E. Cnotliwy, *Z badań nad rzemiosłem zajmującym się obróbką rogu i kości na Pomorzu Zachodnim we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 2: 1956, s. 151—179; tenże, *Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości...*, s. 186—194; Tabaczyńska, *op. cit.*, s. 71—83; Hilczerówna, *Warsztat tokarski dla obróbki rogu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 8: 1960, nr 3, s. 343—347; tejże, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 45—90; E. Cnotliwy, *Stan i problematyka badań nad rogownictwem wczesnośredniowiecznym w Polsce*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 10: 1964, s. 203—235 (tam obszerna literatura i wszechstronne omówienie problemu).

² Dąbrowski, Kozłowska, *Dwie osady...*, s. 317; M. Miśkiewicz, *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Materiały Starożytne”, t. 7: 1961, s. 184.

³ Grimm, *op. cit.*, s. 169; Bicker, *op. cit.*, s. 294—295.

Powszechnie uważa się, że grzebienie kościane znacznie częściej występowały w okresie wpływów rzymskich aniżeli w średniowieczu. Na tę opinię wpłynęło nie zawsze właściwe rozpoznanie surowca użytego do wyrobu grzebieni. Brak precyzji określeń jest częściowo wytłumaczalny tym, że materiał z grobów ciałopalnych dotrwał do naszych czasów w stanie strukturalnie mocno zniszczonym. Natomiast wśród znalezisk surowca i półfabrykatów występujących w pracowniach grzebienniczych jest wyraźna przewaga rogu w stosunku do kości. Nic w tym dziwnego zważywszy, że róg, jakkolwiek trudniejszy w obróbce, ma o wiele większe walory użytkowe w porównaniu z kością — kruchą i łamliwą.

Hilczerówna w monograficznym studium rogownictwa gdańskiego przeprowadziła szczegółową analizę procesu obróbki rogu i wytwórczości grzebieni wykorzystując dorobek w tym zakresie Cnotliwego i Tabaczyńskiej. Rekonstruuje ona następująco proces produkcji grzebieni⁴.

Podstawowym surowcem były rogi zwierząt łownych — jeleni, łosi, saren, przy czym wykorzystywano zewnętrzne części rogu, tzw. kompaktę. Z rogów jelenich czy sarnich do wyrobu grzebieni nadaje się głównie najgrubsza część, znad tzw. róży. Tę część cięto na klocki o przeciętnej wysokości od 4 do 8 cm będące elementem wyjściowym do dalszej obróbki, której prawidłowy przebieg uzależniony był między innymi od zabiegu zmiękczenia rogu. W tej ostatniej kwestii Hilczerówna zajmuje stanowisko dość ambiwalentne. Z jednej strony przytacza wyniki podjętych przez K. Żurowskiego⁵ prób zmiękczenia rogu poprzez moczenie w kwasach organicznych, z drugiej strony przyjmuje za Cnotliwym i J. Kavanem możliwość obróbki rogu bez zmiękczenia w zależności od narzędzi użytych do tego celu; autorzy ci uważają, że zmiękczenie jest konieczne tylko przy obróbce rogu nożem, natomiast posługiwanie się piłką nie stwarza tej konieczności⁶. Dalsze etapy produkcji grzebieni, według tej autorki, przebiegały następująco: rozszczepiano klocki na kilka części, usuwano z ćwierćklocków spongią (gąbczastą, wewnętrzną część rogu), ociosywano i przygotowywano półfabrykaty płytek, ostatecznie formowano płytki, dopasowywano i montowano płytki z zastosowaniem żelaznych lub brązowych nitów, wycinano zęby. Zdobienie było końcowym etapem wykonywania grzebieni. Brak zachowanych narzędzi do obróbki rogu zrekompensowała Hilczerówna wnikliwą analizą ich śladów, jak np. piłki, siekiery, noża, struga, świdra, pilnika oraz narzędzi służących do zdobienia grzebieni.

⁴ Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 79—84.

⁵ Żurowski, *op. cit.*, s. 395—401.

⁶ Kavan, *op. cit.*, s. 258.

Wstępne fazy przygotowywania rogu do dalszej obróbki nie wszędzie przebiegały jednakowo, co widać na przykładzie znalezisk odpadów i półfabrykatów — na co zwróciła uwagę Hilczerówna — z pracowni grzebienniczych z Wolina i Kołobrzegu, wcześniejszych od pracowni gdańskich⁷. Różnice te polegały na przygotowaniu półfabrykatów płytek: mianowicie grzebiennicy z wymienionych dwóch miejscowości po usunięciu z rogu kory odrąbywali od razu płytki zostawiając gąbczasty rdzeń (spongiose). Hilczerówna wspomina również o stosowaniu w obróbce rogu tokarki, podobnie jak to miało miejsce w sąsiednich krajach słowiańskich, ze wskazaniem, iż toczono głównie rogowe kamyki do gry⁸.

Wypowiedzi autorów zajmujących się odtwarzaniem procesu produkcji grzebieni na podstawie materiałów archeologicznych, jak i wyniki podejmowanych prób celem ustalenia toku prac przygotowujących surowiec do dalszej obróbki, skłoniły mnie do odszukania warsztatu wspólnie produkującego grzebienie rogowe.

Grzebiennik — Tadeusz Marchiński, zamieszkały w Jordanowie na Podhalu — uprawia swój zawód od 50 lat i jest już trzecim pokoleniem reprezentującym to rzemiosło w rodzinie. Według relacji T. Marchińskiego przygotowanie i proces produkcji grzebieni przebiega następująco: do wyrobu grzebieni stosowany jest róg bydlęcy, skupywany na targach, z którego pobiera się tylko część środkową jako najrówniejszą, a ponadto ze względu na to, że koniec rogu jest zbyt gruby, zaś początek zbyt cienki. Róg gotuje się w wodzie (bez żadnych dodatków) tak długo aż wyskoczy kość, co przeciętnie trwa od kilku do kilkunastu godzin. Potem piłką rżnie się go na odpowiednie kawałki o długości około 10 cm. Następnie przecina się krążki na dwie części (półfabrykaty płytek) i ponownie gotuje się je i grzeje nad ogniem celem zmiękczenia, po których to zabiegach wkłada się je do prasy. Po wyjęciu z prasy nadaje się płytkom pożądany kształt i „ociupuje” siekierką korę. Ogrzewa się ponownie nad ogniem i znowu prostuje w prasie. Dalej „ociupuje” się siekaczem (rodzaj tasaka), wyrównuje i zcieńcza — „ośnikuje”, obrzyna do równości piłką i struże metalowym strugiem. W tak przygotowanej płytce wycina się nożem zęby — najpierw rzadkie, a później gęste. Następnie znowu obrównuje się grzebień strugiem, ostrzy zęby i skrobie szkłem, aby miały połysk. W końcowym etapie grzebienie poleruje się; w tym celu moczono je dawniej w niegaszonym wapnie, a następnie bardzo szybko pocierano o sukno góralskie powlekające deskę; obecnie poleruje się grzebienie na tokarce. Zespół narzędzi stosowanych przez T. Marchińskiego do wytwarzania grzebieni przedstawia się następująco: piłka,

⁷ Hilczerówna, *Rogownictwo...*, s. 84.

⁸ *Tamże*, s. 85—87.

siekiera, siekacz, strug, prasa, ośnik, pniak drewniany, na którym odbywa się wstępna obróbka rogu, kozieł drewniany służący do czyszczenia i ośnikowania, kluba (rodzaj drewnianego imadła) pomocna przy wycinaniu gęstych i rzadkich zębów⁹.

T. Marchiński w ciągu jednej godziny wycina nożem 60 gęstych zębów. Wykonanie 85 dwustronnych grzebieni zajmuje mu przeciętnie 35 godzin pracy — przy wycinaniu zębów rzadkich nożem, a gęstych maszynowo. Jak sam wytwórca mówi, posiadanej maszyny do wycinania zębów używa rzadko, gdyż woli posługiwać się w tym celu po prostu nożem.

Opisany tu współczesny sposób obróbki rogu i wytwarzania zeń grzebieni nie odbiega zasadniczo od ustaleń opartych na źródłach archeologicznych. W szczegółach zaś wskazuje po pierwsze na użytkowanie innego surowca — pochodzącego ze zwierząt hodowlanych, po drugie na konieczność wielokrotnego zmiękczenia rogu ogniem, nawet w przypadku posługiwania się piłką. Jedną z ciekawszych obserwacji toku pracy współczesnego grzebiennika jest wycinanie nożem zębów grzebienia. Pozwala to na odniesienie tego sposobu do czasów dawniejszych, wbrew powszechnemu mniemaniu o konieczności użytkowania w tym celu piłki. Współczesne zaś użytkowanie tokarki do polerowania grzebieni, w zestawieniu ze wspomnianymi przez Hilczerównę analogicznymi, średniowiecznymi przyrządami, stwarza pole do domysłów o ich podobnym zastosowaniu w tamtych czasach.

Poza problemami technicznymi grzebiennictwa istnieje jeszcze jeden aspekt tej produkcji, a mianowicie jej społeczna organizacja. Poświadczona znaleziskami archeologicznymi funkcjonowanie pracowni grzebienniczych już w okresie wpływów rzymskich na ziemiach polskich jak i poza nimi (w Europie środkowej) informuje, że już w tym czasie istnieli specjaliści zajmujący się zaspokajaniem określonych potrzeb lokalnych, a być może pracujący także dla odleglejszych rynków. Na pytanie, czy owych specjalistów można nazywać rzemieślnikami i czy łączyła ich jakaś organizacja, trudno z całą pewnością odpowiedzieć. Jednakże poziom i charakter niektórych gałęzi rodzimej wytwórczości (np. kowalstwo) wykazujące duży stopień wydoskonalenia sugeruje, że zdołały się one na tyle wyspecjalizować, że na ich produkcję istniało stałe społeczne zapotrzebowanie.

Nie mamy pewności, czy grzebiennictwo w okresie wpływów rzymskich na ziemiach polskich zdołało wykształcić się w osobne rzemiosło. Niewykluczone, że ten rodzaj wytwórczości łączony był z innymi rze-

⁹ Podobny sposób obróbki rogu i wytwarzania grzebieni opisuje K. M o s z y ń s k i, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, Kraków 1929, s. 338.

miosłami, np. złotnictwem lub kowalstwem. Z tym ostatnim związki były niewątpliwe, czego dowodem jest stosowanie żelaznych lub brązowych nitów w produkcji grzebieni jednostronnych — wielopłytkowych i trójwarstwowych¹⁰. Zresztą już sam pomysł wykonywania grzebieni częściowych, składających się z mniejszych elementów łączonych nitami, wskazuje na chęć maksymalnego wykorzystania surowca; na tym mogło zależeć tylko wytwórcy pracującemu dla szerszego kręgu odbiorców¹¹.

Powyższe stwierdzenia nasuwają pytanie, czy wolno — z dużą dozą ostrożności — wyrazić przypuszczenie, iż ewentualnych początków organizacji rzemiosła na ziemiach polskich należałoby szukać już w okresie wpływów rzymskich, a przynajmniej w jego młodszym odcinku? Musimy sobie otwarcie powiedzieć, że źródła archeologiczne — z natury rzeczy jednostronne i do tego problemu niewiele wnoszące — jak i źródła historiograficzne nie upoważniają na razie do wysuwania takich przypuszczeń. Kwestia ta zatem nadal pozostaje otwartą, jakkolwiek naszym zadaniem w odniesieniu do grzebiennictwa, znane trudności w obróbce rogu oraz precyzja wykonania — szczególnie grzebieni trójwarstwowych — dają dostateczne podstawy do przypisania tej produkcji specjalistom.

W szeroko rozwiniętych badaniach nad polskim średniowieczem, mających za podstawę źródła historiograficzne i archeologiczne, wiele uwagi poświęcono zagadnieniu organizacji rzemiosł w ogóle, w odniesieniu zaś do grzebiennictwa powstało również kilka sformułowań opartych na wspomnianej bazie źródłowej.

K. Tymieniecki w pracy szeroko dyskutującej poglądy historyków mediewistów na temat organizacji polskiego rzemiosła wczesnośredniowiecznego pisze, iż społeczne wydzielenie się rzemiosła grzebienniczego mogło nastąpić jedynie w większych ośrodkach — typu miejskiego¹². Pogląd ten znajduje pełne potwierdzenie w świetle materiałów archeologicznych pochodzących z ówczesnych ośrodków podgrodowych. Niewielka ilość danych jednoznacznie stwierdzających istnienie grzebiennictwa uprawianego w warunkach wiejskich¹³ wskazuje na zaopatrywa-

¹⁰ Interesującym przykładem odmiennego łączenia płytek u grzebieni trójwarstwowych jest okaz znaleziony w chacie 1 w Poznaniu, przy ul. Krańcowej. Okładziny tego grzebienia spojono z płytkami czternastoma brązowymi rurkami (spełniającymi funkcję nitów) tworzącymi jednocześnie ornament — kółek koncentrycznych (J. Kostrzewski, *Osiedle z młodszego okresu rzymskiego na obszarze Poznania*, „Z Otchłani Wieków”, R. 12: 1933, z. 3, s. 29—38).

¹¹ Na ten temat wypowiedział się już W. Hensel, *Poznań w starożytności i wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Zachodni”, t. 9: 1953, s. 59.

¹² K. Tymieniecki, *Organizacja rzemiosła wczesnośredniowiecznego a geneza miast polskich*, *Studia Wczesnośredniowieczne*, t. 3: 1955, s. 73.

¹³ W. i Z. Szafraniec, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, Wrocław 1961, s. 33—34.

nie się ludności wiejskiej w te przedmioty raczej u rzemieślników grupujących się w obrębie osad-podgrodzi. Odrębnym zagadnieniem jest kwestia grzebienników pracujących na zapotrzebowanie określonego dworu feudalnego¹⁴.

Rozważania te, jak również szczupła baza źródłowa, nie uprawniają nas do odniesienia tego układu zjawisk do samych początków wczesnego średniowiecza.

W miastach polskich — jak wiadomo — już od XIII wieku zaznacza się wyraźna tendencja do organizowania się rzemieślników w cechy. Zagadnieniem tym, związanym z udziałem grzebienników w organizacji cechowej, zajmowała się już Hilczerówna¹⁵. Na podstawie źródeł pisanych autorka ta stwierdziła występowanie grzebienników w obrębie cechów grupujących również i inne specjalności, często pokrewne, jak np. iglarzy. Jest to zrozumiałe wobec skali zapotrzebowań ludności w tym zakresie w porównaniu do potrzeb wynikających np. z użytkowania naczyń glinianych czy obuwia.

¹⁴ W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1956, s. 146, 152; Tymieniecki, *op. cit.*, s. 32—67. W czasach późniejszych sprowadzano na użytek warstw zamożniejszych grzebienie z zagranicy. Znalazło to odbicie w instruktarzu celnym z 1643 r.: „podatek od rękawic, pończoch, grzebieniarzów...” (*Volumina Legum*, t. 4, 80, Petersburg 1859, s. 42).

¹⁵ Hilczerówna, *Rogownictwo...*, s. 89—90.

Rozdział III

GRZEBIENIE STAROŻYTNE

Przed przystąpieniem do omawiania grzebieni starożytnych z ziemi polskich należy prześledzić — choćby w pobieżnym skrócie — rozwój tego elementu kultury od czasów najdawniejszych także na innych obszarach Europy, aby między innymi ustalić wzajemne związki genetyczne europejskiego materiału grzebienniczego.

Wyniki dotychczasowych badań nad dziejami grzebieni w kulturach kręgu euroazjatyckiego wykazują¹, że rozwój grzebieni przez kilka tysięcy lat przebiegał niejako niezależnie na różnych terenach: w północno-zachodniej i środkowej Europie występowały tylko grzebienie jednostronne, w krajach zaś śródziemnomorskich i przednioazjatyckich zarówno jednostronne, jak i dwustronne.

Pierwsze europejskie jednostronne-jednopłytkowe grzebienie kościane znane są z mezolitycznych znalezisk kultury śmietnisk muszlowych w Danii (5000—3500 p.n.e.)², a także z osady kultury bukowogórskiej w jaskini Domica na Słowacji, datowanej na 4130 p.n.e. (ryc. 4 a, b)³. Grzebienie kultury śmietnisk muszlowych wielu badaczy uważa raczej za narzędzia aniżeli za przedmioty toaletowe, a to ze względu na fakt zachowania się na zębach tych grzebieni poprzecznych żłobków świadczących o wykorzystywaniu omawianych przedmiotów do celów technicznych, jak np. do splatania ściągien⁴. Natomiast autor opracowania materiału z jaskini Domica wskazuje nadto nie tylko na toaletową, lecz również i ozdobną funkcję tamtejszych grzebieni (do ozdabiania fryzury)⁵. Stanowisko G. Wilkego, który dopatrywał się grzebieni na niektórych

¹ Olshausen, *op. cit.*, s. 169—187; Winter, *op. cit.*, s. 198.

² S. Müller, *Nordische Altertumskunde*, Strassburg 1897, ryc. 20.

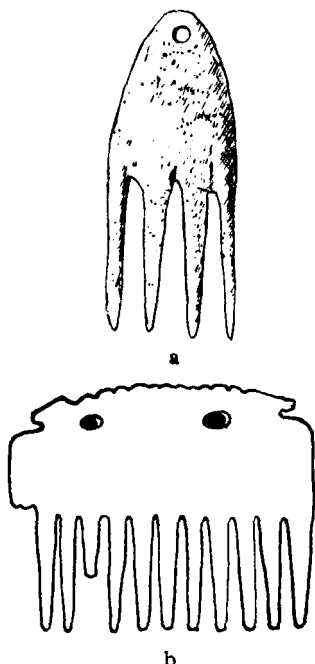
³ J. Lichardus, *Jaskyňa Domica, najvyznačnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultury*, Bratislava 1968, ryc. XIV.

⁴ Olshausen, *op. cit.*, s. 169; J. Brøndsted, *Nordische Vorzeit*, Neumünster 1960, s. 120.

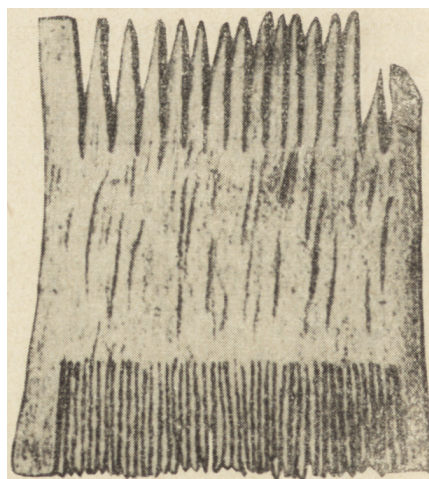
⁵ Lichardus, *op. cit.*, s. 72.

paleolitycznych rysunkach jaskiniowych⁶, skłania do wielkiej ostrożności w tym względzie, ale jednocześnie nie wyklucza całkowicie możliwości istnienia form grzebieniopodobnych już w tych odległych czasach.

Pierwsze dwustronne grzebienie drewniane, obok rogowych jednostronnych pochodzą z neolitycznych osad palowych na obszarze alpejskim (ryc. 5)⁷.

Ryc. 4. Grzebienie jednostronne z kości, a — Meilgaard wg S. Müllera; b — Jaskinia Domica (Czechosłowacja), wg J. Lichardusa (neolit)

Ryc. 5. Grzebień dwustronny drewniany, Concisa (Szwajcaria), wg F. Wintera (neolit)

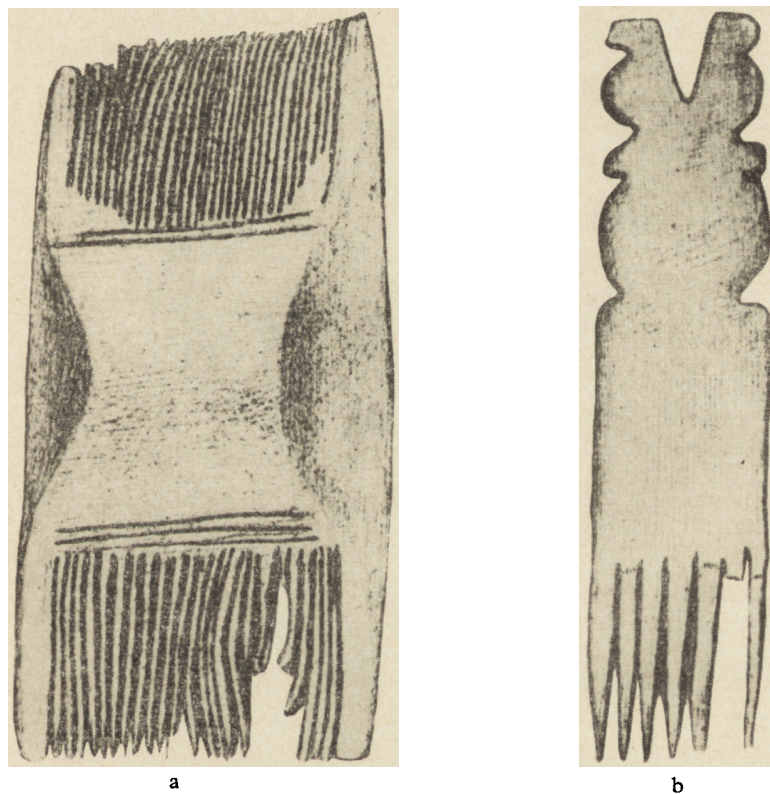
Najstarsze jednostronne grzebienie z obszaru cywilizacji starożytnych mieszczą się w mniej więcej podobnych ramach chronologicznych, co i europejskie. Na przykład jednostronne kościane i drewniane grzebienie egipskie, znane już z czasów przeddynastycznych, datowane są na czwarte tysiąclecie p.n.e.⁸ Natomiast grzebienie dwustronne pojawiły się tam na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. (ryc. 6 a, b)⁹. Na terenie mało-

⁶ Wilke, *op. cit.*, s. 23—24.

⁷ Götze, *op. cit.*, s. 198.

⁸ J. Kantor, *The chronological framework in Egypt*, [w:] *Chronologies in old world archeology*, Chicago 1965, s. 5.

⁹ Tamże.

Ryc. 6. a — dwustronny grzebień drewniany, Egipt, wg F. Wintera; b — grzebień jednostronny z kości słoniowej, Egipt, wg F. Wintera (neolit)

azjatyckim używano głównie grzebieni dwustronnych, wykonywanych przeważnie z drewna, ale również z brązu, żelaza i kości słoniowej (ryc. 7)¹⁰.

W epoce brązu na terenie Europy północnej, zachodniej i południowej pojawiają się grzebienie odlewane z brązu obok używanych równocześnie drewnianych i kościanych¹¹. Na podkreślenie zasługuje tu okoliczność występowania podobnych form grzebieni, wykonywanych z różnych surowców. Często grzebień z brązu o półkolistym, ażurowym uchwycie (jest to zresztą typowa forma dla tego rodzaju grzebieni) nie różni się cechami zewnętrznymi od grzebieni rogowych czy kościanych¹². Szczególnie dużo grzebieni z brązu występuje w znaleziskach archeologicznych z obszaru kręgu nordyjskiego, gdzie znajdowano je bądź to jako

¹⁰ Götze, *op. cit.*, s. 198.

¹¹ Götze, *op. cit.*, s. 198; E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Horfunde*, t. 1, Mainz 1956, s. 238.

¹² Sprockhoff, *tamże*.

Ryc. 7. Dwustronny grzebień drewniany, Assyria, wg F. Wintera

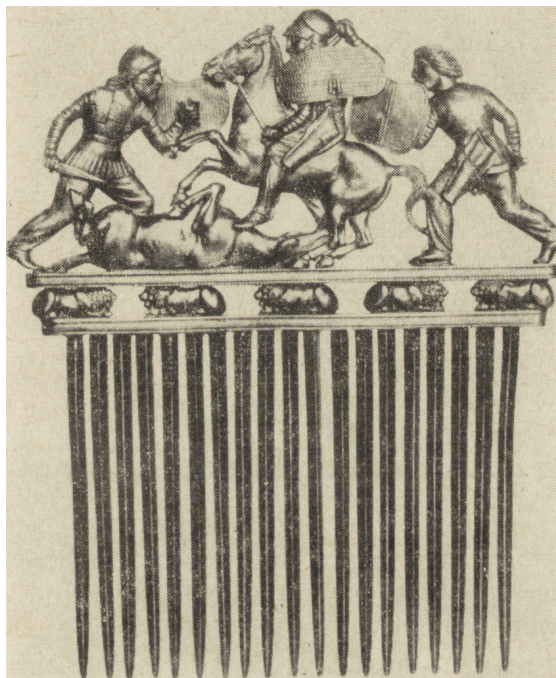
składnik wyposażenia grobowego, bądź też w skarbach¹³. Formy grzebieni metalowych, powstałe w epoce brązu, kontynuowane były z różnymi modyfikacjami w okresach halsztackim i lateńskim i wyraźnie wpłynęły na styl celtyckich grzebieni metalowych i rogowych. Sposób zdobienia ażurem płytki uchwytywnej grzebienia kontynuowany był we wczesnym okresie wpływów rzymskich w Europie środkowej. Najwięcej tego rodzaju zabytków pochodzi z terenów nad górną Łabą.

Kościane grzebnyki jednostronne-jednopłytkowe znane są również z kurhanów scytyjskich z połowy I tys. p.n.e. Mają one uchwyty proste, ażurowe, uformowane na kształt bardzo realistycznie przedstawionych zwierząt¹⁴. Złoty grzebień jednostronny z V w. p.n.e., znaleziony w miej-

¹³ Tamże, s. 237—238.

¹⁴ M. P. Zavituchina, *Mogilnik vremieni rannich kočevnikov bliz g. Bijska*, „Archeologičeskij Sbornik“, nr 3: 1961, ryc. 7 i 8; W. I. Maskovin, R. M. Munčajev, *Archeologija Cieceno — Ingušeti w svietie noviejsich issledovanii*, „Kratkije soobščeniija o dokladach i polievych issledovanijach Instituta Archeologii“, nr 100: 1965, ryc. 17.

scowości Sołocha, jest bardzo charakterystycznym przykładem upodobań scytyjskich z jednej strony, z drugiej zaś wyraźnie wskazuje na pochodzenie z antycznych warsztatów greckich (ryc. 8)¹⁵.

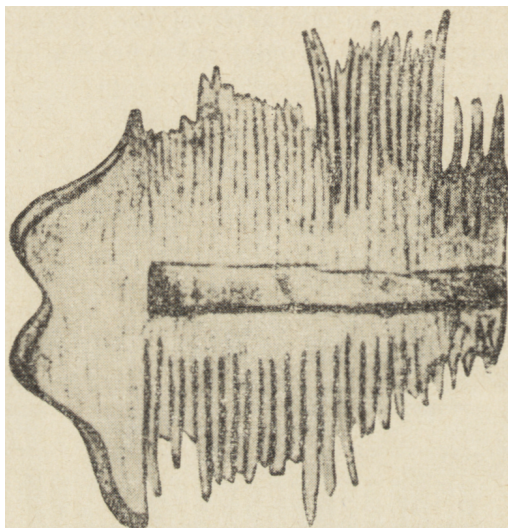
Ryc. 8. Grzebień jednostronny złoty, kurhan Sołocha (ZSRR), wg A. Götze (V w. p.n.e.)

Dwustronne grzebienie drewniane i rogowe dość licznie występują w obiektach archeologicznych na terenach nadczarnomorskich w pierwszej połowie I tys. p.n.e. (ryc. 9)¹⁶.

Pierwsze odnoszące się do interesującego nas zagadnienia znaleziska archeologiczne z terenu Polski pochodzą z V okresu epoki brązu i z okresu halsztackiego. Nie są to wprawdzie grzebienie *sensu stricto*, a tylko brązowe zawieszki grzebieniowate oraz rysunki grzebieni na urnach, jednakże informują one przynajmniej pośrednio o użytkowaniu w tym czasie grzebieni na obszarze kultury łużyckiej i pomorskiej. Na szczególną uwagę zasługują tu rysunki na urnach umieszczone pod załomem szyjki w górnej partii brzuśca naczynia, gdyż kilka z nich bardzo realistycznie

¹⁵ Götze, *op. cit.*, tabl. 55.

¹⁶ Winter, *op. cit.*, ryc. 26; A. P. Ivanova, *Chudožestviennyje izdielia iz diereva i kosti, Antičnyje goroda siewiernogo Pričernomoria*, Moskwa 1955, s. 406—407.

Ryc. 9. Dwustronny grzebień drewniany, Kercz (ZSRR), wg F. Wintera (I poł. I tys., p.n.e.)

przedstawia ówczesne grzebienie. Na urnie z V okresu epoki brązu ze Stobnicy, pow. Oborniki, narysowano grzebienie jednostronne-jednopłytkowe o półkolistym, wysoko sklepionym uchwycie z otworkami służącymi zapewne do zawieszania¹⁷. Podobną formę reprezentuje grzebień narysowany na urnie twarzowej z okresu halsztackiego z Pręgowa, pow. Gdańsk (ryc. 10)¹⁸. Zupełnie odmienny, jeśli chodzi o kształt, jest grzebień z rysunku na urnie twarzowej z Piotrowic, pow. Kołobrzeg (ryc. 11)¹⁹, posiada on prostokątny uchwyt zaopatrzony w półkoliste występy na rogach oraz taki sam występ w części środkowej uchwytu. Podobny typ prostokątnego grzebienia przedstawia również rysunek na urnie ze Stefanowa, pow. Puck (ryc. 12)²⁰. Grzebienie na rysunkach z Pręgowa i Piotrowic są ponadto zdobione linią przerywaną wzdłuż krawędzi części uchwytowej oraz tworzącą zygzaki i pasma pionowe.

Inne jeszcze rysunki na urnach z tego okresu są często potraktowane w sposób dość schematyczny, tak że nie zawsze można się w nich domyślać grzebieni. Wyłania się tu zresztą pewna dodatkowa kwestia, a mianowicie umiejscowienie na urnie odnośnego rysunku. Zwrócono mi uwagę na konieczność ostrożnego interpretowania tych wyobrażeń grzebieni²¹.

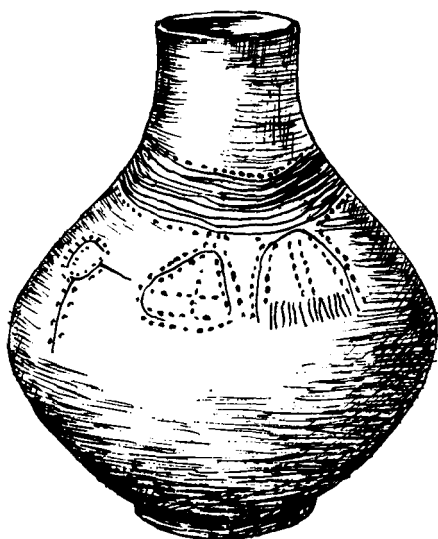
¹⁷ J. K o s t r z e w s k i, *Wielkopolska w czasach, przedhistorycznych*, Poznań, 1923, ryc. 217.

¹⁸ L a B a u m e, *op cit.*, tabl. 1, ryc. 5.

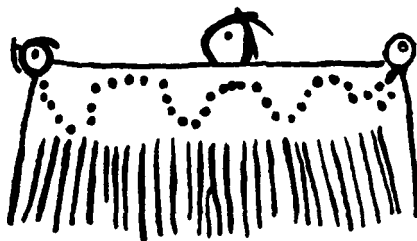
¹⁹ *Tamże*, tabl. 14.

²⁰ *Tamże*, tabl. 1, 6.

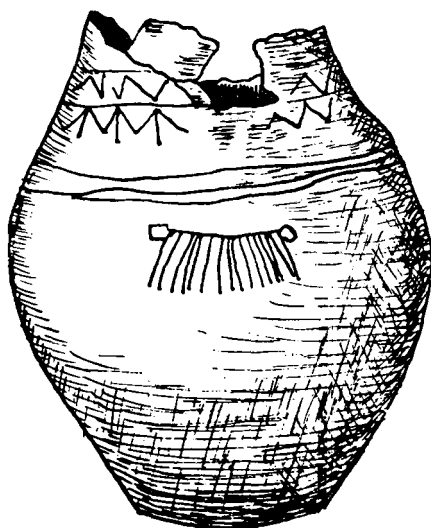
²¹ Za zwrócenie mi uwagi na ten istotny szczegół składam podziękowanie dr Annie Kowalskiej-Lewickiej.

Ryc. 10. Urna twarzowa z rysunkiem grzebienia, Pręgowo, pow. Gdańsk, wg W. La Baume'a (okres halsztacki)

Rys. 11. Rysunek grzebienia na urnie twarzowej, Piotrowice, pow. Kołobrzeg, wg W. La Baume'a (okres halsztacki)

Ryc. 12. Urna twarzowa z rysunkiem grzebienia, Stefanowo, pow. Puck, wg W. La Baume'a (okres halsztacki)

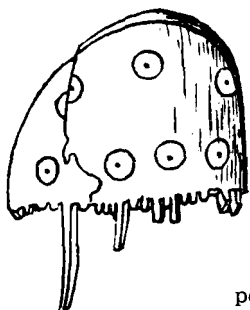

Ryc. 13. Urna twarzowa z rysunkiem grzebienia, Reda, pow. Wejherowo, wg W. La Baume'a (okres halsztacki)

W zależności bowiem od tego, w którym miejscu domniemany grzebień narysowano, można ustalić, czy chodzi właśnie o rozpatrywaną kategorię rysunków, czy też mamy do czynienia z wyobrażeniami zupełnie innych przedmiotów lub elementów stroju. Rysunek grzebieniopodobny występujący pod załomem brzuśca naczynia (ryc. 13) może być odpowiednikiem

jakiegoś szczegółu stroju, np. fartuszka. Są to oczywiście hipotezy, których jednakże wykluczyć niepodobna, a z kolei zbyt pochopne reje-strowanie wszystkich rysunków przypominających grzebienie jako bez-spornie je odzwierciedlające tak samo nie jest w pełni usprawiedliwione.

Brak oryginalnych grzebieni z okresów halszackiego i lateńskiego, a jednocześnie istniejące źródła ikonograficzne, jakimi są wyobrażenia tych przedmiotów na urnach, skłaniają do mniemania, że używano wtedy na obszarze kultury lużyckiej i pomorskiej najprawdopodobniej grzebieni drewnianych, które jednakże nie zachowały się w znaleziskach archeolo-gicznych. J. Kostrzewski wysunął hipotezę, że już w omawianych okre-sach wytwarzano na naszych ziemiach grzebienie kościane i rogowe, na poparcie której przytoczył fakt znajdowania w grobach skrzynkowych fragmentów dość charakterystycznych — zdobionych płytek kościanych, np. w Rzeszynie, pow. Strzelno i Klęczkowie, pow. Chełmno ²². Pewnym poparciem domysłów J. Kostrzewskiego mógłby być mały jednostronny-jednowarstwowy grzebień kościany znaleziony w grobie skrzynkowym w Bobrowcu, pow. Starogard Gdański (ryc. 14) ²³. Jednakże okoliczności

Ryc. 14. Grzebień kościany, grupa IA, typ 1, Bobrowiec, pow. Starogard Szczeciński, wg E. Petersena (okres halszacki?)

znalezienia tego okazu nie wydają się zupełnie jasne, skoro E. Petersen wyraźnie zalicza go do form wczesnorzymskich ²⁴, jednocześnie podając w wątpliwość jego przynależność chronologiczną; gdyby było pewne, że został znaleziony w urnie, można by uznać go za najstarszy grzebień z ziem polskich. Jednak wobec braku grzebieni na innych stanowiskach z tego okresu znalezisko to należy traktować ostrożnie.

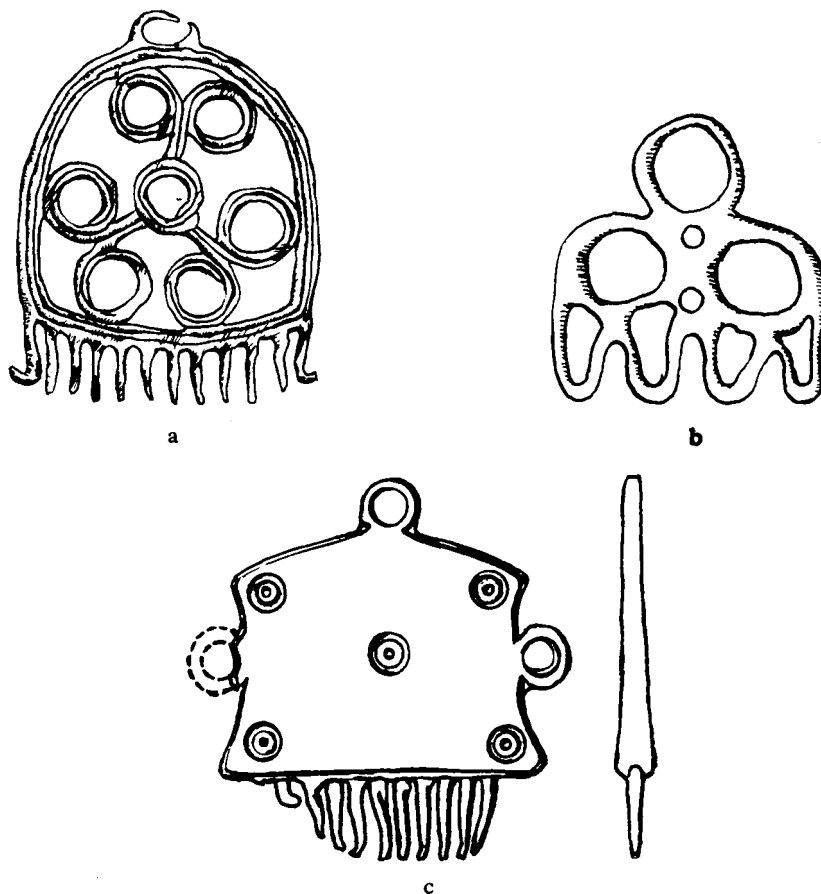
Jak dotychczas więc problem występowania grzebieni kościanych lub rogowych na naszych ziemiach w okresie halszackim pozostaje w dal-szym ciągu w sferze domniemań, mniej lub więcej podbudowanych bazą źródłową.

²² Kostrzewski, *op. cit.*, s. 284 (tam przypis 511).

²³ E. Petersen, *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin 1929, tabl. 17, i.

²⁴ *Tamże*, s. 71.

Ze znanych mi z terenu Polski trzech brązowych zawieszek grzebieniowatych, najstarsza — z V okresu epoki brązu — pochodzi z Chwarzna, pow. Kościerzyna (ryc. 15 a)²⁵. Posiada ona wysoką ażurową część

Ryc. 15. a — Grzebieniowata zawieszka z brązu, Chwarzno, pow. Kościerzyna, wg E. Sprockhoffa (V okres epoki brązu); b — Grzebieniowata zawieszka z brązu, Ziemiećice, pow. Gliwice, wg E. Dobrzańskiej (okres halsztacki); c — Grzebieniowata zawieszka z brązu, Kosin, pow. Nisko (okres halsztacki)

uchwytową oraz bardzo charakterystycznie odgięte zewnętrzne zęby — na kształt stopy — co zbliża tę zawieszkę do analogicznych przedmiotów występujących wcześniej na obszarze Szwajcarii, na przełomie tamtejszej epoki brązu i okresu halsztackiego²⁶.

Druga ażurowa zawieszka brązowa znaleziona w grobie 36 na późno-

²⁵ Sprockhoff, *op. cit.*, tabl. 55, 1.

²⁶ Olshausen, *op. cit.*, ryc. 29 i 30.

halsztackim cmentarzysku w Ziemięcicach, pow. Gliwice (ryc. 15 b)²⁷, swą formą i niewielkimi rozmiarami wykazuje raczej charakter ozdobny lub magiczny, w przeciwieństwie do swych prototypów z epoki brązu, spełniających funkcje i toaletowe i ozdobne.

Całkowicie odmienną od powyższych, jeśli chodzi o formę i sposób wykonania, jest zawieszka z halsztackiego cmentarzyska 3 w Kosinie, pow. Kraśnik (ryc. 15 c). Została ona wykonana w ten sposób, że w litej części uchwytovej, w kształcie zbliżonej do kwadratu, wywiercono mniej więcej prostokątne otworki, w które wprawiono pojedyncze lub podwójne zęby. Podobnych do niej zawieszek, tak pod względem formy jak i techniki wykonania, nie udało mi się znaleźć w literaturze przedmiotu. Z okresu lateńskiego nie dysponujemy nawet pośrednimi źródłami do interesującego nas zagadnienia.

Grzebień kościany i rogowy zaczynają się pojawiać w polskich znaleziskach archeologicznych w I w.n.e., a w następnych wiekach stają się dość typowym wyposażeniem grobowym z rzadka tylko występującym w osadach. W okresie wpływów rzymskich znamy z ziem polskich jedynie grzebień jednostronny wykonany z jednej płytki, grupa IA; jednostronne-jednowarstwowe-wielopłytkowe, grupa IAB; jednostronne-trójwarstwowe, grupa IB. Kolejno omówione zostaną tutaj wyróżnione w poprzednim rozdziale grupy, typy i odmiany grzebieni z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów.

GRZEBIENIE JEDNOSTRONNE-JEDNOWARSTWOWE-JEDNOPLYTKOWE GRUPA IA

Grzebień tej grupy należą do charakterystycznych i najliczniej występujących w okresie wpływów rzymskich, szczególnie w jego wcześniejszym odcinku. Później trafiają się sporadycznie w znaleziskach archeologicznych. Grupę tę dzielimy na 4 typy, w obrębie których wydzielamy ponadto jeszcze ich odmiany.

*Typ 1 — grzebień o uchwycie półkolistym względnie w kształcie odcinka koła (typ A wg S. Thomas i typ I wg E. Cnotliwego)*²⁸.

Odmiana a: grzebień o uchwycie półkolistym lub o kształcie odcinka koła, niezdobione i zdobione.

Odmiana b: grzebień z ażurowymi uchwytami.

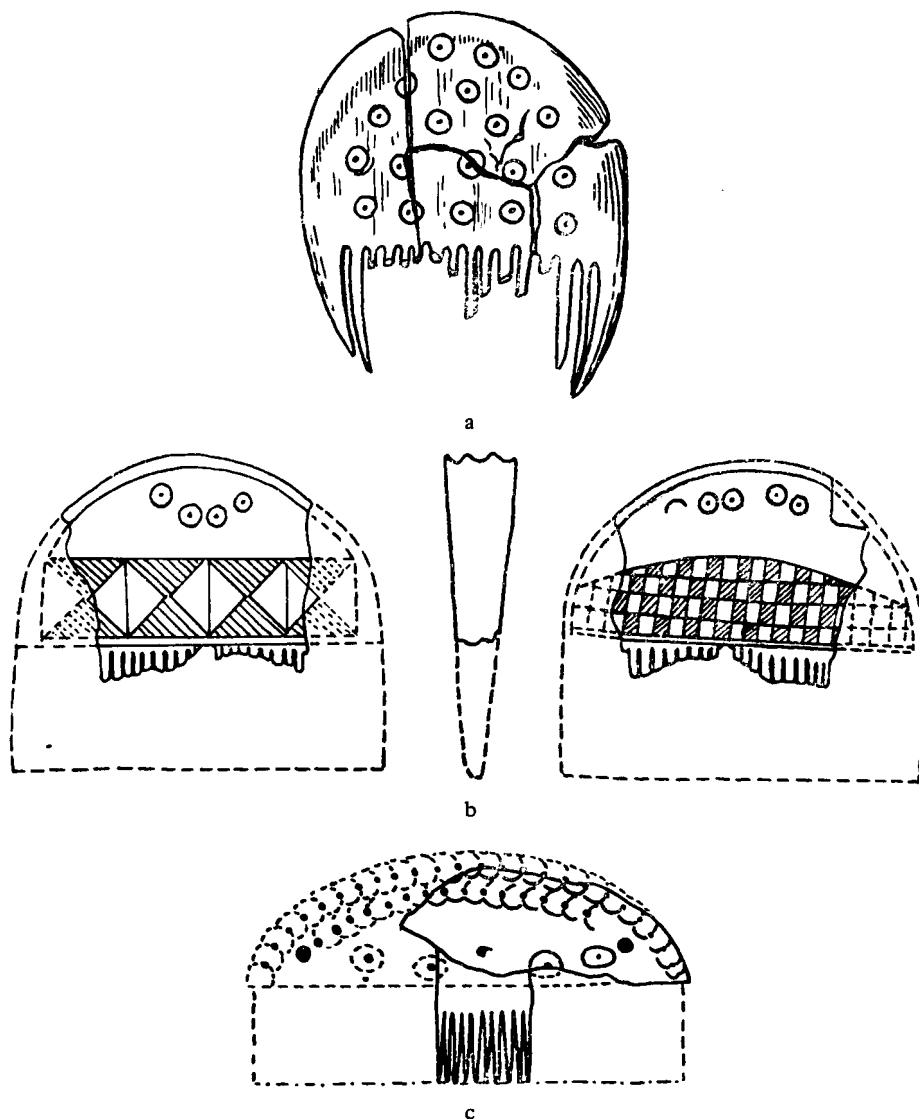
Odmiana c: grzebień z uchwytami zdobionymi reliefem.

Odmiana a: Grzebień tej odmiany reprezentują najstarszą formę grzebieni europejskich i w polskim materiale zabytkowym również

²⁷ E. Dobrzańska, *Późnohalsztackie cmentarzysko ciałopalne w Ziemięcicach w pow. gliwickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 13: 1961, ryc. 42, d.

²⁸ Thomas, *op. cit.*, s. 56—61; Cnotliwy, *Grzebień rogowy i kościany...*, s. 173.

najwcześniej się pojawiają. Są wśród nich niezdobione i zdobione. Najczęściej powtarzające się ornamenty, to poziome żłobki (tabl. I, 1) oraz kółka z punktem w środku, tzw. oczka. Niektóre grzebienie bywają zdobione tylko jednym z wymienionych motywów, bywają jednakże i takie, na których zastosowano różne kombinacje żłobków i oczek. Na przykład grzebień z Młodzikowa, pow. Środa — grób 37 (ryc. 16 a) i z Białej,

Ryc. 16. Grzebień kościane. Grupa IA, typ 1, a — Młodzikowo, pow. Środa, wg A. Dymarzewskiego, b — Jaszczów, pow. Lublin, wg Z. Ślusarskiego; grupa IB, typ 1, c — Jaszczów, pow. Lublin, wg Z. Ślusarskiego (okres rzymski)

pow. Łódź — grób 30, całą część uchwytną mają pokrytą oczkami, przy czym grzbiet grzebienia z Białej również został ozdobiony w ten sam sposób²⁹. Natomiast zestawienie żłobków z oczkami możemy obserwować na grzebieniach osady w Cedyni, pow. Chojna, z Osiecka, pow. Garwolin (grób XXI), z Domaradzic, pow. Rawicz (grób 100), ze Zwierzewa, pow. Ostróda (grób IX), Nowego Pola, pow. Elbląg, Konina (grób 183), Gostkowa, pow. Toruń (grób 5)³⁰. Jeszcze inny układ tych dwóch motywów ornamentacyjnych widzimy na grzebieniu z grobu 5 w Tuchlinie, pow. Wyszków, gdzie pomiędzy podwójne linie poziomych żłobków wpisano kółka koncentryczne i półkola, co razem tworzy rodzaj fryzu³¹. Grzebienie tej odmiany są stosunkowo niewielkie, ich wymiary wahają się w granicach: szerokość od 3—6 cm, długość od 3—8 cm.

Absolutnym unikatem z ziem polskich, jeśli chodzi o ornament, jest grzebień z grobu z Jaszczowa, pow. Lublin (ryc. 16 b), znaleziony wspólnie z drugim, trójwarstwowym (ryc. 16 c)³². Uchwyt jego zdobiony jest po jednej stronie szachownicą, po drugiej zaś dwoma rzędami trójkątów stykających się wierzchołkami. Jest to ornament rzadki, a odpowiednik do niego znajdujemy na grzebieniu z osady w Vå w Skandynawii³³. Thomas zaliczyła go do typu AII³⁴.

Thomas i Cnotliwy określają chronologię grzebieni odmiany *a* na okresy B2 i C1 (wg Eggersa), a nawet na okres C2. Podkreślają przy tym, że punkt ciężkości występowania grzebieni tej odmiany, a zwłaszcza okazów z ornamentem oczkowym, przypada na okres B2³⁵. Znajduje to potwierdzenie w towarzyszących im zabytkach przewodnich dla tych

²⁹ A. Dymaczewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8—9: 1958, ryc. 64; H. A. Koszańska, *Biała, Tombe a incineration n° 30*, „Inventaria Archaeologica”, fasc. 4, Łódź 1960, Pl. 31, 5 (datowanie tego zespołu grobowego na IV w. uważam stanowczo za zbyt późne).

³⁰ R. Wołagiewicz, *Osada i grób z okresu rzymskiego w Cedyni nad Odrą*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 6: 1960, tabl. X, 1; I. Dąbrowska, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku, pow. Garwolin*, „Materiały Starożytne”, t. 4: 1958, tabl. LXXIX, 2; Blume, *op. cit.*, s. 111; B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7: 1947, ryc. 131, 3; B. Zielonka, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Gostkowo-Folsąg, pow. Toruń*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Archeologia 1, Toruń 1963, z. 26, ryc. 9b.

³¹ Ł. Okuliczowa, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tuchlinie, pow. Wyszków*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30: 1964, z. 3/4, ryc. 5, c.

³² Z. Ślusarski, *Groby jamowe z późnego okresu wpływów rzymskich z Jaszczowa i Łęcznej w pow. lubelskim*, „Z Otchłani Wieków”, R. 20: 1951, z. 3—4, ryc. 3.

³³ Cyt. za Thomas, *op. cit.*, s. 58.

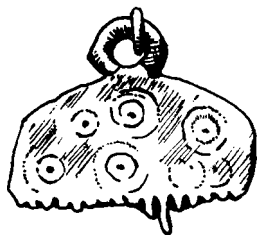
³⁴ *Tamże*.

³⁵ Thomas, *op. cit.*, s. 57; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 178.

okresów, jakimi są fibule grup II, IV i V Almgrena. Obserwując na mapie rozprzestrzenienie grzebieni tej odmiany można zauważyć, że występują one głównie w Wielkopolsce, na Śląsku, w Polsce środkowej oraz na Pomorzu wschodnim (mapa 1). Fakt znajdowania stosunkowo największej ilości tych grzebieni na obszarze kultury wenedzkiej skłonił Thomas do postawienia hipotezy, że stąd szły wpływy na tereny nad środkową Łabą, gdzie grzebienie tej odmiany również dość często występują³⁶.

Odmianna b — grzebienie o uchwytach ażurowych (typ C — Thomas i typ I, odm. 3 — Cnotliwego)³⁷ należą do bardzo rzadkich wśród materiału zabytkowego z terenu Polski. Jak dotychczas znamy ich zaledwie 8 egzemplarzy: z Choruli, pow. Krapkowice (grób 71), z Głogowa, dwa okazy z Grudyni Małej, pow. Koźle (grób 2), z Nosolic, pow. Głogów (grób 47), z Chrobrza, pow. Pińczów, z Gledzianówka, pow. Łęczyca (grób 2) oraz z Maruszy, pow. Grudziądz³⁸.

W siedmiu egzemplarzach płytki uchwytywne ozdobione są wyciętymi kółkami, owalami i trójkątami. Grzebięń z Chrobrza, pow. Pińczów (ryc. 17) ma natomiast półkolistą pełną płytkę uchwytową zdobioną ocz-

Ryc. 17. Grzebięń kościany, grupa IA, typ 1, Chroberz, pow. Pińczów (wczesny okres wpływów rzymskich), wg T. Reymana

kami, zaopatrzoną u wierzchołka ażurowym kółkiem służącym do zawieszania. Różni się on więc dość znacznie od pozostałych i jak dotąd jest jedynym — jeśli chodzi o cechy formalne — tego rodzaju przedmiotem z terenu Polski, a wykazuje uderzające podobieństwo do lateńskich grzebieni ze Stradonic³⁹. Mimo pewnej odrębności mieści się on w ogólnym

³⁶ Thomas, *op. cit.*, s. 57.

³⁷ Thomas, *op. cit.*, s. 66—68; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 174.

³⁸ J. Szydłowski, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław 1964, ryc. 63, 4; K. Tackenberg, *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin 1925, tabl. 11, 10; M. Jahn, *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, „Praehistorische Zeitschrift“, t. 10, Leipzig 1919, tabl. 5, 10—11; Tackenberg, *op. cit.*, tabl. 20, 3; T. Reyman i J. Żurowski, *Nabytki Muzeum Archeologicznego PAN w latach 1920—1925*, „Materiały Prehistoryczne“, t. 1, Kraków 1934; Gledzianówek — zbiory Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr kat. III 1935/19; Blume, *op. cit.*, cz. 2, s. 111.

³⁹ J. L. Pič, *Starožitnosti země České*, Díl. 2, Praha 1905, tabl. XVII, 5; okaz ten znaleziono razem z ułamkami ceramiki wczesnorzymskiej.

charakterze grzebieni ażurowych i dlatego został zaliczony do tej odmiany. Grzebienie te są stosunkowo niewielkich rozmiarów: długość ich wynosi od 3 do 6 cm, szerokość od 2 do 5 cm.

Niektóre z omawianych grzebieni zostały znalezione w dobrze datowanych zespołach grobowych, co stwarza podstawy do określenia ich chronologii. I tak np. grzebień z grobu 47 z Głogowa datowany jest zapinką (grupa V wg Almgrena) na przełom II i III w.⁴⁰, zaś podobny egzemplarz z Nosocic, pow. Głogów, znaleziono razem z zapinką (grupa IV wg Almgrena), którą można odnieść do drugiej połowy I w. i do II w.⁴¹ Chronologię grzebienia z grobu 2 z Gledzianówka, pow. Łęczyca (tabl. I, 11), można ustalić jedynie na podstawie towarzyszącej mu ceramiki, a szczególnie smukłego, czernionego, zdobionego meandrem naczynia, na mniej więcej drugą połowę II w.⁴²

Podobne grzebienie z terenów środkowoeuropejskich, a głównie z centrum ich występowania — z terenów nadłabskich — datowane są na okresy B1 i B2 wg Eggersa⁴³. Najczęściej jednak występują one w znaleziskach archeologicznych przypadających na okres B2⁴⁴.

Sposób zdobienia tych grzebieni ma odległe tradycje. Ich początków można by szukać w brązowych ażurowych grzebieniach z epoki brązu, a kontynuacji — w celtyckich grzebieniach kościanych i metalowych okresu lateńskiego.

O d m i a n a c — grzebienie, których części uchwytowe zdobione są reliefem (typ D Thomas i typ I, odmiana 4 Cnotliwego)⁴⁵, również należą do nielicznych tego rodzaju znalezisk, zarówno z ziem polskich, jak i z innych krajów Europy północnej i środkowej. Przeciętne rozmiary tych grzebieni są następujące: długość 4—9 cm, szerokość 6—9 cm.

Aczkolwiek wśród znanych z obszaru Polski 11 egzemplarzy osiem stylistycznie stanowi jedność, to w szczegółach ornamentacyjnych można dostrzec wyraźne różnice, pozwalające na wyróżnienie dwóch grup. Do pierwszej z nich zaliczyć należałoby grzebienie z Miechęcina, pow. Kołobrzeg (grób 1), Giebułtowa, pow. Kraków oraz chyba także i z Krakówki pod Sandomierzem⁴⁶. W części centralnej uchwytów zaznaczono na nich

⁴⁰ Tackenberg, *op. cit.*, tabl. 11, 10.

⁴¹ *Tamże*, tabl. 20, 1:3.

⁴² J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, *Pradzieje Polski*, wyd. 2, Wrocław 1965, s. 259—261.

⁴³ Thomas, *op. cit.*, s. 67.

⁴⁴ *Tamże*.

⁴⁵ Thomas, *op. cit.*, s. 71—75; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 179—184.

⁴⁶ O. Dibbelt, *Ostgermanische Gräber bei Mechtchin am Unterlauf der Parsante im Kreise Kolberg/Körlin*, „Elbinger Jahrbuch“, 15, Elbląg 1938, tabl. 22, a; T. Reymann, *Zespół importów rzymskich z grobu ciałopalnego w Giebułtowie*

reliefem dwa wydłużone trójkąty, złączone krótszymi bokami o łagodnie zaokrąglonych wierzchołkach i łukowatych zewnętrznych górnych bokach; dodatkowo umieszczono inne elementy dekoracyjne, jak np. ukośne krzyżyki, oczka itp.

Drugi, trochę odmienny sposób zdobienia polega na tym, że centralnie umieszczone trójkąty mają ostro zarysowane kąty i rozdzielone są pionowym żeberkiem, stanowiącym jak gdyby podparcie łuku. Przykładem takiego ornamentu są grzebienie z Młodzikowa, pow. Środa (grób 188) (tabl. II, 1), Nosocic, pow. Głogów (grób 29), Pieńkowa, pow. Sławno i Skrobotowa, pow. Gryfice ⁴⁷.

Wymienione tu grzebienie, zdobione jednym czy też drugim motywem reliefowym, należą do reprezentatywnych dla tej odmiany; pozostałe 3 egzemplarze: z Choruli, pow. Krapkowice (grób 21), Piastowa, pow. Przasnysz i Tuchlina, pow. Wyszków (grób 2) ⁴⁸, tylko ze względu na zastosowanie zdobienia reliefopodobnego zaliczone zostały do odmiany c. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że grzebień z grobu 21 z Choruli ma pewne zbieżności zdobnicze z grzebieniami z Miechęcina i Nosocic, bo przestrzeń między reliefowymi lukami a częścią uzębioną wypełniają na nim skośne krzyżyki, upodabniające ten grzebień do okazów z tych dwóch miejscowości. Szukając genezy grzebieni zdobionych reliefem Thomas wyraża słuszny chyba pogląd, że wywodzą się one z grzebieni o uchwytach ażurowych, ponadto sugeruje przyjęcie Skandynawii za ich ojczyznę ⁴⁹.

Grzebienie odmiany b występują wyłącznie w okresie B2 Eggersa i właśnie dlatego zostały przez tego badacza zaliczone do form przewodnich dla wyróżnionego przez niego podokresu wpływów rzymskich ⁵⁰. Ten zwarty czasokres występowania grzebieni odmiany b obserwuje się wszędzie tam, gdzie są one znajdowane, tzn. w Skandynawii (najczęściej), na terenach obu państw niemieckich, w Polsce i Czechosłowacji ⁵¹.

w pow. krakowskim, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 16: 1939, tabl. 27, 18; L. Wilkoński, *Grób ciałopalny z okresu wczesnorzymskiego z Krakówki pod Sandomierzem*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 15: 1938, tabl. 44, 5.

⁴⁷ Dymaczewski, *op. cit.*, ryc. 329; Tackenberg, *op. cit.*, tabl. 17, 8; A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 162; A. Stubenrauch, *Grabstätten römischer Kulturperiode in Schrupptow*, „Monatsblätter“, t. 24, Berlin 1910, tabl. 3, 4.

⁴⁸ Szydłowski, *op. cit.*, ryc. 20, 1; J. E. Peiser, *Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz in Polen*, Królewiec 1916, tabl. III, 40; Okuliczowa, *op. cit.*, ryc. 3, h.

⁴⁹ Thomas, *op. cit.*, s. 72.

⁵⁰ H. J. Eggers, *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-Museums Mainz“, r. 2: 1955, ryc. 2, 27b.

⁵¹ Thomas, *op. cit.*, s. 72—73; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 183.

Thomas i Cnotliwy zwrócili uwagę na szerokie rozprzestrzenienie grzebieni reliefowych, szczególnie wzdłuż szlaków handlowych — nadbałtyckich oraz rzecznych (Łaba, Odra, Wisła), a także na fakt ich występowania przeważnie w grobach bogato wyposażonych w importy rzymskie, co ma określony wydźwięk natury społecznej⁵². Z ziem polskich najlepszym tego przykładem są bardzo bogate groby z Giebułtowa, pow. Kraków oraz z Krakówki pod Sandomierzem.

Typ 2 — grzebień o uchwycie prostym. Grzebieni tego typu nie znaleziono w polskim materiale zabytkowym z wieków od I do V. Został on ustalony w oparciu o dane ikonograficzne z halsztackich urn twarzowych.

Typ 3 — grzebień o uchwycie trójkątnym. Zostały one wyróżnione po raz pierwszy jako osobny typ przez Cnotliwego⁵³. W obrębie tego typu można wydzielić dwie odmiany: a) egzemplarze skąpo zdobione, o ostrych kątach; b) bogato ornamentowane, o zaokrąglonych kątach.

O d m i a n a a — na razie znamy dwa pewne okazy: z cmentarzyska w Miechęcinie, pow. Kołobrzeg i z osady w Piwonicach, pow. Kalisz, budynek 35 (tabl. IV, 1) oraz fragmenty przypuszczalnie takiego grzebienia — z grobu 151 w Zadowicach, pow. Kalisz⁵⁴. Okaz z Miechęcina ogólnie datowany jest⁵⁵ na starszy okres wpływów rzymskich, okaz z Piwonice na I w. n.e.⁵⁶, zaś chronologię grobu 151 z Zadowic określono na III w. n.e.⁵⁷ Analogiczne grzebień z Gotlandii datowane są na II w. n.e. Warto podkreślić, iż ten rodzaj grzebieni należy do wyjątkowo rzadkich. Wobec bardzo szczupłej bazy źródłowej wyciągnięcie jakichś bardziej ogólnych wniosków odnoszących się do chronologii tej odmiany jest bardzo utrudnione. Z dużym zastrzeżeniem można by wysunąć hipotezę, że należą one raczej do starszego okresu wpływów rzymskich. Można wyrazić nadzieję, iż dalsze badania archeologiczne pozwolą zapełnić lukę źródłową i stworzą właściwe przesłanki co do ich przydziału chronologicznego.

O d m i a n a b — z terenu Polski można by do niej zaliczyć grzebień z Oliwy-Polanek, pow. Gdańsk (grób 1)⁵⁸ (tabl. IV, 6), Pierzchał, pow.

⁵² *Tamże.*

⁵³ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 184.

⁵⁴ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 206; I. i K. Dąbrowscy, *Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne“, t. 11: 1968, tabl. I, 4; A. Abramowicz, B. Lepówna, *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi“, seria archeologiczna nr 2: 1957, tabl. XXVI, 2.

⁵⁵ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 206.

⁵⁶ Dąbrowscy, *op. cit.*, s. 424.

⁵⁷ Abramowicz, Lepówna, *op. cit.*, s. 41.

⁵⁸ R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum*, Leipzig 1940, ryc. 47, 8.

Braniewo (grób 49)⁵⁹, Bystrzca, pow. Kwidzyn (grób 438)⁶⁰ i Wielbarka, pow. Szczytno (grób 505)⁶¹. U Thomas figurują one jako typ AII⁶².

Ich dość charakterystyczne cechy morfologiczne, takie jak prawie trójkątne wysklepienie łukowatej części uchwytowej oraz prosto ścięte boki, stwarzają chyba dostateczne podstawy — w myśl przyjętych kryteriów typologicznych — do zaszeregowania tych grzebieni do typu 3 odmiany b. Nie są one wprawdzie klasycznymi przykładami tego typu, ale stosunkowo najbardziej zbliżają się do niego, z drugiej zaś strony różnią się dość znacznie od grzebieni typu 1; jeden z omawianych grzebieni, mianowicie z grobu 49 w Pierzchałach, zaszeregowany został przez Cnotliwego do typu I, odmiany 1 wg jego klasyfikacji⁶³. Wydaje się jednak, że przytoczone wyżej argumenty przemawiają za łącznym potraktowaniem wszystkich wymienionych grzebieni; pewnym poparciem może być także zbliżony charakter zdobnictwa części uchwytowej. Sposób zdobienia upodabnia je nieco do grzebieni trójwarstwowych, gdzie względy konstrukcyjne narzucały jednocześnie określony rytm elementów ornamentacyjnych. Grzebienie z Bystrzca, pow. Kwidzyn i Wielbarka, pow. Szczytno posiadają niemalże identyczny ornament; z pozostałych każdy jest inaczej zdobiony, ale jednocześnie można powiedzieć, że wszystkie reprezentują jeden charakter zdobienia. Podkreślić należy, iż jest to forma ściśle lokalna — znad dolnej Wisły, mająca nawiązania do znalezisk skandynawskich, gdzie podobne grzebienie występują najczęściej; datowane są tam na okres od III w. do początków V w.⁶⁴ Według Thomas w Europie środkowej nie występują one po III w.⁶⁵, co zgadzałoby się z najlepiej datowanym (zapinkami typu 170 Almgrena) grzebieniem z grobu 1 w Oliwie-Polankach⁶⁶.

GRZEBIENIE JEDNOSTRONNE-JEDNOWARSTWOWE-WIELOPLYTKOWE, GRUPA IAB

W klasyfikacji Thomas grzebienie te są określone jako typ B, zaś Cnotliwy umieścił je jako typ VI w grupie IB⁶⁷.

Grzebienie wielopłytkowe wykonane są z dwóch lub więcej płytek łączonych podłużnymi nitami, brązowymi lub żelaznymi. Znany był rów-

⁵⁹ Tamże, ryc. 43.

⁶⁰ W. Heym, *Drei Spätlatenegräberfelder aus Westpreussen*, „Offa“ 1961 (1959/1961), ryc. 12.

⁶¹ Schindler, *op. cit.*, ryc. 10.

⁶² Thomas, *op. cit.*, s. 57—61.

⁶³ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 179.

⁶⁴ Thomas, *op. cit.*, s. 60.

⁶⁵ Tamże, s. 61.

⁶⁶ Schindler, *op. cit.*, ryc. 47.

⁶⁷ Thomas, *op. cit.*, s. 62; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 185.

niez sposób łączenia płytek pręcikami kościanymi, przykładem są egzemplarze z Pruszcza Gdańskiego (grób 3) i Sadzarzewic, pow. Gubin (grób 39)⁶⁸. Kościanymi, krótkimi nitami połączone są także płytki dwuwarstwowego grzebienia ze Zwierzewa, pow. Ostróda⁶⁹. Niewątpliwie jednak grzebienie wykonane tym sposobem miały mniejsze walory użytkowe, aniżeli podobne im grzebienie łączone metalem i zapewne dlatego należą one do wyjątków. Przeciętne wymiary grzebieni wielopłytkowych są następujące: długość 5—9 cm, szerokość 3—6 cm. Płytki uchwytowe najczęściej są półkoliste lub w kształcie odcinka koła, względnie trójkątne; pozwoliło to na wyróżnienie dwóch typów grzebieni — z półkolistym i trójkątnym uchwytem.

Grzebienie grupy IAB skartografowane tak przez Thomas⁷⁰ jak i w niniejszej pracy (mapa 2) występują w zgrupowaniu w dorzeczu Odry i Warty, w rozproszeniu na pozostałych obszarach Polski oraz w odosobnieniu na terenach Skandynawii i terenach nadłabskich. Poza tym znajdowane są one na terenie Słowacji, w grobach datowanych na II w., uznanych — ze względu na wyposażenie — za typowe dla kultury przeworskiej⁷¹.

Typ 1 — grzebienie z półkolistym uchwytem lub w kształcie odcinka koła dzielimy na dwie odmiany. Podstawą tego podziału jest odmienny sposób zdobienia. Mianowicie grzebienie odmiany a ornamentowane są poziomymi żłobkami, koncentrycznymi kółkami lub kółkami z zaznaczonym punktem, zaś grzebienie odmiany b mają profilowaną płaszczyznę uchwytu; w jednym przypadku — egzemplarza z Podańska — zastosowano ornament reliefowy, podobny jak u grzebieni odmiany c, typu 1, grupy IA.

O d m i a n a a — grzebienie tej odmiany należą do najczęściej znajdowanych w wyposażeniu grobowym z drugiej połowy II w. i pierwszej połowy III w. na obszarach między Odrą i Wartą, który to obszar Thomas uznała za macierzysty dla tego rodzaju grzebieni⁷². Występują one najczęściej z silnie profilowanymi fibulami typu 79, grupy IV Almgrena, z fibulami o szerokim taśmowatym kabląku i grzebykami na główce grupy V Almgrena, z fibulami z cylindrem na sprężynce grupy II Almgrena oraz z fibulami kolankowato zgiętymi typu 132 V grupy Almgrena, których chronologię można zamknąć pomiędzy II w., a połową III w. (np. Konin, grób 55 — tabl. VI, 1).

⁶⁸ Schindler, *op. cit.*, ryc. 60, 13; Thomas, *op. cit.*, s. 134.

⁶⁹ Blume, *op. cit.*, s. 133.

⁷⁰ Thomas, *op. cit.*, s. 66.

⁷¹ Lamiová-Schmiedlová, *Hrebene z doby rimskej a stahovania narodov z východného Slovenska*, „Archeologické Studijní Materiály”, 1: 1964, s. 195.

⁷² Thomas, *op. cit.*, s. 66.

Grzebień z Morzycy, pow. Pyrzyce, datowany jest fibulami typu 40, grupy III Almgrena, na początek okresu C1⁷³. Znacznie późniejszy jest egzemplarz z Grodzieszowic, pow. Oława, który można odnieść — szczególnie z uwagi na towarzyszącą mu ceramikę — dopiero do drugiej połowy IV w.⁷⁴. Odosobniony przypadek tak późnego datowania grzebienia tego typu nie może nam przesłaniać ogólnego obrazu chronologii tych przedmiotów zamykającej się w latach od 150 do 250 n.e. i być może trzeciej ćwierci III w., na co wskazują zabytki współwystępujące z grzebieniami tej odmiany. Na przykład zespoły grobowe, wśród których znaleziono fibule z podwiniętą nóżką, z Choruli, pow. Krapkowice (groby 153 i 154)⁷⁵, Groszkowic, pow. Opole⁷⁶, Słopanowa, pow. Szamotuły (grób 40)⁷⁷, Wymysłowa, pow. Gostyń (grób 79)⁷⁸, nasuwają przypuszczenie, że chronologię ich można przeciągnąć nawet do końca III w. n.e. zastrzegając jednocześnie stosunkowo małą precyzję chronologiczną omawianych fibul, bardzo charakterystycznych dla całego młodszego okresu wpływów rzymskich. Można więc byłoby się zgodzić z Cnotliwym, że grzebienie grupy IAB, typu 1 mają, w porównaniu z niektórymi innymi typami grzebieni, dość krótki okres występowania — w granicach od drugiej połowy II w. n.e. do pierwszej połowy III w. n.e.⁷⁹ Jednakże w świetle dotychczasowych materiałów dalsze zawężenie tych ram chronologicznych nie wydaje się możliwe⁸⁰.

Grzebienie typu 1 występują także w kulturze czerniachowskiej. G. F. Nikitina umieściła je wprawdzie w swoim schemacie klasyfikacyjnym grzebieni tej kultury, ale pominęła zupełnie w tekście. A przecież na wielkim cmentarzysku w Brześciu-Triszynie, na którego materiały autorka ta wielokrotnie się powołuje, jednostronne-wielopłytkowe grzebienie występują już pod koniec II w.⁸¹

Odmiana b — jest to typ BII wg Thomas⁸². Charakterystyczną cechą tej odmiany są wklęsłe płaszczyzny części uchwytywnej obejmujące

⁷³ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 206.

⁷⁴ M. Jahn, *Germanische Gräber aus der Kaiserzeit*, „Altschlesien“, t. 1, Wrocław 1926, ryc. 5.

⁷⁵ Szydłowski, *op. cit.*, s. 118—121.

⁷⁶ M. Jahn, *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, „Præhistorische Zeitschrift“, t. 10 (1918), Leipzig 1919, tabl. 3, 2.

⁷⁷ K. Przewoźna, *Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 5: 1955, s. 128.

⁷⁸ S. Jasnosz, *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 2: 1952, ryc. 56.

⁷⁹ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 185.

⁸⁰ *Tamże*.

⁸¹ J. W. Kucharenko, *Mogilnik Briest-Triszin*, „Kratkije soobščeniija o dokladach i polievych issledovanijach Instituta Archeologii“, nr 100: 1965, ryc. 40, 6.

⁸² Thomas, *op. cit.*, s. 64—66.

badź całą tę część grzebienia, względnie tylko niektóre jej partie, co zbliża je nieco do grzebieni reliefowych grupy IA. Grzebienie odmiany b składają się najczęściej z dwóch płytek; wyjątek stanowi egzemplarz z Zasp, pow. Turek (grób 4)⁸³, składający się z pięciu płytek oraz grzebieni z Po-dańska, pow. Goleniów — z trzech płytek⁸⁴. Ten ostatni najbardziej zresztą przypomina wspomniane grzebienie reliefowe. Przeciętne wymiary grzebieni odmiany b są następujące: długość od 5 do 10 cm, szerokość od 4 do 6 cm.

Na obszarze Polski znaleziono zaledwie 5 okazów tej odmiany. Równie nieliczne znaleziska pochodzą z terenów germańskich. Chronologię ich, w przeciwieństwie do grzebieni odmiany a, można odnieść zdaniem Thomas, wyłącznie do późnego okresu wpływów rzymskich, ściślej do okresu C1 i C2 Eggersa⁸⁵. Mimo sugestii tej autorki wydaje się, że niektóre z nich można by datować już na przełom okresu B2 i C1; pewnym poparciem tej tezy mógłby być grzebień z grobu 92 w Choruli (tabl. V, 1)⁸⁶, datowany zapinką kolankowato zgiętą z cylindrem na główce oraz typem ostrogi uznanej przez K. Godłowskiego za jedną z form przewodnich dla tego okresu⁸⁷. Drugi egzemplarz z Pielgrzymowa, pow. Braniewo (grób 3), datowany przez D. Bohnsacka na II—III w.⁸⁸, ma o tyle mniejszy walor w ustaleniu dolnej granicy występowania grzebieni, iż brak jest ilustracji całego wyposażenia grobu, wobec czego trudno się jednoznacznie wypowiedzieć, czy ta bardzo ogólnie podana chronologia jest do przyjęcia, czy też należałoby ją skorygować. Górną granicą występowania grzebieni odmiany b jest okres C2; dowodem może być zespół wyposażenia grobu 7 z Choruli, pow. Krapkowice, wśród którego znalazł się także grzebień datowany właśnie na III w.⁸⁹ Później grzebienie tej odmiany nie trafiają się już w znaleziskach archeologicznych.

Typ 2 — grzebienie o uchwytych trójkątnych. Znaleziono dwa pewne okazy — w Ciosnach (grób 23)⁹⁰ i Trupiance (grób 5)⁹¹, pow. Łódź, oraz

⁸³ B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Zaspach w pow. tureckim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 6: 1939 (1937—1939), ryc. 6, 9.

⁸⁴ Cnotliwy, *op. cit.*, ryc. 9, c.

⁸⁵ Thomas, *op. cit.*, s. 66.

⁸⁶ Szydłowski, *op. cit.*, s. 81—83, ryc. 78, 1.

⁸⁷ K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Period in Central Europe*, Kraków 1970, tabl. I, 28

⁸⁸ D. Bohnsack, *Neue Germanengräber in Pilgramsdorf, Kreis Neidenburg*, „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit“, 15, Leipzig 1939, ryc. 1.

⁸⁹ Szydłowski, *op. cit.*, s. 21—23, ryc. 7, 1.

⁹⁰ R. Jamka, *Ciałopalne cmentarzyska kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź*, „Prace Archeologiczne“, z. 3: 1962, ryc. 51, n.

⁹¹ E. Kaszewska, *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Trupiance, pow. Łódź*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi“, seria archeologiczna, nr 18 (w druku).

najprawdopodobniej trzeci zbliżony do nich w Białej, pow. Łódź (grób 26A)⁹². Wszystkie wymienione wyżej egzemplarze zdobione są kółkami z punktem w środku; okaz z Ciosen nad ząbkami ma wyryte dodatkowo dwa poziome żłobki. Najładniejszy i najbogaciej zdobiony także na krawędzi uchwytu jest grzebień z Trupianki (tabl. VI, 12).

Na szczególną uwagę zasługuje grób 23 z Ciosen ze względu na różnorodność występujących w nim grzebieni. Obok bowiem już wspomnianego znaleziono ponadto fragmenty grzebienia trójwarstwowego grupy IB oraz zupełnie unikatową kościaną zawieszkę, podwójnie grzebykową (ryc. 18), przy czym stykające się wierzchołkami grzebyki reprezentują

Ryc. 18. Grzebieniowata zawieszka kościana, Ciosny, pow. Łódź, wg R. Jamki (II/III w.)

typ 1 grupy IA. R. Jamka datuje ten grób w oparciu o zapinki 183 i 193 Almgrena na koniec II i pierwszą połowę III w.⁹³ Nieco wcześniejszy jest zespół grobowy z Białej, który można datować na okres około połowy II w. Później, bo na III w., datowany jest (m. in. fibulą z podwiniętą nóżką) grzebień z Trupianki znaleziony razem z grzebieniem typu 1 grupy IA. W świetle przedstawionych danych chronologią grzebieni z trójkątnym uchwytem można ustalić na okres od połowy II do III w.

Niewielka liczba tych grzebieni jak również mały obszar ich występowania, ograniczony właściwie do powiatu łódzkiego, wskazuje, że wytworzyła się tu jakaś forma lokalna. Należałoby dodać, że w pozostałych grupach, tak IA jak i IB, znaleziono — w porównaniu z innymi typami — bardzo mało grzebieni z trójkątnymi uchwytami.

GRZEBIENIE JEDNOSTRONNE-TRÓJWARSTWOWE, GRUPA IB

W późnym okresie wpływów rzymskich pojawia się nowy rodzaj grzebieni trójwarstwowych. Na sposób ich wykonywania zwrócono uwagę w literaturze niemieckiej już w drugiej połowie XIX w.⁹⁴ Stosowanie dość skomplikowanej techniki ich wytwarzania tłumaczy się — jak już wyżej

⁹² T. Makiewicz, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria archeologiczna, nr 17: 1970, tabl. XI, 5.

⁹³ Jamka, *op. cit.*, s. 149.

⁹⁴ Thomas, *op. cit.*, s. 75.

wspomniano — chęcią wykorzystania jak największej ilości rogu, a następnie tendencją do powiększania rozmiarów grzebieni, co — wobec najczęściej stosowanych rogów jelenich — nie było łatwe do osiągnięcia.

Grzebienie trójwarstwowe z okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów dzielimy za Cnotliwym na pięć typów. Różnice zaś zachodzące między grzebieniami określonych typów pozwalają na wyodrębnienie wśród nich odmian.

Typ 1 — grzebienie z półkolistymi uchwytami. Jest to najbardziej rozpowszechniony w całej Europie środkowej i północnej typ grzebieni późnego okresu wpływów rzymskich. Obserwuje się wśród nich w zakresie formy i zdobnictwa stosunkowo największą liczbę wariantów. Z racji swej masowości grzebienie typu 1 doczekały się bardzo szczegółowych opracowań Thomas i Cnotliwego⁹⁵.

W obrębie tego typu wydzielamy — za Cnotliwym⁹⁶ — dwie odmiany. Kryterium podziału jest stosunek szerokości do długości części uchwytovej. Grzebienie o średnio lub dość wysoko wysklepionych i długich uchwytach zaliczylibyśmy do odmiany a, podczas gdy grzebienie o bardzo wysoko wysklepionych krótkich uchwytach odnieśliśmy do odmiany b. Proponowane przez Cnotliwego oparcie się w dokonywanych podziałach na dokładnych wyliczeniach wzajemnego stosunku szerokości do długości uchwytów grzebieni⁹⁷, aczkolwiek bardzo słuszne, nie zawsze jest możliwe do zastosowania ze względu na częstą ułamkowość materiału źródłowego, która niejednokrotnie uniemożliwia tak dokładne obliczenia; tym samym metoda ta staje się mało przydatna przy opracowaniu bardzo różnorodnych pod względem stanu zachowania zabytków.

Odmiana a — Cnotliwy wyróżnił w jej obrębie dwie pododmiany: starszą, której grzebienie mają boki proste i młodszą, której zewnętrzne płytki zębate są łukowato wychylone na zewnątrz⁹⁸.

Najwcześniejszymi egzemplarzami odmiany starszej są grzebienie znalezione w osadzie w Cedyni, pow. Dębno, datowane na drugą połowę II w.⁹⁹ Przeważająca ilość tych zabytków w Europie środkowej i północnej pochodzi jednak z wieków III i IV, odosobnione zaś okazy występują jeszcze w V w.¹⁰⁰; w kulturze czerniachowskiej pojawiają się w drugiej ćwierci III w.¹⁰¹

⁹⁵ Thomas, *op. cit.*, s. 77—94; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 187—197.

⁹⁶ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 188—197.

⁹⁷ *Tamże*, s. 187—188.

⁹⁸ *Tamże*, s. 189.

⁹⁹ Wołągiewicz, *op. cit.*, tabl. X, 8—9.

¹⁰⁰ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 189.

¹⁰¹ M. W. Ščukin, *O triech datirovkach černiachovskoj kultury*, „Kratkije soobščeniija o dokladach i polievych issledovanijach Instituta Archeologii”, nr 112: 1967, ryc. 3.

Grzebień pododmiany młodszej, datowane na koniec IV w. i na V w., charakterystyczne są raczej dla północnych obszarów Polski; znaleziono je w Borkowicach, pow. Koszalin (grób 1)¹⁰², w Gąskowie, pow. Kołobrzeg¹⁰³, w Kowalkach, pow. Białogard¹⁰⁴ (tabl. VII, 31), w Pruszczu, pow. Gdańsk (grób 7)¹⁰⁵, w Rościcinie, pow. Kołobrzeg¹⁰⁶ oraz w Rapiicach, pow. Rzepin¹⁰⁷. Do tej pododmiany można ewentualnie zaliczyć dwa grzebień: z Mierzanowic, pow. Opatów (jama 32) oraz z Warszawy-Kawęczyna¹⁰⁸. Oba wymienione okazy nie są typowymi przykładami tej pododmiany, raczej można zauważyć w ukształtowaniu zewnętrznych płytek zębatach tendencję do wychylenia na zewnątrz. Analogii do nich szukać należy przede wszystkim na terenie Skandynawii, gdzie są okazy podobnie datowane. Grzebień z kości słoniowej, znaleziony w miejscowości Ostrovany, okr. Prešov na Słowacji, niestety nie ma pewnej chronologii i nie może być żadnym punktem odniesienia¹⁰⁹. Przeciętne wymiary grzebień tej odmiany zamykają się w granicach: długość od 8—12 cm, szerokość 5—8 cm.

Wspomniane na początku bogactwo wątków zdobniczych, występujących na grzebieniach tego typu, znalazło odbicie w szczegółowym rysunkowym zestawieniu Thomas oraz opisie Cnotliwego¹¹⁰. Na wielką różnorodność zdobnictwa grzebieni typu 1 zwróciła uwagę po raz pierwszy Thomas; śledząc zestawienia poszczególnych elementów ornamentacyjnych podzieliła je na trzy grupy: A, B, C¹¹¹.

Do grupy A należą zestawienia kólek koncentrycznych ze żłobkami lub punktowanymi liniami prostymi i zygzakowatymi. Do grupy B należą zestawy motywów zdobniczych składających się z linii prostych, zygzaków, półkoli oraz z trójkątów, wykonanych kółkiem zębatym. Ostatni zestaw — C — autorka dzieli na dwie odmiany, z których pierwsza (zygzaki, trójkąty) charakterystyczna jest raczej dla Europy środkowej,

¹⁰² H. Schumann, *Skelettgräber mit römischen Beigaben von Borkenhagen*, „Zeitschrift für Ethnologie“, Berlin 1893, ryc. 8.

¹⁰³ O. Dibbelt, *Das spätrömische Skelettgrab von Ganzkov*, „Monatsblätter des Kolberger Vereins für Heimatkunde, Beilage zum Kolberger Tageblatt, nr 7, Kołobrzeg 1930, s. 26.

¹⁰⁴ O. Kunkel, *Pommersche Urgeschichte in Bilder*, Szczecin 1951, tabl. 20.

¹⁰⁵ Schindler, *op. cit.*, ryc. 26, 1.

¹⁰⁶ Kunkel, *op. cit.*, tabl. 85, 4.

¹⁰⁷ A. Götze, *Die Vorgeschichte der Neumark*, Würzburg 1897, ryc. 93.

¹⁰⁸ M. Miśkiewicz, *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Materiały Starożytne“, t. 7: 1961, tabl. XIII, 8; B. Jankowska, *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 28: 1962, tabl. LXXII, 34.

¹⁰⁹ Lamiová-Schmiedlová, *op. cit.*, ryc. 1, 8.

¹¹⁰ Thomas, *op. cit.*, ryc. 27—30; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 192—196.

¹¹¹ Thomas, *op. cit.*

druga odmiana (półkola, często przeplatające się) występuje głównie w Skandynawii ¹¹².

Analiza rozprzestrzenienia wyróżnionych grup motywów zdobniczych skłoniła Thomas do wyrażenia wątpliwości o możliwości ustalenia lokalnych różnic w stosowaniu poszczególnych motywów ¹¹³. Mimo tak negatywnej opinii samej autorki, przyjrzyjmy się polskiemu materiałowi grzebienniczemu omawianego typu. Otóż stwierdzić należy, że na naszych ziemiach stosowane były wszystkie wyróżnione przez Thomas grupy ornamentacyjne. Jak wynika z obserwacji, grzebień zdobiony wg grup A i C są charakterystyczne raczej dla północnych obszarów Polski. Tam zresztą występuje największa różnorodność zestawów poszczególnych elementów, co bardzo szczegółowo omówił już Cnotliwy ¹¹⁴. Na innych terenach występują w odosobnieniu (np. Piwonice, pow. Kalisz, Słoplanowo, pow. Szamotuły, grób 37, Mierzanowice, pow. Opatów, jama 21) ¹¹⁵. Natomiast grzebień zdobiony samymi kółkami koncentrycznymi czy tylko oczkami, czasami jeszcze tylko z zastosowaniem żłobka poziomego u podstawy okładziny (Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, grób 25), występują na terenie całej Polski (tabl. VII, 1) ¹¹⁶. Grzebień typu 1 znane z obszarów kultury czerniachowskiej wg Szczukina występują w drugiej ćwierci III w. do trzeciej ćwierci IV w. ¹¹⁷ Nikitina rozszerza nieco powyższe ramy chronologiczne na cały III i IV wiek ¹¹⁸. Na podstawie analizy typologiczno-chronologicznej Thomas uważa, iż typ ten wykształcił się na terenach między Odrą i Wisłą, a stamtąd rozprzestrzenił się na całą Europę środkową i wschodnią ¹¹⁹. W świetle naszego materiału zabytkowego można się z tą hipotezą zgodzić.

O d m i a n a b — wyróżniona ona została przez Cnotliwego jako odmiana 2 typu I ¹²⁰. Z obszaru Polski znamy zaledwie pięć okazów, przy czym dwa pochodzą z Pomorza Wschodniego i Zachodniego ¹²¹, a trzy egzemplarze (Mierzanowice, pow. Opatów, jama 21 i 27 oraz Zofipole, pow.

¹¹² *Tamże*, s. 81.

¹¹³ *Tamże*.

¹¹⁴ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 192—196.

¹¹⁵ K. Dąbrowski, R. Kozłowska, *Dwie osady z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytność”, t. 5: 1959, tabl. XIX, 1; Przewoźna, *op. cit.*, ryc. 64, 3; Miśkiewicz, *op. cit.*, tabl. IX, 3.

¹¹⁶ A. Kempisty, *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 32: 1967 (1966—1967), z. 3—4, ryc. 43.

¹¹⁷ Ščukin, *op. cit.*, ryc. 3.

¹¹⁸ Nikitina, *op. cit.*, ryc. 7.

¹¹⁹ Thomas, *op. cit.*, s. 94.

¹²⁰ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 197.

¹²¹ *Tamże*.

Proszowice) z Małopolski¹²². Ich przeciętne wymiary: długość od 4—7 cm, szerokość od 6—8 cm. Z badań Cnotliwego wynika, że grzebienie tej odmiany są równie rzadkie na innych terenach Europy środkowej i wschodniej oraz, że mają podobną chronologię — tzn. pochodzą z IV w.¹²³

Typ 2 — grzebienie z trójkątnym uchwytem — występuje z identyczną numeracją Thomas i Cnotliwego¹²⁴. Przeciętne wymiary grzebieni tego typu są następujące: długość od 8 do 12 cm, szerokość od 4 do 8 cm. Mają one na ogół zdobioną część uchwytową.

Większość grzebieni z trójkątnym uchwytem i obciętymi końcami pochodzi z Polski północno-wschodniej (mapa 3). Posiadają one wspólną cechę, a mianowicie wysoko sklepioną część uchwytową. Podobny im wyglądem zewnętrznym jest grzebień ze Zrazimia, pow. Żnin, spoza tego obszaru¹²⁵. Ustalenie precyzyjnej chronologii grzebieni tego typu z obszarów polskich napotyka znaczne trudności ze względu na fakt, iż tylko jeden z nich, pochodzący z grobu książęcego (kurhan 2)¹²⁶ w Szwajcarii, pow. Suwałki, jest dobrze datowany współwystępującymi zabytkami na koniec IV w.¹²⁷ Drugi grzebień z tego samego cmentarzyska (kurhan 28) oraz egzemplarz z Kitek, pow. Przasnysz (kurhan 1) (tabl. VIII, 29), mają podobną chronologię¹²⁸. Na razie można więc przypuszczać, iż datowanie grzebieni z trójkątnym uchwytem z ziem polskich zamyka się w obrębie IV w. Jedyne tego typu na obszarze Polski środkowej okaz z Suchowoli, pow. Pajęczno¹²⁹ (znaleziony luźno na cmentarzysku z II—III w.), różni się od pozostałych niżej sklepionym uchwytem. Analogiczny grzebień pochodzący z Mochova, okr. Český Brod (grób 2)¹³⁰, datowany jest fibulą ze zwierzęcą główką na pierwszą połowę VI w. Przy zbieżności więc formalnej jest tu duża rozbieżność czasowa.

Grzebienie z trójkątnymi uchwytami naniesione na mapę przez Thomas wykazują skupiska na niemieckich terenach nadłabskich i nad-

¹²² Miśkiewicz, *op. cit.*, tabl. IX, 3, tabl. XII, 16; A. Żaki, *Dalsze odkrycie w Zofipolu, gm. Igołomia*, „Z Otchłani Wieków”, R. 18: 1949, z 1—2, ryc. 2.

¹²³ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 197.

¹²⁴ Thomas, *op. cit.*, s. 94—104; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 174.

¹²⁵ *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 4, Poznań 1892—1915, tabl. LXVII, 10.

¹²⁶ J. Antonowicz, M. Kaczyński, J. Okulicz, *Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25: 1968, tabl. III, 1.

¹²⁷ *Tamże*, tabl. III, 10.

¹²⁸ J. Okulicz, I. Kitki, *Tumulus en pierres I*, „Inventaria Archaeologica”, fasc. 25, Łódź 1965, Pl. 94, 2.

¹²⁹ J. Okulicz, *Ciałopalne groby z okresu rzymskiego w miejscowości Suchowola, pow. Pajęczno*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26: 1960 (1959—1960), z. 3—4, tabl. III, 10.

¹³⁰ B. Svoboda, *Čechy v době stěhování národu*, Praha 1965, tabl. LXX, 6.

reńskich, w Czechach i w Skandynawii¹³¹. Są one tam datowane na czas od IV w. do początków VI w. Można by zgodzić się z sugestią autorki, że forma tych grzebieni wykazuje na obszarach zachodniej i północnej Europy wpływy kultury prowincjonalno-rzymskiej¹³²; jeśli chodzi o nasze tereny, to można liczyć się w tym zakresie z ewentualnymi wpływami kultury czerniachowskiej, na której obszarze grzebienie z trójkątnym uchwytem występują w znaleziskach datowanych na czas od końca II w. do końca IV w.¹³³

Typ 3 — grzebienie z trapezowatymi uchwytami (typ III wg Cnotliwego)¹³⁴. Występują one w Polsce wyłącznie na jej północno-wschodnich obszarach (mapa 3). Przeciętne wymiary tych grzebieni wynoszą: długość od 8 do 12 cm, szerokość od 6 do 8 cm. Z reguły są one niezdobione; jedynym wyjątkiem jest egzemplarz z Elbląga (grób 8) zdobiony kółkami koncentrycznymi i oczkami¹³⁵.

E. Blume określił chronologię tych grzebieni na czas od III w. do połowy IV w.¹³⁶, choć większość egzemplarzy występujących na ziemiach polskich można datować tylko na IV w. I tak np. okazy z Ciepłego, pow. Tczew (grób 3), z Białowieży, pow. Hajnówka oraz z Brulina Kosek, pow. Ostrów Mazowiecka (grób 24)¹³⁷ datowane są fibulami kuszowatymi z podwiniętą nóżką, zaś okaz z Brulina Kosek (grób 26) znaleziony został wraz z dwiema fibulami kuszowatymi z podwójnymi sprężynami (tabl. VIII, 1)¹³⁸. Spoza Polski znane są nieliczne egzemplarze tego typu grzebieni z terenów południowo-nadłabskich i ze Skandynawii. Stosunkowo często natomiast występują różne odmiany grzebieni z trapezowatymi uchwytami na obszarze kultury czerniachowskiej, gdzie są datowane już na III i IV w.¹³⁹

Typ 4 — grzebienie o uchwytach profilowanych (typ III wg Thomas i typ IV wg Cnotliwego)¹⁴⁰. Przeciętne wymiary tego typu grzebieni wynoszą: długość od 8 do 12 cm, szerokość od 6 do 10 cm. Z rozprzestrzenienia ich wynika (mapa 3), że występują w Polsce północno-wschodniej (Pruszcz Gdański, groby 1 — tabl. IX, 1 — i 8, Chynowiec,

¹³¹ Thomas, *op. cit.*, mapa 7.

¹³² Tamże, s. 104.

¹³³ Nikitina, *op. cit.*, ryc. 8.

¹³⁴ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 174.

¹³⁵ „Zeitschrift für Ethnologie“, Berlin 1880, tabl. XIV, 4.

¹³⁶ Blume, *op. cit.*, cz. 2, s. 115.

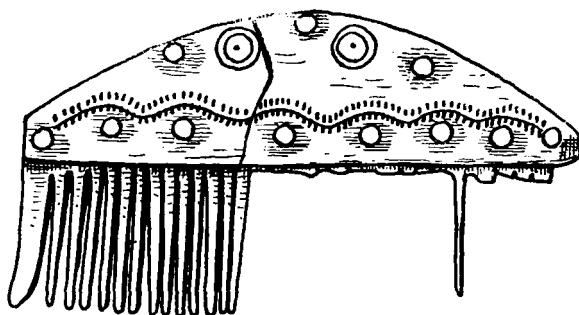
¹³⁷ Schindler, *op. cit.*, ryc. 63, 9; T. Dzierżykraj-Rogalski, J. Jaskanis, *Grób szkieletowy dziecka z późnego okresu rzymskiego, odkryty w 1959 r. w Białowieży, pow. Hajnówka*, „Rocznik Białostocki“, t. 1: 1961, ryc. 1; Kempisty, *op. cit.*, ryc. 43, f.

¹³⁸ Kempisty, *op. cit.*, ryc. 45.

¹³⁹ Nikitina, *op. cit.*, ryc. 9.

¹⁴⁰ Thomas, *op. cit.*, s. 104—114; Cnotliwy, *op. cit.*, s. 197.

pow. Lębork, Gronowo, pow. Malbork, Szwajcaria, pow. Suwałki, kurhan 26)¹⁴¹, w Wielkopolsce (Poznań, ul. Krańcowa, chata 1, Piwonice, pow. Kalisz, budynek 9)¹⁴² i na Śląsku (Czerników, pow. Mysłibórz, Kaszewo, pow. Milicz (tabl. X, 1), Żerniki Wielkie, pow. Wrocław, grób 9)¹⁴³. Wszystkie egzemplarze pochodzące ze Śląska i Wielkopolski można odnieść do przełomu IV i V w., a następne mieszczą się w granicach V—VI w. Najpóźniej, bo na koniec wieku VI względnie na przełom VI/VII w., datowany jest egzemplarz ze znanego, bogato wyposażonego grobu kobiecego z Pruszcza Gdańskiego. Naniesione na mapę przez Thomas grzebienie typu 4 wykazują dość charakterystyczne skupiska na

Ryc. 19. Grzebień rogowy grupy IB, typu 5, Dzierżęcín, pow. Sławno (okres wędrówek ludów), wg E. Cnotliwego

Gotlandii, nad środkowym Renem, w dorzeczu górnej Łaby, nad środkowym Dunajem oraz na terenach naddnieprzańskich¹⁴⁴. Grzebienie te są datowane w Europie północnej na koniec IV i V w.; znaleziska ze środkowej Europy mają podobną chronologię, choć przeciąga się ich występowanie jeszcze na wiek VI¹⁴⁵. Ustalenia chronologiczne dla tego typu

¹⁴¹ W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934, tabl. 75, b. o; Blume, cz. 1, s. 107; „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin 1880, s. 122, tabl. V, 43; W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Królewiec 1929, ryc. 241, c; J. Antoniewicz, *Wyniki badań przeprowadzonych w latach 1958—1960 na cmentarzysku w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 29: 1963, z. 2, ryc. 1.

¹⁴² Kostrzewski, *Osiedle z młodszego okresu...*, ryc. 5; K. Dąbrowski, *Badania archeologiczne we wsi Piwonice, w pow. kaliskim, w roku 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1: 1955, ryc. 5.

¹⁴³ O. Doppelfeld, *Kaiserzeitliche Grabfunde von Zernikow, Kreis Lebus*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 22, Berlin 1931, ryc. 2, 4; M. Jahn, *Funde aus dem vierten Jahrhundert n. Chr.*, „Altschlesien”, t. 1, Wrocław 1926, ryc. 4, 1; L. Zott, *Die spätgermanische Kultur Schlesiens*, „Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte”, t. 2, Leipzig 1935, ryc. 13 i 20.

¹⁴⁴ Thomas, *op. cit.*, mapa 8.

¹⁴⁵ *Tamże*, s. 113.

grzebieni z obszaru kultury czerniachowskiej zamykają się w granicach IV w.¹⁴⁶

Typ 5 — grzebień z łukowatymi wysoko lub średnio sklepionymi uchwytemi i obciętymi końcami (typ VI wg Cnotliwego)¹⁴⁷. Na terenie Polski znaleziono zaledwie 4 okazy: w Dzierżęcinie, pow. Sławno (grób 1), w Pruszczu Gdańskim (grób 8), w Warszawie-Kawęczynie (grób 19) i w Spicymierzu, pow. Poddębice (grób 78)¹⁴⁸. Przeciętne wymiary tych okazów są następujące: długość od 7 do 12 cm, szerokość od 6 do 8 cm. Wymienione grzebienie datowane są na V i VI w.

Zdobione są jedynie grzebienie z Pruszcza Gdańskiego i Dzierżęcina, pow. Sławno (ryc. 19)¹⁴⁹. Charakter ornamentu składającego się z zygzaków i przeplatających się linii, wykonanych kółkiem zębatym zbliżony jest do omawianego motywu C (wg Thomas) stosowanego przy ozdabianiu grzebieni typu 1, odmiany a.

Częste występowanie grzebieni typu 5 na całym obszarze Europy północnej, środkowej i wschodniej w jednym mniej więcej okresie czasu jak również i forma przypominająca najwcześniejsze grzebienie wczesnośredniowieczne stworzyły podstawy do przypuszczeń, iż właśnie z tego typu grzebieni można wywodzić wczesnośredniowieczne jednostronne grzebienie trójwarstwowe.

¹⁴⁶ Ščukin, *op. cit.*, ryc. 3.

¹⁴⁷ Cnotliwy, *op. cit.*, s. 198.

¹⁴⁸ Cnotliwy, *op. cit.*, ryc. 11, s; E. Glombowski, *Der spätgermanische Grabfund aus Praust, Kr. Danziger Höhe*, „Blätter für Deutsche Vorgeschichte”. Leipzig 1926, s. 24; Jankowska, *op. cit.*, tabl. LXVIII, 1; Kietlińska, Dąbrowska, *op. cit.*, tabl. XI, 19.

¹⁴⁹ Cnotliwy, *tamże*; Glombowski, *tamże*.

Rozdział IV

GRZEBIENIE ŚREDNIOWIECZNE

Grzebień średniowieczny są stosunkowo częstym składnikiem osadniczych znalezisk archeologicznych, szczególnie z okresu od IX do XIV wieku. Różnorodność materiału zabytkowego, samych wyrobów, półfabrykatów, a także odpadków produkcyjnych pozwoliła na dość wszechstronne opracowanie problemu średniowiecznej wytwórczości grzebienniczej z punktu widzenia chronologicznego, typologicznego i technologicznego¹.

Do wyjaśnienia szeregu podstawowych kwestii grzebiennictwa średniowiecznego najwięcej przyczynili się — w krajowej literaturze przedmiotu — Hilczerówna i Cnotliwy². Jednakże baza materiałowa, będąca podstawą ustaleń wymienionych autorów, a pochodząca głównie z terenów Polski północnej, nie obejmowała wszystkich typów grzebień występujących w Polsce. Zamierza się więc w tym rozdziale zebrać dotychczasowe osiągnięcia oraz uzupełnić w miarę możliwości jeszcze istniejące luki. Ponieważ większość typów grzebień średniowiecznych została wyczerpująco omówiona przez Hilczerównę³, a materiały opublikowane później nie zmieniły w istotny sposób stwierdzeń tej autorki, przeto szerzej omówimy w tym miejscu jedynie grzebień nie występujące w cytowanym opracowaniu.

Punktem wyjściowym dla tego rozdziału jest opracowanie grzebień z Gdańska, gdzie ogółem znaleziono na stanowisku 1 — 141 egzemplarzy (w tym 24 pochewki), na stanowisku 2 — 51 egzemplarzy (w tym 1 pochewka), na stanowisku 4 — 48 egzemplarzy (w tym 1 pochewka). Jakkolwiek okazy gdańskie nie reprezentują wszystkich typów grzebień występujących w Polsce (ale większość), to jednak ze względu na dużą

¹ Cnotliwy, *Z badań nad rzemiosłem...*, s. 159—179; tenże, *Wczesnośredniowieczne przedmioty...*, s. 186—194; tenże, *Stan i problematyka...*, s. 203—235; Tabaczyńska, *op. cit.*, s. 84—94; Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 41—144; tenże, *Warsztat tokarski...*, s. 343—347.

² *Tamże*.

³ Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 90—95.

ilość różnorodnego materiału zabytkowego oraz wielkie walory stratygraficzno-chronologiczne tego stanowiska będą one stanowiły na pewno jeszcze przez długi okres czasu podstawowy punkt odniesienia w zakresie typologii i chronologii polskich grzebieni średniowiecznych (ryc. 20).

W polskim średniowiecznym materiale grzebienniczym występują głównie trzy grupy grzebieni: 1) jednostronnych-trójwarstwowych (grupa

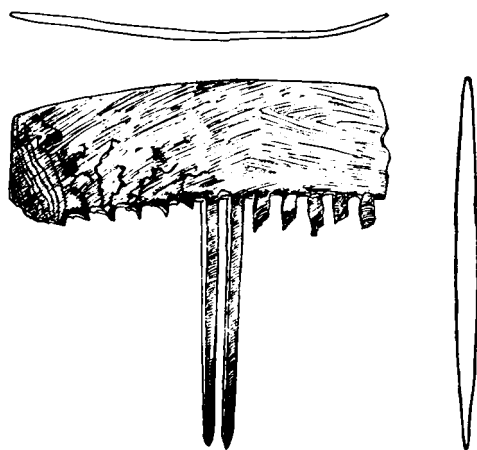
BOZEHOM ZMADNICZ	GRZEBIENIE JEDNOSTRONNE			GRZEBIENIE DWUSTRONNE						
	TRÓJWARSTWOWE			JEDNOPLYTOWE		TRÓJWARSTWOWE				
	TYP VIII	TYP VI	TYP IX	TYP III	TYP IV	TYP I	TYP II	TYP III	TYP V	
1										
2										
3										
4										
5										
6										
7										
8										
9										
10										
11										
12										
13										
14										
15										
16/17										

Ryc. 20. Tabela chronologiczna wczesnośredniowiecznych grzebieni gdańskich
(wg *Archaeologia Urbium*)

IB), 2) dwustronnych-jednopłytkowych (grupa IIA), 3) dwustronnych-trójwarstwowych (grupa IIB).

Unikatowy ze względu na konstrukcję grzebień jednostronny-jednopłytkowy z Kruszwicy (tabl. X, 11)⁴ formalnie należy do typu 3 grupy IA, charakterystycznej dla okresu wpływów rzymskich. Jednakże właśnie nieco odmienne cechy formalne, jak i warunki znalezienia nie budzą żadnych wątpliwości co do jego przynależności chronologicznej, tzn. do wczesnego średniowiecza.

Późnośredniowieczny grzebień z Warszawy-Góry Gnojowej⁵ (ryc. 21), unikatowy ze względu na formę, należy także do grupy IA — typ 4.

Ryc. 21. Grzebień rogowy, grupa IA, typ 4, Warszawa — Góra Gnojowa (XIV/XV w.)

GRZEBIENIE JEDNOSTRONNE-TRÓJWARSTWOWE (GRUPA IB)

Wczesnośredniowieczne grzebienie tej grupy różnią się od okazów z okresu wpływów rzymskich innymi proporcjami; są mianowicie długie i wąskie. Wyróżniamy wśród nich grzebienie z uchwytem łukowatym, trójkątnym lub prostym oraz z wystającymi płytkami wewnętrznymi.

Typ 6 — grzebienie z łukowatym, nisko sklepionym uchwytem (typ V wg Hilczerówny)⁶. Forma ta, jak wspomniano w poprzednim rozdziale,

⁴ A. Cofta, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1956 i 1957*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 11, 1960, ryc. 6, 1.

⁵ Znajomość tego grzebienia zawdzięczam dr B. Gierlachowi.

⁶ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 98—106.

jest kontynuacją typu 5 z okresu wędrówek ludów. W obrębie typu 6 można wyróżnić cztery odmiany — a, b, c, d. Elementem różnicującym jest kształt płytek skrajnych, względnie kształt okładzin grzebieni.

O d m i a n a a — grzebienie o płaskiej i nieco szerszej (od późniejszych) okładzinie; znaleziono ich na terenie Polski niewiele: w Kielarach, pow. Olsztyn⁷, w Lubiczu, pow. Toruń (tabl. X, 10)⁸ i w Wolinie (nr 36 u Wildego)⁹. Wszystkie egzemplarze datowane są na okres od VI—IX w. Kształt i wymiary wyraźnie wskazują na to, że stanowią one formę przejściową od grzebieni z okresu wędrówek ludów do grzebieni, występujących w okresie od IX do XIII w., o wąskich i długich okładzinach.

O d m i a n a b — jest to stosunkowo liczna grupa grzebieni wczesnośredniowiecznych o łukowatym grzbiecie części uchwytywowej, prostej podstawie okładziny i prostych bokach. Obserwujemy wśród nich dużą rozpiętość w długości. Przeciętna długość wynosi od 8 do 25 cm, a szerokość od 4 do 6 cm. Prawie wszystkie grzebienie tej odmiany są bogato ornamentowane, najczęściej kombinacjami żłobków poziomych i pionowych, oczek, kół współśrodkowych, zygzaków, ukośnej kratki i ukośnych krzyżyków. Zresztą wspomniane motywy zdobnicze występują na pozostałych typach grzebieni tej grupy, jak również powtarzają się i na grzebieniach dwustronnych.

Na przykładzie tego typu grzebieni Hilczerówna wyodrębniła kilka wątków zdobniczych charakterystycznych dla różnych terenów¹⁰. Dla Polski północnej oraz dla obszarów nadbałtyckich innych krajów najbardziej typowe motywy, to zestawienie grup pionowych i ukośnych kresek, zestawienie ukośnych krzyżyków w obramowaniu pionowych kresek, motyw klepsydry oraz ukośnej kratki. Na terenach środkowo- i południowopolskich częstszy jest ornament w postaci rzędu oczek pośrodku okładziny grzebienia i grup pionowych kresek na jej końcach, względnie w postaci grup oczek poprzedzielanych grupami kresek. Oczywiście należy dodać, że wszystkie wymienione wątki zdobnicze występują na całym omawianym obszarze; można jedynie mówić o przewadze pewnych motywów na północy, a innych na południu, co jest zresztą wynikiem wzajemnego przenikania elementów zdobniczych¹¹.

⁷ Gaerte, *op. cit.*, ryc. 241, g.

⁸ B. Zielonka, *Zabytki z osady wczesnośredniowiecznej w miejscowości Lubicz, pow. Toruń*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1959, tabl. LVIII, 2.

⁹ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 36.

¹⁰ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 103—106.

¹¹ Na przykładzie grzebieni można obserwować powszechność wątków zdobniczych, ale również i pewne układy niektórych motywów charakterystycznych dla określonego ośrodka (A b r a m o w i c z, *Sztuka rybaków...*, s. 340—341).

Grzebień odmiany b występują na całym obszarze Polski (mapa 4); znane są one również ze znalezisk archeologicznych z Europy północno-zachodniej, środkowej i wschodniej z tego samego odcinka czasu co i grzebień polskie, tzn. z wieków od IX do XIII¹². Zaznaczyć jednak trzeba, że z XIII w. jest ich niewiele.

O d m i a n a c — grzebień o ukośnych bokach znane są już z najstarszej warstwy z Gniezna (VIII w. do poł. X w.)¹³, z Nakła (koniec X w.)¹⁴, z Czeladzi Wielkiej, pow. Góra (X—XI w.)¹⁵, z Wolina (X—XIII w.)¹⁶ i z Biskupina (X—XI w.)¹⁷.

O d m i a n a d — grzebień z okładziną łukowato wygiętą tak w części grzbietowej jak i u podstawy charakterystyczne są raczej dla obszarów zachodnio- i północnoeuropejskich¹⁸. W Polsce występują również częściej na Pomorzu aniżeli na pozostałych terenach¹⁹. Grzebień z Łęczycy²⁰ o tak uformowanej okładzinie można najprawdopodobniej zaliczyć do tej odmiany, choć wobec niezachowania się płytek skrajnych istnieją pewne wątpliwości, czy przypadkiem nie należy on do typu 9 z płytkami wystającymi ponad okładzinę. Te same wątpliwości można wysunąć co do przydziałów typologicznych grzebień z Wolina (nr 18 i 19 z IX w.)²¹, czy też Gardźca, pow. Kamień²².

Wstępne ustalenia chronologiczne dla tej odmiany grzebień zamykają się w granicach od IX—XII w. Zbyt szczupła baza źródłowa nie pozwala na razie na w pełni udokumentowane datowanie.

Typ 7 — grzebień z trójkątnym nisko sklepionym uchwytem. Jak

¹² Hilczerówna, *op. cit.*, s. 102—103 (tam dalsza literatura).

¹³ Z. A. Rajewski, *Zabytki z rogu i kości w grodzie gnieźnieńskim*, [w:] *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, Poznań 1939, ryc. 4, 2—3.

¹⁴ E. i S. Tabaczyńscy, *Nakło wczesnośredniowieczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1960 (1959—1960), tabl. XXX, 6.

¹⁵ J. Lodowski, Z. Trudzik, *Sprawozdanie z badań osady i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, w latach 1958—1960 i 1962*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16, 1964, ryc. 4 (egzemplarz dolny).

¹⁶ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 1—3, 14, 15, 21.

¹⁷ Z. A. Rajewski, *Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim*, [w:] *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim*, Poznań 1938, tabl. LXI, 3.

¹⁸ K. Waller, *Friesische Grabfelder an der Nordseeküste*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 27, Berlin 1936, ryc. 6,284; Jankuhn, *op. cit.*, ryc. 75, 1.

¹⁹ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 18—19, 26; W. Filipowiak, *Wolinianie*, Szczecin 1962, ryc. 44 (fragment grzebień z Gardźca, pow. Sławno).

²⁰ A. Abramowicz, *Przedmioty ozdobne z grodziska łączyckiego*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 3, Warszawa 1955, tabl. 135, c.

²¹ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 18—19.

²² Filipowiak, *op. cit.*, ryc. 44.

dotychczas znamy zaledwie jeden okaz tego typu o wyraźnych cechach formalnych, pochodzący z osady w Żukowicach, pow. Głogów, st. 9, datowanej wstępnie — w oparciu o ceramikę — na koniec V w. i VI w.²³

Okładziny tego grzebienia zdobione są grupami oczek. Podobne grzebienie znane są na terenie Europy zachodniej i środkowej z V—VI w.²⁴

Typ 8 — grzebienie o prostym grzbiecie części uchwytowej (typ IV wg Hilczerówny), które autorka ta podzieliła na dwie odmiany: a) zdobioną — starszą i b) nie zdobioną — młodszą²⁵. Boki tych grzebieni najczęściej są proste, choć trafiają się egzemplarze o ukośnych bokach (Wolin — nr 2 u Wildego)²⁶. Przeciętne wymiary tych grzebieni wynoszą: długość 8—12 cm, szerokość 1,8—2,5 cm. Jak wynika z rozprzestrzenienia ich na mapie (mapa 4), grzebienie tego typu występują głównie na północnych obszarach Polski²⁷, a poza tym w Wielkopolsce i na Śląsku²⁸.

Hilczerówna wywodzi grzebienie z prostym uchwytem z Nadrenii i Fryzji, gdzie są znane już w V—VI w.²⁹ Na naszych terenach występują one głównie od XI do początku XIV w., z tym, że na obszarach nadbałtyckich, w tym i polskich, przeważają grzebienie z XII i XIII w.³⁰

Odmiana a — pewnych znalezisk tej odmiany nie mamy zbyt wiele, a mianowicie grzebienie z Biskupina, pow. Żnin (XI w.), z Fordonu, pow. Bydgoszcz (XII w.) oraz prawdopodobnie z Wrocławia³¹. Szereg drobnych fragmentów grzebieni z prostą okładziną z innych stanowisk nie stwarza dostatecznych podstaw do zaliczenia ich do tego typu, jakkolwiek pewne poszlaki na to wskazują.

Odmiana b — najwięcej egzemplarzy tej odmiany pochodzi z Gdańska oraz z Kołobrzegu. Okazy gdańskie (10 sztuk) datowane są na czas od końca XI w. do początku XIV w., zaś egzemplarz z Kołobrzegu na XII w.³²

Typ 9 — grzebienie z płytkami wewnętrznymi wystającymi ponad

²³ Zbiory Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Głogowie.

²⁴ E. Kühn, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*, t. 1, Bonn 1940, ryc. 60; H. Dannheimer, *Die germanischen Funde der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Mittelfranken*, Berlin 1962, tabl. 34, B, 1, tabl. 35, G, 2; Svoboda, *op. cit.*, tabl. LXXXIII, 10; B. Schmidt, *Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa*, Halle 1961, s. 141.

²⁵ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 95—98.

²⁶ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 2.

²⁷ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 95—98; Tabaczyńska, *op. cit.*, tabl. II, 9.

²⁸ Rajewski, *Gród staropolski...*, tabl. 61, 5; fragment grzebienia (z Wrocławia lewobrzeżnego) znany mi jest z autopsji.

²⁹ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 97—98.

³⁰ *Tamże*.

³¹ Patrz przypis 28.

³² Patrz przypis 27.

okładzinę (typ VI według Hilczerówny)³³ można podzielić na pięć odmian: a, b, c, d, e.

Odmiana a — grzebienie ze wszystkimi płytkami wystającymi nad okładzinę. Hilczerówna w wielokrotnie cytowanej pracy wspomina, że grzebienie tej odmiany znane są z terenu Europy środkowej już od VI w.³⁴ Jeżeli chodzi o ziemie polskie, to dotychczas nie znamy ani jednego egzemplarza zachowanego w całości. Do tej odmiany można by ewentualnie zaliczyć grzebień z Fordonu (2 poł. XII w. do XIII w.)³⁵, choć z uwagi na jego fragmentaryczność istnieją tu poważne wątpliwości.

Odmiana b — grzebienie z prostokątnymi płytkami skrajnymi wystającymi nad okładzinę Hilczerówna dzieli jeszcze na dwie pododmiany, mianowicie z prostymi bokami i ukośnymi bokami³⁶. Egzemplarze z ukośnymi bokami są z reguły dłuższe — do 20 cm, natomiast okazy z bokami prostymi przeważnie krótsze, ale zdarzają się wśród nich egzemplarze dochodzące do 18 cm³⁷.

Grzebienie odmiany b występują dość często w znaleziskach grzebienniczych z terenu Polski w okresie od X do XII w. i sporadycznie jeszcze w XIII w.³⁸

Odmiana c — grzebienie z rożkami (wg Cnotliwego)³⁹. Wy różnić można wśród nich dwie pododmiany: pierwsza, do której zaliczylibyśmy okazy z okładziną uformowaną na kształt rożków skierowanych ku górze, jak np. u grzebieni z Kołobrzegu (z przełomu IX/X w.) i z Wrzosowa, pow. Kamień⁴⁰. Druga pododmiana — znacznie liczniejsza — cechuje się tym, że płytki skrajne grzebienia wystające ponad okładzinę mają kształt rożków (ryc. 22)⁴¹. Przeciętne wymiary grzebieni tej odmiany wahają się od 9 do 20 cm długości i od 2,5 do 4 cm szerokości.

W świetle materiału zabytkowego sugestie Cnotliwego na temat ich zasięgu oraz chronologii są w pełni uzasadnione, tzn. że są one typowe dla północno-zachodnich rejonów Polski w IX i X w.⁴² Fakt odosobnionych znalezisk z Gniezna (VIII w. do poł. X w.), Santoka (XI w.), Bnina,

³³ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 106.

³⁴ *Tamże*, s. 106 (przypis 181).

³⁵ L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz, na grodzisku „Wyszogród“, w roku 1958*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 26, 1959, tabl. LXVIII, 13. Być może do tej odmiany należy również grzebień z Gniezna (Rajewski, *Zabytki z rogu i kości*, ryc. 7, 1).

³⁶ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 106.

³⁷ *Tamże*.

³⁸ *Tamże*, s. 106—107.

³⁹ Cnotliwy, *Wczesnośredniowieczne przedmioty...*, s. 199—202.

⁴⁰ Tabaczyńska, *op. cit.*, tabl. II, 2; Filipowiak, *op. cit.*, ryc. 290.

⁴¹ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 5, 8—10, 16—17, 22—23.

⁴² Cnotliwy, *op. cit.*, s. 199—201.

Ryc. 22. Grzebień rogowy, grupa IB, typ 9, Kołobrzeg, wg E. Tabaczyńskiej (XII w.)

pow. Śrem i Czeladzi Wielkiej, pow. Góra (X—XI w.) tylko tę tezę potwierdza, jest bowiem efektem wpływów zachodniopomorskich⁴³.

Należy dodać, że o ile grzebienie z Pomorza zachodniego są zdobione charakterystycznymi dla tego obszaru motywami kreskowanymi, kratkami i klepsydrami, to wymienione okazy spoza tego obszaru łączą motywy kreski z oczkami (Gniezno) lub zdobione są wyłącznie grupami oczek (Czeladź Wielka, pow. Góra)⁴⁴.

O d m i a n a d — grzebienie z płytkami wewnętrznymi, tworzącymi część uchwytową, uformowanymi faliście, występują głównie na Pomorzu⁴⁵. Nieliczne okazy spoza tego terenu znaleziono w Międzyrzeczu Wielkopolskim (X w.)⁴⁶, w okolicach Gniewu⁴⁷ oraz w Gorzysławicach, pow. Busko (XI w.)⁴⁸.

Grzebienie te w porównaniu z innymi typami są niewielkie. Przeciętą na ich długość waha się od 8 do 11 cm, szerokość od 2 do 2,5 cm.

Początków tego rodzaju grzebieni Hilczerówna upatruje w Nadrenii, gdzie były produkowane już w IV/V w.⁴⁹ Związków genetycznych z tymi i innymi jeszcze typami grzebieni można szukać właśnie na tamtych terenach, co znajduje pełne poparcie w materiałach źródłowych, natomiast wywodzenie tej odmiany przez Hilczerównę z grzebieni z wystrojem zwierzęcym jest dyskusyjne⁵⁰. Przyjąć należałoby raczej uzasadniony

⁴³ Rajewski, *Zabytki z rogu i kości...*, ryc. 3, 2; A. Brackmann, W. Unverzagt, *Zantoch, eine Burg im deutschen Osten*, Leipzig 1936, tabl. VIII, ryc. 20, 6; B. Fogel, A. Marcinkówna, J. Żak, *Badania wykopaliskowe w Bninie, pow. Śrem*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33, 1968, ryc. 3; Lodowski, Trudzik, *op. cit.*, ryc. 4 (okaz górny).

⁴⁴ Rajewski, *op. cit.*, ryc. 3, 2; Lodowski, Trudzik, *op. cit.*, ryc. 4.

⁴⁵ Tabaczyńska, *op. cit.*, tabl. II, 8; Hilczerówna, *op. cit.*, s. 108—110; Cnotliwy, *op. cit.*, tabl. III, 7.

⁴⁶ Cyt. za Hilczerówną, *op. cit.*, s. 109.

⁴⁷ B. Zielonka, *Wczesnohistoryczne wyroby kościane i rogowe z okolic Gniewu, pow. Tczew*, „Z Otchłani Wieków”, R. 20: 1951, ryc. 2b.

⁴⁸ W. Szymański, *Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Gorzysławicach, pow. Busko w 1958 roku*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1960 (1959—1960), ryc. 4.

⁴⁹ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 109—110.

⁵⁰ E. Cnotliwy, rec.: Z. Hilczerówna, *Wczesnośredniowieczne grzebienie zdobione motywami zwierzęcymi*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 8, 1962, s. 506—507.

materiałem źródłowym pogląd Cnotliwego o jednoczesnym współwystępowaniu obu odmian⁵¹.

Odmiana e — grzebień zdobiony motywami zwierzęcymi. Na temat tych grzebieni wypowiedziano się dość wyczerpująco w literaturze przedmiotu. Najbardziej kontrowersyjne zdania istnieją co do ich pochodzenia⁵². W oparciu o podział Hilczerówny można w obrębie tej odmiany wydzielić dwie pododmiany⁵³. Grzebień pododmiany pierwszej są stosunkowo krótkie (nie przekraczają 10 cm), mają boki proste, a tylko grzbietowa część płytki skrajnej jest profilowana (okazy z Gdańska, z Poznania — ulicy Wieżowej, z Wolina, z Cisowa, pow. Sławno, z Kruszwicy i Santoka)⁵⁴.

Do drugiej pododmiany zaszeregować można grzebień posiadające płytki profilowane z boku i od góry na kształt głów zwierzęcych (Gdańsk, Poznań-Sołacz, Santok, Brześć Kujawski, pow. Włocławek)⁵⁵. Większość okazów tej pododmiany zdobiona jest mniej lub bardziej stylizowanymi głowami końskimi, jedynie u dwu egzemplarzy z Gniewu i Brześcia Kujawskiego zastąpiono wspomniany motyw motywem głowy ptasiej⁵⁶.

Grzebień odmiany e występują głównie na Pomorzu, w Wielkopolsce oraz na Kujawach w okresie od X do XII w.⁵⁷ Znane mi z autopsji podobne grzebień z Krakowa-Mogily są jak dotychczas jedynymi eg-

⁵¹ Tamże.

⁵² J. Żak, *Grzebień z wystrojem zwierzęcym z ziem polskich i zachodniosłowiańskich*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 22, 1955, s. 180—185. (Autor ten grzebień omawianego typu wywodzi z Nadrenii, skąd skomplikowaną drogą przez Skandynawię, ośrodki wschodnio-europejskie, jutlandzkie i obodrzyckie dostały się na nasze ziemie). Z. Hilczerówna, *Wczesnośredniowieczne grzebień zdobione motywami zwierzęcymi z ziem polskich*, „Slavia Antiqua“, t. 9, 1962, s. 301—327. (Grzebień ten autorka wywodzi z Nadrenii i wysp Fryzyjskich). E. Cnotliwy, *Skandynawska pochewka do grzebienia z Wolina*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 12, 1966, s. 371—381. Autor tę formę grzebieni uważa za typową dla Skandynawii.

⁵³ Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 110.

⁵⁴ Hilczerówna, *op. cit.*, ryc. 47; A. Dymaczewski, *Badania w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2—4*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, Wrocław 1961, tabl. X, 9; Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 41; Cnotliwy, *rec.: Żak, Grzebień z wystrojem zwierzęcym...*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 4, 1958, ryc. 1b; W. Hensel, A. Broniewska, *Starodawna Kruszwica*, Wrocław 1961, ryc. 58b; s. 112; U. Dymczewska, Z. Hołowińska, *Z dziejów Santoka i kasztelanii santockiej*, Poznań 1961, ryc. 16 (egzemplarz dolny).

⁵⁵ Hilczerówna, *op. cit.*, ryc. 48; J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1923, ryc. 843; Dymaczewska, Hołowińska, *op. cit.*, ryc. 16 (egzemplarz górny); K. Jażdżewski, *Interesujące zabytki z czasów piastowskich na Kujawach*, „Z Otcłani Wieków“, R. 12, 1937, ryc. 2, 1.

⁵⁶ Zielonka, *op. cit.*, ryc. 2b; Jażdżewski, *op. cit.*, ryc. 2, 1.

⁵⁷ Hilczerówna, *Grzebień zdobione...*, s. 326.

zemplarzami tej odmiany znalezionymi w Polsce południowej. Charakter zdobnictwa omawianych grzebieni wskazuje na wpływy zachodnioeuropejskie; w Nadrenii grzebienie takie znane są w V/VI w., a z Wysp Fryzyjskich z VI—VIII w.; stąd zapewne idea zdobienia grzebieni motywami zwierzęcymi przedostała się na ziemię słowiańskie⁵⁸.

GRZEBIENIE DWUSTRONNE-JEDNOPLYTKOWE, GRUPA IIA

Tego rodzaju grzebienie na terenach południowoeuropejskich znane są już od dawna (o czym pisano w poprzednim rozdziale)⁵⁹. Wraz z kolonizacją grecką pojawiły się one w połowie I tysiąclecia p.n.e. na terenach nadczarnomorskich, skąd między innymi zapewne rozprzestrzeniły się stopniowo w całej średniowiecznej Europie.

Grzebienie tej grupy dzielimy — w ślad za Hilczerówną — na cztery typy w oparciu o charakterystyczne ukształtowanie boków⁶⁰.

Typ 1 — grzebienie o prostych bokach, prostokątnym kształcie i soczewkowatym przekroju. W porównaniu z innymi typami grzebieni nie należą one do zbyt częstych w znaleziskach archeologicznych. Są wśród nich okazy zdobione poziomymi żłobkami i zygzakiem, lecz większość z nich jest nie zdobiona. Z reguły grzebienie prostokątne jednopłytkowe są nieduże, co determinował w największym stopniu surowiec, z którego były wykonywane. Ich przeciętne wymiary są następujące: długość 5—6 cm, szerokość 3—5 cm. Występują one na obszarze niemalże całej Polski (mapa 5) od XI do XIV w.⁶¹

Typ 2 — grzebienie o bokach łukowatych. Jedyne, znane z autopsji egzemplarz, znaleziono na Wawelu w Krakowie, gdzie datowany jest on na przełom XIV/XV w.

Typ 3 — grzebienie o bokach wklęsłych; podobnie jak okazy typu 1 należą one również do dość rzadko występujących w materiale zabytkowym. Wyodrębnić można wśród nich dwie odmiany⁶², mianowicie krótkie i szerokie 4×6 cm oraz wydłużone, niezbyt szerokie 6,5×5,5 cm. Są one zdobione przeważnie poziomymi żłobkami; jedynie okaz z Drohiczyna⁶³ ma bogatszy ornament: mianowicie przestrzeń między dwoma

⁵⁸ Tamże, s. 326—327.

⁵⁹ Rozdział III niniejszej pracy, s. 34.

⁶⁰ Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie...*, s. 115—119.

⁶¹ K. Musianowicz, *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne“ t. 6, 1969, tabl. XIII. 10 (Materiały z Drohiczyna, jakkolwiek opublikowane wcześniej, cytuję według ostatniego opracowania, ze względu na wszechstronne przedstawianie stratygrafii i chronologii w tym opracowaniu); Hilczerówna, *op. cit.*, s. 118.

⁶² Hilczerówna, *op. cit.*, s. 116.

⁶³ Musianowicz, *op. cit.*, tabl. XXV, 1.

rzędami zębów ozdobiono tu poziomymi żłobkami oraz dwoma plastycznymi zygzakami. Grzebienie te na północy jak i na wschodzie Polski (mapa 5) pojawiają się niemal jednocześnie, tzn. pod koniec XII w. i trwają do początków XIV w. z tym, że jak dotychczas więcej okazów pochodzi z obszarów północnych ⁶⁴.

Typ 4 — grzebienie trapezowate; na ziemiach polskich nie należą one również do zbyt częstych ⁶⁵. Na ogół są one lekko wypukłe. U wszystkich egzemplarzy zęby gęste znajdują się przy dłuższej podstawie, zaś zęby rzadkie przy krótszej podstawie trapezu ⁶⁶. Jeden szylkretowy okaz z Opola jest jednostronnie uzębiony, tzn. posiada tylko zęby gęste ⁶⁷. Ze względu jednak na bardzo typowy kształt i rozmiary zaliczony został do tego typu, tym bardziej, że nie ma całkowitej pewności, co do jego pierwotnego wyglądu, a lakoniczny opis jest zbyt mało instruktywny; nie można wyłączyć, iż jest to egzemplarz nie wykończony przez rzemieślnika.

Ostatnio w literaturze przedmiotu ustalili się zgodny pogląd, iż ten typ grzebieni na ziemiach zachodniosłowiańskich i zachodnioeuropejskich jest efektem wpływów i kontaktów z wczesnośredniowieczną Rusią, gdzie występował już od X w., przy czym egzemplarze mało zdobionych używano do czesania, zaś ozdobniejszych i staranniej wykonanych do upinania fryzury ⁶⁸.

GRZEBIENIE DWUSTRONNE-TRÓJWARSTWOWE, GRUPA IIB

W obrębie tej grupy wydzielamy siedem typów ⁶⁹.

Typ 1 — grzebienie prostokątne o prostych bokach. Wyróżnia się wśród nich trzy odmiany. Okazy odmiany a — starsze — o jednakowej gęstości zębów są dłuższe i węższe, podczas gdy okazy odmiany b — młodszej są krótsze i szersze, o zębach gęstych i rzadkich ⁷⁰. Grzebienie odmiany c mają lekko ścięte rogi.

⁶⁴ Najwięcej grzebieni tego typu znaleziono w Gdańsku — 11 egzemplarzy. Hilczerówna, *op. cit.*, s. 116.

⁶⁵ Grzebień tego typu z Drohiczyzna K. Musianowicz mylnie zaliczyła do typu 3. Musianowicz, *op. cit.*, tabl. XII, 15.

⁶⁶ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 116.

⁶⁷ W. Hołubowicz, *Z badań na Ostrówku w Opolu w roku 1955*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3, 1957, ryc. 3, 5.

⁶⁸ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 119 (tam dalsza literatura); Davidan, *op. cit.*, ryc. 4, 7—11 (tam dalsza literatura).

⁶⁹ Podział według Hilczerówny z pewnymi modyfikacjami przedstawionymi w rozdziale I.

⁷⁰ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 120.

Odmiana *a* — grzebień tej odmiany wywodzą się z okazów półnordyjskich, znanych na obszarach Europy środkowej i zachodniej i występujących także w początkach wczesnego średniowiecza⁷¹. W Polsce najstarszy, dobrze datowany egzemplarz pochodzi z Igołomi, pow. Proszowice (V—VII w.)⁷². Grzebień z Zalca, pow. Giżycko, ogólnie datowany na VI—VIII w.⁷³, niejako wspiera domysły o wczesnym występowaniu grzebieni tej odmiany także i na naszych ziemiach.

Późniejsze egzemplarze z XI—XII w. pochodzą z Gdańska, Gniezna i z Jedwabna, pow. Toruń⁷⁴.

Przeciętne wymiary grzebieni odmiany *a* są następujące: długość 10—12 cm, szerokość 2,5—3 cm.

Odmiana *b* — grzebień z zębami gęstymi i rzadkimi pojawiły się na terenie Europy zachodniej już w V/VI w., a w XII w. rozprzestrzeniły się prawie na całym jej obszarze; w rejonach nadbałtyckich znajduje się je wyjątkowo⁷⁵. W Polsce najczęściej okazów tej odmiany pochodzi z Wielkopolski⁷⁶, Śląska⁷⁷, Małopolski⁷⁸ i z Polski wschodniej⁷⁹. Ich przeciętne wymiary są następujące: długość 9—10 cm, szerokość 7—8 cm.

Grzebień tej odmiany, podobnie jak i poprzedniej, zdobione są wąt-

⁷¹ *Tamże* (tam dalsza literatura).

⁷² L. Gajewski, *Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w 1957 r. w Igołomi, pow. Proszowice, i okolicy*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 8, 1959, tabl. V.

⁷³ Gaerte, *op. cit.*, ryc. 241, c.

⁷⁴ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 119—121; Rajewski, *op. cit.*, ryc. 2, 2—3; J. Kostrzewski, *Grodzisko w Jedwabnie w pow. toruńskim*, „Slavia Occidentalis“, t. 10, 1931, ryc. 16.

⁷⁵ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 120.

⁷⁶ Rajewski, *op. cit.*, ryc. 2, 1; W. Hensel — A. Niesiołowska — J. Żak, *Badania na placu katedralnym w 1938 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Wrocław 1959, tabl. VI, 20; Rauhut, Rauhutowa, Potemski, *op. cit.*, tabl. LXVIII, 16; E. Naumowiczówna, *Ujście nad Notecią — gród na pograniczu wielkopolsko-pomorskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 14, 1963, ryc. 7.

⁷⁷ J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1966, ryc. 83, 1; W. Kočka, E. Ostrowska, *Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 2, 1956, ryc. 10; Hołubowicz, *Z badań na Ostrówku w Opolu*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 9, 1960, ryc. 7, 3; grzebień z Opolu z prostymi bokami i ściętymi ukośnie końcami — publikuje R. Jamka, *Szczegółowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu za okres 1948—1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne“, t. 1, 1951, ryc. 38b.

⁷⁸ Grzebień tego typu znalezione w Krakowie na Rynku Głównym i na Wawelu znane mi są z autopsji.

⁷⁹ Musianowicz, *op. cit.*, tabl. XII, 12; tabl. XVI, 16; tabl. XX, 5; tabl. XXII, 5.

kami typowymi dla całego obszaru ziem polskich we wczesnym średniowieczu. Pewnym novum jest natomiast wprowadzenie w XII w. do dotychczas stosowanej ornamentyki motywu krzyżyka, który później będzie się powtarzał i na innych typach grzebieni. Podkreślić przy tym należy występowanie tego motywu przede wszystkim w Polsce wschodniej i południowej⁸⁰. Ciekawe, że fragment grzebienia z Drohiczyzna z przełomu XII/XIII w. ma taki sam ornament i kształt, jak fragment grzebienia znalezionej w Opolu (XIII w.)⁸¹, tzn. kółka współśrodkowe na zakończeniach płytek skrajnych oraz grupę takich kółek na końcu okładziny, zdobionej w środkowej części wyciętymi krzyżykami. Jeszcze inne zestawienia krzyżyków z kółkami współśrodkowymi obserwujemy na grzebieniach z Krakowa (2 poł. XIII w.) i Opola (XIII w.), (ryc. 23 a, b).

Ostatnia praca J. Kavana⁸² na temat genezy tego motywu przynosi następujące stwierdzenia: ornament ażurowych krzyżyków stosowany był na obszarze Europy zachodniej i południowej od końca okresu rzymskiego, a na terenie Czech już w okresie wędrówek ludów i później w średniowieczu. Na ziemi polskiej dostał się on zapewne za pośrednictwem naszych najbliższych sąsiadów. Nie można wyłączyć i innej drogi wpływów, a mianowicie północno-zachodniej, grzebień bowiem typu 5 — zdobiony krzyżykami znany jest z Gdańska (XIII/XIV w.)⁸³, a ze Szczecina pochodzi okładzina z podobnym ornamentem⁸⁴. Niezależnie od wpływów obcych trzeba wziąć pod uwagę i fakt, że w XIII—XIV w. symbol krzyża zdążył się już utrwalić w świadomości ludu na tyle, iż zaczęto go stosować obok tradycyjnych wątków zdobniczych, takich jak kółka współśrodkowe, oczka, kratki itp. W związku z omawianym motywem powstaje pytanie, czy zdobienie krzyżykami nie świadczy przypadkiem o jakimś specjalnym przeznaczeniu tych grzebieni.

Typ 2 — grzebienie o bokach łukowatych. W obrębie tego typu Hilczerówna wydzieliła dwie odmiany: o ściętych rogach i o zaokrąglonych rogach⁸⁵. Autorka ta w cytowanej wielokrotnie pracy wyraziła pogląd, że grzebienie typu 2 dostały się na nasze ziemie z Czechosłowacji⁸⁶.

O d m i a n a a — do odmiany tej należą dwa grzebienie z Gdańska

⁸⁰ Hołubowicz, *op. cit.*, ryc. 7, 3; Musianowicz, *op. cit.*, tabl. XII, 12; tabl. XVI, 16; także grzebienie z Krakowa i z Opola znane z autopsji.

⁸¹ Musianowicz, *op. cit.*, tabl. XVI, 16; Hołubowicz, *op. cit.*, ryc. 7, 3.

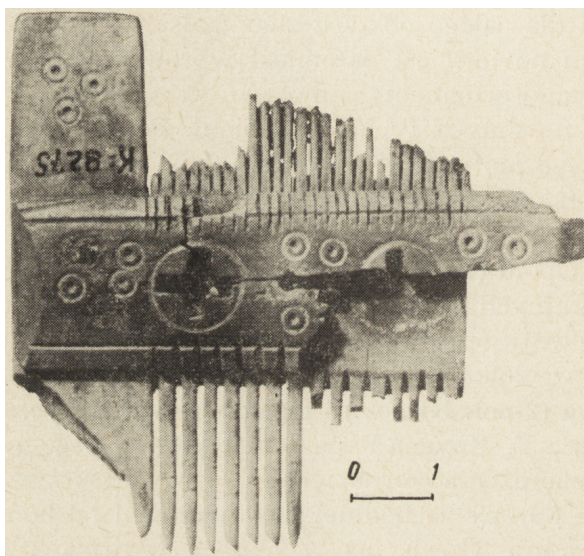
⁸² J. K a v a n, *Prolamovaný (prořezávaný) ornament a problematika datování kostěných „střenek“ z Libice nad Cidlinou*, „Archeologické rozhledy“, R: 1969, z. 2, s. 217—226.

⁸³ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 128.

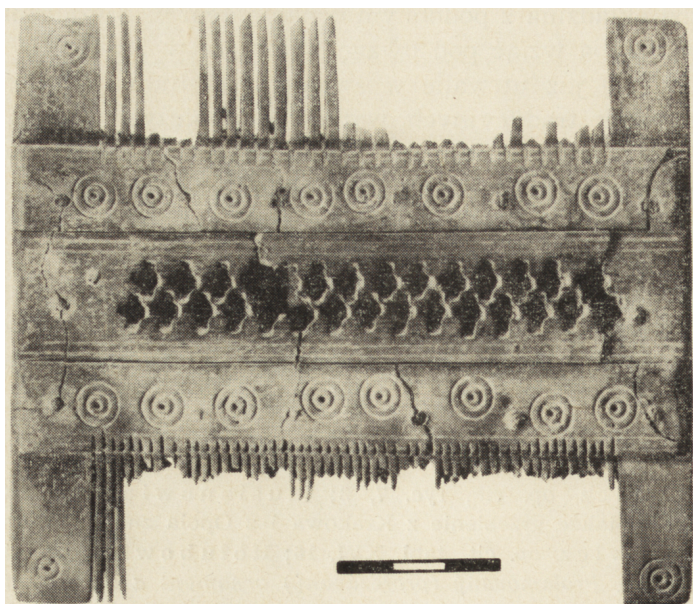
⁸⁴ cyt. za Kavanem, *op. cit.*, ryc. 3, 6.

⁸⁵ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 121—122.

⁸⁶ *Tamże*.

a

b

Ryc. 23. a — Grzebień rogowy, grupa IIB, typ 1, Kraków — Rynek Główny (XIII w.); b — grzebień rogowy, grupa IIB, typ 1, Opole-Ostrówek (XIII w.)
 fot. Adam Szczodrak

i grzebień z Poznania ⁸⁷. Przeciętne wymiary tych grzebień — długość 8—10 cm, szerokość 4—6 cm.

Odmiana b — znana jest z Gdańska, Kalisza i Krakowa ⁸⁸. Wymiary okazów tej odmiany zbliżone są do poprzednich.

Grzebień typu 2 występują dość rzadko w obiektach archeologicznych, głównie w drugiej połowie XIII w. i w XIV w. ⁸⁹

Typ 3 — grzebień o bokach wklęsłych Hilczerówna podzieliła na dwie odmiany w zależności od ukształtowania okładziny ⁹⁰. Ponadto wyróżniamy jeszcze jedną odmianę — ze ściętymi ukośnie rogami. W obrębie grzebień typu 3 obserwuje się dużą rozpiętość wymiarów: długość od 7 do 11,5 cm, szerokość od 2,8 do 5 cm.

Odmiana a — grzebień z prostokątną okładziną i o przekroju w kształcie odcinka koła, bez zdobień.

Odmiana b — grzebień z ozdobną, profilowaną okładziną.

Odmiana c — najwięcej grzebień tej odmiany (podobnie zresztą jak i poprzednich) pochodzi z Gdańska ⁹¹, oraz m. in. z Kalisza ⁹² i z Kołobrzegu ⁹³ oraz z Opola (jeden okaz znaleziony w Polsce południowej) ⁹⁴.

Ogólnie należy stwierdzić, że grzebień omawianego typu nie należą do częstych w polskim materiale grzebienniczym i są charakterystyczne raczej dla środkowo-zachodnich i północnych obszarów Polski. Datować je można najwcześniej na XI w. (Kołobrzeg) do XIV w. (Gdańsk, Kalisz) ⁹⁵.

Typ 4 — nie jest mi znany w polskim materiale grzebienniczym.

Typ 5 — grzebień o bokach w kształcie litery B (typ VI według Hilczerówny). W obrębie tego typu wydzielamy trzy odmiany.

Odmiana a — grzebień z okładzinami nie zdobionymi o przekroju w kształcie odcinka koła (Gdańsk, Szczecin) ⁹⁶.

⁸⁷ Tamże, s. 121; A. Niesiołowska — M. Perzyńska — J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950—1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Wrocław 1960, ryc. 55, 3.

⁸⁸ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 121; M. Młynarska, *Kalisz w okresie pełnego średniowiecza*, [w:] *Kalisz w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1956, ryc. 11: Jamka, *op. cit.*, ryc. 38c; z Krakowa—Rynku Głównego znane mi są z autopcji.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 122—125.

⁹¹ Tamże.

⁹² I. Dąbrowska, *Grodzisko na Zawodziu*, [w:] *Szkice z dziejów Kalisza*, Wrocław 1960, ryc. 7.

⁹³ Tabaczyńska, *op. cit.*, tabl. II, 10.

⁹⁴ B. Gediga, *Wyniki badań na Ostrówku w Opolu w latach 1964 i 1965*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19, 1968, ryc. 12.

⁹⁵ Patrz przypisy 90—93.

⁹⁶ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 127; T. Wieczorowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Szczecinie w 1954 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, 1955, ryc. 3.

O d m i a n a b — grzebienie z okładzinami zdobionymi profilowanymi, niekiedy ażurowymi krzyżkami (Gdańsk, Kraków) ⁹⁷.

O d m i a n a c — grzebienie z dodatkowym półkolistym wybrzuszeniem na bokach — znane z Gdańska, niekiedy bogato zdobione ⁹⁸.

Wymiary tych grzebieni są następujące: przeciętna długość wynosi 8—10 cm, a szerokość 4—4,5 cm.

Grzebienie typu 5 reprezentują formę charakterystyczną dla Polski północnej, na co wskazuje dość znaczna ilość znalezionych tam okazów w przeciwstawieniu do jedynego egzemplarza z Polski południowej, znanego z Krakowa. Datować je można najwcześniej na XII w. (Szczecin, Santok) ⁹⁹, a najpóźniej na XV w. (Gdańsk) ¹⁰⁰. Chronologia ta odpowiada podobnym znaleziskom ze Skandynawii ¹⁰¹.

Typ 6 — grzebienie o ukośnie profilowanych bokach; znaleziono zaledwie trzy okazy tego rodzaju, a mianowicie z m. Gorzędziej, pow. Tczew, Kalisz—Zawodzie (tabl. X, 9) i Kraków—Wawel ¹⁰². Najwcześniejszy z wymienionych egzemplarzy pochodzi z Kalisza (XIII w.); okaz z Gorzędziewa datowany jest na pierwszą połowę XIV w.; grzebień z Wawelu znaleziony został w warstwach datowanych na XIV/XV w.; jest to zresztą jedyny cały egzemplarz; wymiary jego są następujące: długość 7,5 cm, szerokość 4,5 cm. Okaz z Kalisza był zapewne większy. Dwa ostatnie egzemplarze są formalnie niemal identyczne. Najmniej podobny do nich jest grzebień z Gorzędziewa o znacznie słabiej profilowanych bokach.

Chronologię tego typu grzebieni — w oparciu o tak nieliczne znaleziska — można ustalić na XIII—XV w.

Typ 7 — grzebienie prostokątne o profilowanych bokach są wyjątkową rzadkością na terenach polskich. Znany zaledwie 4 okazy pochodzące z Gdańska (XIII/XIV w.), o których Hilczerówna pisze, iż są daleką reminiscencją podobnych grzebieni z wystrojem zwierzęcym występujących w Nadrenii w IV/V w. ¹⁰³ oraz 1 egzemplarz z Czarska, pow. Piaseczno

⁹⁷ *Tamże*, s. 127—128. Grzebień z Krakowa—Rynku Głównego znany mi z autopsji.

⁹⁸ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 128.

⁹⁹ Wieczorowski, *op. cit.*, ryc. 3; Brackmann, *Unverzagt, op. cit.*, ryc. 20, 8.

¹⁰⁰ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 128.

¹⁰¹ *Tamże*.

¹⁰² E. Kuszewska, *Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych, Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, Gdańsk 1961, ryc. 19; K. Dąbrowski, *Badania terenowe stacji archeologicznej IHKM w Kaliszu w 1958 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 12, 1961, ryc. 9; Grzebień z Krakowa—Wawelu znany mi z autopsji.

¹⁰³ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 130.

(XIII—XIV w.)¹⁰⁴. Grzebień z Czerska posiada mniej wyraźne cechy stylistyczne — boki jego profilowane są łagodniej — niż boki okazów gdańskich o ostro zarysowanym profilu.

Kończąc, zauważyć należy, iż największy rozwój form grzebieni jednostronnych na ziemiach polskich przypada na okres od X—XII w. Grzebienie dwustronne-jednopłytkowe występują głównie w XI—XIII w., zaś główny rozwój form grzebieni dwustronnych-trójwarstwowych nastąpił w XIII—XIV w.

Dalszy rozwój grzebieni poszedł w kierunku wytwarzania egzemplarzy dwustronnych-trójwarstwowych z rogu bydłowego, służących do utrzymywania głowy w czystości oraz grzebieni jednostronnych-jednopłytkowych o długich zębach do upinania fryzury.

POCHEWKI GRZEBIENI

Pochewki rogowe będące zabezpieczeniem uzębionej części grzebieni pojawiły się na naszych ziemiach w IX w. (Wolin)¹⁰⁵. Są to jednak znaleziska odosobnione; częściej zaczynają one występować dopiero od X w. i trwają aż do początków XIV w. Stan źródeł w tej dziedzinie przedstawia się o wiele skromniej aniżeli w odniesieniu do grzebieni. Jakkolwiek wiemy, że nie wszystkie grzebienie były wykonywane wraz z pochawkami, o czym świadczy brak otworków na płytkach skrajnych wielu grzebieni (co było konieczne dla złączenia nitem pochewki z grzebieniem), to jednak i tak ilości grzebieni posiadających takie otworki nie odpowiada ilość znalezionych pochewek. Przyczyną takiego stanu rzeczy była zapewne słabsza konstrukcja pochewek w porównaniu z konstrukcją grzebieni składających się na ogół z trzech warstw i wzmocnionych dość gęsto ustawionymi nitami. Pochewki natomiast, skonstruowane z długich okładzin i na końcach jedynie przymocowane do łączących je płytek skrajnych, znacznie szybciej i częściej narażone były na zniszczenie. Stanowiska średniowieczne dostarczyły jednakże sporych ilości długich zdobionych okładzin, których forma i charakter zdobnictwa pozwala domyślać się, iż są to pozostałości pochewek do grzebieni. Największa dotychczas kolekcja pochewek pochodzi z Gdańska. Na ogólną liczbę 60 grzebieni jednostronnych znaleziono 31 pochewek¹⁰⁶.

¹⁰⁴ J. Rauhut, S. Suchodolski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Czersku, pow. Piaseczno, za lata 1961 i 1962*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 17, 1965, ryc. 17.

¹⁰⁵ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 35.

¹⁰⁶ Hilczerna, *op. cit.*, s. 132 (tabela 1).

W europejskim materiale grzebienniczym znane są pochewki zarówno do grzebieni jednostronnych jak i do dwustronnych¹⁰⁷. Tymczasem z opublikowanego polskiego materiału zabytkowego znamy zaledwie jedną pochewkę do grzebienia dwustronnego — pochodzącą z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu¹⁰⁸. Należy podkreślić, że o ile z ziem polskich znamy komplety składające się z grzebienia jednostronnego wraz z pochewką¹⁰⁹, o tyle nie znamy takich kompletów z grzebieniami dwustronnymi. Ten stan znajomości źródeł w znacznym stopniu komplikuje prawidłowe przeprowadzenie podziału pochewek. Można tylko wyrazić nadzieję, że dopiero pełne publikacje materiałów archeologicznych z wieloletnich badań wszystkich większych ośrodków wczesnopolskich stworzą właściwą płaszczyznę do ustaleń typologicznych w tym zakresie.

Wśród pochewek obserwuje się znaczne zróżnicowanie, chyba nawet większe aniżeli w obrębie grzebieni. Ta właśnie różnaitość formalna jest powodem trudności w ustaleniu ich typologii. Dotychczasowe próby¹¹⁰ w tym zakresie nie precyzowały dostatecznie jasno kryteriów stosowanych w podziałach typologicznych pochewek. Dokonanie wyboru najbardziej charakterystycznego elementu składowego pochewek, mogącego być wyróżnikiem typologicznym, wcale nie było łatwe, gdyż na przykład forma okładziny jest mało stabilna, a znowu płytki skrajne u pochewek czasami bywają z jednej strony okrągłe, a z drugiej wielokątne (nr 32 u Wildego)¹¹¹. Wspomniana różnorodność powoduje, że będziemy zmuszeni wydzielać typy mieszane. Mimo to na razie (ze względu na stosunkowo skromną bazę źródłową) kształt płytki skrajnej wydaje się elementem bardziej przydatnym do przeprowadzenia podziałów typologicznych, niżeli kształt okładziny.

Najśluszniej — być może — byłoby podzielić pochewki — podobnie jak grzebienie — na dwie grupy: 1) służące do ochrony grzebieni jednostronnych, 2) służące do ochrony grzebieni dwustronnych. Jednakże po pierwsze, obecna baza źródłowa nie upoważnia nas w dostatecznym stopniu do przeprowadzenia takiego podziału, a po drugie między tymi hipotetycznymi grupami pochewek właściwie nie ma większych różnic konstrukcyjnych, a funkcja ich jest identyczna.

¹⁰⁷ Kühn, *op. cit.*, ryc. 83 i 94; H. Stoll, *Alamannengräber von Hailfingen in Württemberg*, Berlin 1939, tabl. 8, 6; tabl. 22, 19—20, 22; tabl. 10, 6; Dannheimer, *op. cit.*, tabl. 32, 13; Arberman, *op. cit.*, tabl. 163, 1.

¹⁰⁸ E. Ostrowska, *Wykopaliska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu w 1959*; „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 13, 1961, ryc. 11.

¹⁰⁹ Abramowicz, *Sztuka rybaków...*, tabl. XIV, 4; Szymański, *op. cit.*, ryc. 4.

¹¹⁰ Cnotliwy, *Wczesnośredniowieczne przedmioty...*, s. 207—211; Hilczerna, *op. cit.*, s. 95.

¹¹¹ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 32.

Pochewki dzielimy na pięć typów. Cztery z nich to pochewki do grzebieni jednostronnych. Jako typ 5 wyróżniam pochewkę do grzebienia dwustronnego, choć zdaję sobie sprawę, że narastająca ilość materiału zabytkowego może przynieść w tym zakresie istotne zmiany.

Typ 1 — pochewki z prostokątnymi płytkami skrajnymi. Hilczerówna wyróżniła wśród nich dwie odmiany¹¹²: z okładzinami o przekroju w kształcie odcinka koła i z okładzinami w kształcie litery B; grzbiet okładziny najczęściej jest prosty (egzemplarze gdańskie i kołobrzeski)¹¹³, względnie lekko łukowaty (okaz nr 31 z Wolina, według Wildego)¹¹⁴. Datowanie tych pochewek występujących na północnych obszarach Polski, przypadające na XII—XIII w.¹¹⁵, pokrywa się z datowaniem analogicznych okazów pochodzących z basenu morza Bałtyckiego¹¹⁶.

Typ 2 — z okrągłymi płytkami skrajnymi i okładzinami o przekroju w kształcie odcinka koła lub w kształcie litery B. Wyróżniają się tu dwie odmiany; u niektórych pochewek płytki skrajne ledwo wystają poza okładzinę (Wolin nr 34 u Wildego¹¹⁷, Drohiczyn¹¹⁸) tworząc niewielkie półkoła, u innych zaś są niemal koliste, przy czym przynajmniej 3/4 płytki wystaje poza okładzinę (Wolin nr 33 u Wildego¹¹⁹, Goryslawice¹²⁰, pow. Busko — grób 14). Chronologię tych pochewek można wstępnie ustalić — w oparciu o dotychczasowy materiał — na XI—XII w.

Typ 3 — z trójkątnymi płytkami skrajnymi i okładzinami o grzbietach łukowatych (Kruszwica — tabl. X, 12)¹²¹ *trójkątnych* (Wrocław)¹²² *lub prawie prostych* (Fordon, pow. Bydgoszcz)¹²³; przekrój okładki najczęściej jest w kształcie odcinka koła. Pochewek tego typu nie znamy dotąd z ośrodków nadbałtyckich, skąd w ogóle pochodzi najwięcej materiału grzebienniczego.

Wszystkie okazy pochewek z trójkątnymi płytkami skrajnymi znaleziono w warstwach osadniczych datowanych na przełom X/XI w. (Wrocław)¹²⁴ lub na XI—XII w. (Kruszwica, Fordon)¹²⁵.

¹¹² Hilczerówna, *op. cit.*, s. 95—97.

¹¹³ *Tamże*, ryc. 38 i 39; Tabaczyńska, *op. cit.*, tabl. II, 12.

¹¹⁴ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 31.

¹¹⁵ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 97.

¹¹⁶ *Tamże*, s. 97—98.

¹¹⁷ Wilde, tabl. Vb, 34.

¹¹⁸ Musianowicz, *op. cit.*, tabl. XXIII, 9 (niemalże identyczna pochewka pochodzi z Białej Wieży: M. I. Artamonov, *Bielaja Veža*, „Sovetskaja Archeologija“, t. 16, 1952, ryc. 12).

¹¹⁹ Wilde, *op. cit.*, tabl. Vb, 33.

¹²⁰ Szymański, *op. cit.*, ryc. 4.

¹²¹ A. Cofta, *Badania wykopaliskowe w Kruszwicy w 1955 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 3, 1957, ryc. 6.

¹²² Ostrowska, *op. cit.*, ryc. 11.

¹²³ Rauhut, Rauhutowa, Potemski, *op. cit.*, tabl. XXVI, 9.

Typ 4 — pochewki z wielokątnymi płytkami skrajnymi. Okładziny tych pochewek składają się z jednej płytki szerszej bądź też z dwóch węższych płytek o grzbiecie prostym lub łukowatym. Płytki skrajne z trzema rogami są najbardziej charakterystyczne dla tego typu¹²⁶; pewnymi odmianami są pochewki z płytkami skrajnymi uformowanymi jeszcze bardziej ozdobnie, na przykład płytka z pięcioma rogami (Gdańsk — tabl. X, 13)¹²⁷ lub też z wieloma rogami i dodatkowo zdobiona ażurem (Szczecin)¹²⁸. Pochewki tego typu znane są głównie z obszarów północnopolskich, z czasu od końca X do XII w.¹²⁹

Typ 5 — pochewki do grzebieni dwustronnych o dwóch parach okładzin z grzbiecami trójkątnie uformowanymi i dwiema płytkami skrajnymi łączącymi okładziny. Płytki skrajne mają kształt łukowaty. Znana pochewka z Wrocławia pochodzi z przełomu X/XI w.¹³⁰ i była zapewne częścią składową grzebienia dwustronnego-trójwarstwowego typu 1, odmiany a (tabl. X, 14).

U niektórych typów grzebieni dwustronnych-trójwarstwowych, jak np. u typu 5 z Gdańska¹³¹, w środkowej części płytki skrajnej istnieją otworki, nie zawsze usprawiedliwione rytmem ornamentu, które — być może — są również śladem łączenia tych grzebieni z pochawkami.

W świetle materiału zabytkowego wydaje się, że dominującym rodzajem pochewki na ziemiach polskich była pochewka do grzebienia jednostronnego i dlatego wraz z powolnym zanikiem grzebieni jednostronnych zanika również i związana z tą kategorią grzebieni pochawka.

¹²⁴ Patrz przypis 112.

¹²⁵ Patrz przypisy 121 i 123.

¹²⁶ *Tamże*, ryc. 41; M. Tuszyński, *Wyroby grzebieniarskie z Giecza z badań w latach 1949—1952*, „Z Otchłani Wieków”, R. 22: 1953, ryc. 4b.

¹²⁷ Abramowicz, *op. cit.*, tabl. XIV, 4.

¹²⁸ J. Marciniak, *Tymczasowe wyniki badań wykopaliskowych na zamku w Szczecinie*, „Z Otchłani Wieków”, R. 18: 1949, ryc. 13.

¹²⁹ Hilczerówna, *op. cit.*, s. 132 (tabela 1).

¹³⁰ Ostrowska, *op. cit.*, ryc. 11.

¹³¹ Hilczerówna, *op. cit.*, ryc. 58a, ryc. 60a, c.

Rozdział V

FUNKCJE GRZEBIENI

1. ZABIEGI TOALETOWE

Tak jak i obecnie, grzebienie służyły zawsze przede wszystkim do czesania włosów. Odgrywały też ważną rolę w zabiegach higienicznych, jak np. usuwaniu insektów, a ponadto uzupełniając niekiedy fryzurę stanowiły jednocześnie ozdobę stroju.

W literaturze przedmiotu uważa się, że najstarsze europejskie mezo-lityczne grzebienie kultury śmietnisk muszlowych miały zastosowanie raczej techniczne (do splatania ścięgien), niżli toaletowe¹. Należałoby zastanowić się, w jakim stopniu pogląd ten odpowiada ówczesnej rzeczywistości, bowiem w rozważaniach nad genezą grzebieni europejskich ustalenie ich funkcji jest kwestią dość ważną. Skąpy i z samej swej istoty dość jednostronny archeologiczny materiał zabytkowy nie mógł dać rozwiązania wyłaniającego się problemu. Pomocne w tym przypadku okazały się dane etnologiczne odnoszące się do kultur rybacko-traperskich, jak również konsultacje etnologów-specjalistów w tym zakresie. Otóż nie znane są zajęcia związane ze splataniem ścięgiem wymagające użytkowania podobnych grzebyków. Natomiast pewne przesłanki do dyskusji na ten temat możemy znaleźć u M. Znamierowskiej-Prüfferowej². Dokonując klasyfikacji i typologii źródeł etnologicznych i archeologicznych z kręgu euroazjatyckiego zestawiała ona dużą ilość materiału zabytkowego, wśród którego znajdujemy — obok żelaznych — kościane ości do połowu ryb³. Formą, narzędzia te przypominają nieco omawiane mezolityczne grzebienie kościane. Zauważone podobieństwo formalne jednej i drugiej

¹ Olshausen, *op. cit.*, s. 169.

² M. Znamierowska-Prüfferowa, *Rybackie narzędzia kolne w Polsce i w krajach sąsiednich*, Toruń 1957, s. 36.

³ *Tamże*.

kategorii zabytków nasuwa pytanie, czy grzebyki te mogły mieć zastosowanie jako narzędzia rybackie? Przemawiałyby za tym ewentualnie otworki w ich części uchwytovej, które u ości rybackich *sensu stricto* istnieją w celu łatwiejszego umocowania na drzewcu. Z drugiej zaś strony wspomniane otworki mogą dowodzić czegoś wręcz przeciwnego, a mianowicie użytkowania tych grzebyków właśnie do celów toaletowych. Potrzeba noszenia ich przy sobie wskazywałaby, że nawlekano je zapewne na sznurek czy rzemyk. Jak się więc wydaje, argumenty przemawiające za ewentualnym przeznaczeniem mezolitycznych grzebieni kultury śmietnisk muszlowych do celów rybackich są do przyjęcia, jednakże ich użytku toaletowego także nie można negować. Kwestię tę pozostawmy na razie otwartą, gdyż stosunkowo niewielka ilość znalezisk nie daje jeszcze dostatecznych podstaw do postawienia ostatecznych wniosków.

Inne grzebienie kościane, znane z osady kultury bukowogórskiej w jaskini Domica na Słowacji, są — ze względu na swój ozdobny charakter i kształt — dowodem stosunkowo wczesnego użytkowania tego rodzaju przedmiotów do zabiegów toaletowych⁴.

Pojawienie się grzebieni w inwentarzu kultury materialnej człowieka było wynikiem dbałości o wygląd zewnętrzny obserwowanej już na najniższych szczeblach rozwoju społecznego ludzkości. Czy grzebień był pierwotnie używany ze względów higienicznych, czy też raczej ozdobnych — nie wiadomo. Chyba jedno i drugie jednocześnie wchodziło w rachubę. Trudno jest bowiem uchwycić granicę między czesaniem jako zabiegiem higienicznym a czesaniem jako czynnością wyłącznie upiększającą. Poprzez analogię do czasów stosunkowo niedawnych jak i współczesnych sądzić możemy, że utrzymywanie w porządku włosów nie zawsze jest odbiciem rzeczywistych wymogów higienicznych⁵. Można ten stan rzeczy z dużą dozą prawdopodobieństwa odnieść do czasów najdawniejszych, gdyż chęć wyróżnienia się, imponowania jest przecież immanentnie związana z człowiekiem, jest jednym z ważniejszych motywów jego działania. B. Malinowski opisując życie ludów z Wysp Trobriandzkich podkreśla, że czesanie (przy użyciu drewnianych grzebieni) należało do najważniejszych czynności podczas niektórych uroczystości, przy czym chodziło głównie tam o to, aby można się było pochwalić pięknem swoich włosów⁶.

Fryzurą akcentowano u niektórych ludów przynależność do określonej grupy społecznej, względnie wyjątkową pozycję społeczną; Grzegorz

⁴ Lichardus, *op. cit.*, ryc. XIV.

⁵ Sławne rokokowe złote kowadełka z takimiż młoteczkami do zabijania insektów, przy jednocześnie niesłychanie kunsztownych fryzurach są tu dość wymownym przykładem.

⁶ B. Malinowski, *Życie seksualne dzikich*, Warszawa 1957, s. 256.

z Tours wspomina o tym, że długie włosy u Merowingów wolno było nosić wyłącznie królom⁷. Poza więc zaspokajaniem określonych potrzeb estetycznych fryzura w pewnych sytuacjach życiowych była i jest elementem wyróżniającym, co zresztą do dziś obserwuje się w społeczeństwach mających tradycję cywilizacyjną liczącą kilka tysięcy lat. Fryzura była również wyróżnikiem etnicznym, o czym wspominają Tacyt i Prokop z Cezarei i na co wskazują dane etnologiczne⁸.

Kult piękna ciała ludzkiego, np. u starożytnych Greków, sprawił, że zaczęto zwracać większą uwagę na zabiegi higieniczne i toaletowe⁹, wśród których czesanie należało do wieńczących te zajęcia.

Fakty te znajdują potwierdzenie w starożytnych malowidłach egipskich, greckich, rzymskich; częstym motywem ornamentacyjnym waz greckich są np. boginie w otoczeniu służebnic układających im włosy, w której to czynności grzebień musiał odgrywać zasadniczą rolę.

O powszechności używania grzebieni w starożytnym Rzymie, świadczy pośrednio pełna oburzenia wypowiedź Pliniusza Starszego o zwyczaju noszenia grzebieni w miejscu dla wszystkich widocznym¹⁰.

W późniejszych średniowiecznych źródłach pisanych, odnoszących się do Słowian znajdujemy również wzmianki na temat dbałości o higienę i wygląd zewnętrzny¹¹.

Znajomość grzebieni na naszych terenach w okresach dawniejszych niż rzymski mamy pośrednio poświadczoną znaleziskami archeologicznymi, takimi jak rysunki tych przedmiotów na urnach i zawieszki grzebieniowate. W czasach późniejszych mamy tę znajomość udokumentowaną samymi grzebieniami wykonanymi z kości i rogu, będącymi częstym składnikiem wyposażenia grobowego w okresie wpływów rzymskich i wędrowek ludów. Dla czasów jeszcze bliższych nam chronologicznie dyspo-

⁷ *Gregorii Turonensis, Historia Francorum* (według: E. Salin, *La civilisation mérovingienne*, cz. 1, Paris 1949, s. 119); włosy uważane były również za źródło siły, czego przykładem opowieść o Samsonie i Dalili (*Stary Testament*, ks. Sędziów, rozdz. XVI).

⁸ Tacyt, *Germania, Dzieła*, t. 2, Warszawa 1957, s. 285; Prokopiusz z Cezarei, *Historia sekretna*, Warszawa 1969, s. 64; C. Levi-Strauss, *Mysł nieoswojona*, Warszawa 1969, ryc. 9.

⁹ Homer, *Iliada*, Wrocław 1950, s. 45; tenże, *Odyseja*, Warszawa 1965, s. 72, 111—112 (w przekładzie J. Parandowskiego).

¹⁰ Pliniusz, *Historia naturalna*, Wrocław 1961, s. 251.

¹¹ T. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, Wrocław 1956, s. 169; *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego, Monumenta Poloniae Historica*, t. 1, Kraków 1946, s. 54; *Latopis Nestora, Monumenta Poloniae Historica*, t. 1, Kraków 1946, s. 555; Anonim, tzw. Gall, *Kronika polska, czyli dzieje książąt i władców polskich, Pomniki dziejowe Polski*, seria 2 — tom 2, Kraków 1952, s. 33.

nujemy grzebieniami występującymi w średniowiecznych obiektach osadniczych.

Analiza form i rozmiarów grzebieni z polskiego materiału zabytkowego pozwala na następujące stwierdzenia: a) wszystkie grzebienie mogły służyć do rozczesywania włosów, b) do wyczesywania insektów nadawały się jedynie grzebienie o gęstych zębach, c) krótkie i szerokie, bogato zdobione grzebienie o zębach dłuższych ponad 2,5 cm mogły mieć zastosowanie również jako ozdoba fryzury.

Z grzebieniami służącymi specjalnie do utrzymywania włosów w czystości możemy się liczyć na ziemiach polskich dopiero w okresie wczesnośredniowiecznym. Chodzi o grzebienie dwustronne z zębami gęstymi po jednej, a rzadkimi po drugiej stronie. W okresie wpływów rzymskich zdarzają się wprawdzie jednostronne grzebienie posiadające gęste zęby, ale nie wiadomo, czy było to celowe zamierzenie, czy też raczej dzieło przypadku lub też — być może — wynik niezbyt starannego wykończenia poszczególnego egzemplarza. W każdym razie nie obserwuje się żadnej prawidłowości związanej z określoną formą grzebienia.

Na podstawie analogii z obszarów europejskich sądzić można, że i na naszych ziemiach przy czesaniu posługiwano się przez długie wieki grzebieniami drewnianymi obok omawianych wyżej rogowych i kościanych. Najbardziej masowo używane były chyba właśnie grzebienie drewniane jako najłatwiejsze do wykonania. Największa kolekcja grzebieni drewnianych — z ziem słowiańskich — pochodzi z Nowogrodu; formalnie są one zbliżone do używanych w tym czasie grzebieni rogowych¹². Wzmianka K. Kluka z końca XVIII w. o tym, że do czesania używano grzebieni bukszpanowych i bżowych¹³, informuje ponadto, z jakich gatunków drzew wykonywano grzebienie w czasach nowożytnych. Zresztą do dziś, np. w Bułgarii, używa się tego rodzaju grzebieni¹⁴.

Fryzurę upinano zapewne różnymi sposobami. Brak źródeł ikonograficznych do dziejów Słowiańszczyzny starożytnej nie daje możliwości snucia przypuszczeń na ten temat. Jedynie zachowane grzebienie rzucają pośrednio pewne światło na ich ewentualne zastosowanie do upięcia włosów, czy tylko do ozdobienia fryzury. Można zaś domyślać się na pewno, że fryzura, tak jak i inne przejawy życia ludzkiego, podlegała wpływom mody. Czy moda cywilizacji śródziemnomorskich miała jakiś istotny

¹² B. A. Kołčin, *Novgorodskie drěvnosti, Archeologija SSSR, Svod archeologičeskich istočnikov*, Moskwa 1968, tabl. 79, 1—13.

¹³ K. Kluka, *Roślin potrzebnych utrzymanie*, Warszawa 1777, vol. 3, s. 8.

¹⁴ Dr Annie Kowalskiej-Lewickiej składam na tym miejscu serdeczne podziękowania za ofiarowanie mi drewnianego grzebienia zakupionego w Bułgarii.

¹⁵ B. Meissner, *Haartracht*, [w:] Ebert, *Reallexikon*, t. 5, Berlin 1926, s. 4—11.

¹⁶ Szydłowski, *op. cit.*, s. 183—184.

wpływ na nasze ziemie? Pewną wskazówką w tym zakresie mogłyby być kościane i metalowe szpile powszechnie używane w południowej Europie do upinania długich włosów¹⁵ i dość często znajdowane w grobach na naszym terenie — m. in. z okresu wpływów rzymskich¹⁶. W tym celu — być może — używano również niektórych grzebieni z tego okresu, takich jak jednostronne jednopłytkowe grzebienie ażurowe, reliefowe lub też jednostronne wielopłytkowe-trójwarstwowe o uchwytych profilowanych, trapezowatych, czy też inne bogato zdobione o ciekawszych formach.

Z eksperymentów przeprowadzonych przez autorkę tej pracy wynika, że do upięcia włosów w wymyślniejszą fryzurę może być stosowany również grzebień dość długi (nawet do 12 cm), bez wygięcia dostosowanego do krągłości głowy, posiadający zęby o długości już około 3,5 cm. Oczywiście znacznie większa długość zębów wydatnie zwiększała przydatność grzebieni w tym względzie.

Brak zachowanych w całości zębów u wielu grzebieni z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów sprawia, że nie możemy przeprowadzić dokładnych podziałów na grzebienie tylko do czesania włosów i na grzebienie do upinania i ozdabiania fryzury. Mimo to jesteśmy skłonni sądzić, że wiele z nich mogło spełniać wszystkie wymienione funkcje.

Wyraźne rozgraniczenie funkcji grzebieni obserwujemy na przykładzie materiałów średniowiecznych. W początkach wczesnego średniowiecza pojawiają się na ziemiach polskich pierwsze długie grzebienie dwustronne, mające zastosowanie głównie higieniczne. Wykształcona na Rusi nowa forma stosunkowo krótkich i wysokich grzebieni dwustronnych o kształcie trapezowatym w naszych znaleziskach zaczęła występować od XI w.¹⁷; jak się przypuszcza, obok higienicznych grzebienie te spełniały również funkcje ozdobne.

Specjalny rodzaj grzebieni wyłącznie dostosowanych do upinania fryzury pojawił się na naszych ziemiach dopiero pod koniec XIV w. (ryc. 21).

Podział, który wtedy nastąpił, trwa do dziś. Jednostronne długie grzebienie o krótkich zębach służą do czesania, dwustronne do czesania i wyczesywania insektów, zaś jednostronne grzebienie o długich zębach, półkolistie wygięte i przystosowane do kształtu głowy — do upinania fryzury. Jak wynika z informacji grzebiennika, T. Marchińskiego — pracującego głównie na potrzeby wsi, starsze kobiety wiejskie kupują tylko grzebienie dwustronne, którymi się i czeszą i wyczesują wszy. Do upinania zaś warkoczy używają metalowych szpil.

¹⁷ Patrz przypis 68 w rozdziale IV.

2. GRZEBIEŃ W ZABIEGACH MAGICZNYCH

Zainteresowanie najdawniejszymi grzebieniami datujące się od końca XIX w. początkowo ograniczało się do przeglądu ich form w rozwoju historycznym¹⁸, z czasem zaczęto dostrzegać i inne właściwości grzebieni odzwierciedlające ich rolę w życiu dawnych społeczeństw¹⁹. Przedstawienie grzebienia w kontekście zwyczajów i zabiegów magicznych oraz roli, jaką w nich odgrywał, na podstawie zabytków archeologicznych, napotyka zasadnicze trudności wynikające z charakteru źródeł archeologicznych; dane etnologiczne wskazują natomiast na różnorodność funkcji grzebienia obok podstawowej, jaką jest czesanie.

Głównym problemem jest udział grzebienia w praktykach magii pierwotnej, której elementy — funkcjonując na zasadzie przeżytków i przesądów — w różnych dziedzinach życia codziennego, przetrwały w wielu kulturach ludów niecywilizowanych i cywilizowanych właściwie do czasów współczesnych.

Na magiczny charakter grzebieni pierwszy zwrócił uwagę Wilke²⁰. Autor ten wyraził pogląd, że grzebień zawdzięcza swoje znaczenie związkowi funkcjonalnemu z głową — uznaną wśród wielu ludów prymitywnych za siedlisko duszy — od której niejako przejmował jej duchowe właściwości.

Podobnie tę kwestię ujął J. G. Frazer, który omawiając przedmioty tabu, pisze o powszechności wierzeń w świętość głowy i wynikających stąd społecznych konsekwencjach tych wierzeń odnoszących się przede wszystkim do osób zajmujących wybitne stanowiska, jak np. wodzów plemiennych, kapłanów, którym obcinanie włosów albo było zakazane w ogóle, lub ograniczone szeregiem zakazów, względnie tej czynności nadawano charakter specjalnego obrzędu²¹. Święte były także włosy oraz przedmioty z nimi stykające się, a więc nożyce i grzebień. Stąd moment postrzyżyn w legendarnej formie wszedł do literatury średniowiecznej, m. in. polskiej²².

Uroczysta atmosfera znanych nam postrzyżyn syna Piasta i Rzepki wzmożona przybyciem nieznanymi gości (świętymi), których proszono o dokonanie samego aktu obcięcia włosów małego Siemowita, w sposób oczywisty podkreśla wagę przypisywaną temu obrzędowi²³. W celtyckiej literaturze średniowiecznej, a mianowicie w romansie z XII w. opowia-

¹⁸ Olshausen, *op. cit.*, s. 170—186; Winter, *op. cit.*, tabl. 1—18.

¹⁹ Wilke, *op. cit.*, s. 17—25.

²⁰ *Tamże*.

²¹ J. G. Frazer, *Złota gałąź*, Warszawa 1962, s. 212.

²² Anonim tzw. Gall, *op. cit.*, s. 11—14.

²³ *Tamże*.

dającym *Jak Kulhuch starał się o rękę Olweny* znajdujemy opis postrzyżyn warunkujących starania o ukochaną, przy czym obcięta włosów bohatera opowieści mógł dokonać tylko król Artur, posługujący się w tym celu złotym grzebieniem i nożyczkami o pierścieniach ze srebra²⁴.

Postrzyżyny w średniowiecznej obyczajowości europejskiej były jak gdyby pierwszym stopniem do wejścia w świat męski przed otrzymaniem rycerskiego pasa.

W związku ze wzmianką o złotym grzebieniu króla Artura powstaje pytanie, czy bogato zdobione grzebienie o rzadko powtarzających się formach nie mogły być używane do omawianych celów obrzędowych także w czasach wcześniejszych? Można by sądzić, że tak. Zresztą ten obrzędowy charakter grzebieni znalazł odzwierciedlenie nawet w liturgii chrześcijańskiej. W średniowieczu kapłan przed przystąpieniem do ołtarza porządkował swoje włosy; w trakcie tej czynności odmawiał specjalną modlitwę²⁵. Także w czasie sakry czesano przyszłego biskupa, przy czym aktowi temu traktowanemu jako akt oczyszczenia i poprzedzanemu wskazówką: „*Episcopus vel sacerdos, missarum solemniter celebraturus, dum se pectinet dicat*“ towarzyszyła modlitwa: „*Intus exteriusque caput nostrum totumque corpus et mentem meam Tuus, Domine, purget et mundet Spiritus Almus*“²⁶.

Przepisy kościelne nakazywały używania do celów liturgicznych grzebieni z kości słoniowej²⁷. Wiele z nich zachowało się po klasztorach i skarbcach kościelnych Europy zachodniej (ryc. 24). Niektórym, będącym ongiś własnością różnych świętych, przypisuje się określone własności lecznicze²⁸.

Wróćmy jednak do zasadniczego wątku naszych rozważań. Przyjmując za Wilkema i Frazerem szczególny charakter grzebieni jako przedmiotów będących (w świetle wierzeń ludów pierwotnych) w pewnym sensie przedłużeniem magicznych właściwości głowy ludzkiej, prześledźmy odbicie tych wierzeń w magii ludów niecywilizowanych oraz w magii ludowej społeczeństw cywilizowanych.

Przesady związane z grzebieniem mają charakter dwoisty. U pewnych ludów grzebień jest traktowany jako swoisty środek zabezpieczający, u innych zaś jako przedmiot rzucania złych czarów. Najlepszym odzwierciedleniem tych wierzeń są baśnie ludowe całego kręgu euroazjatyckiego,

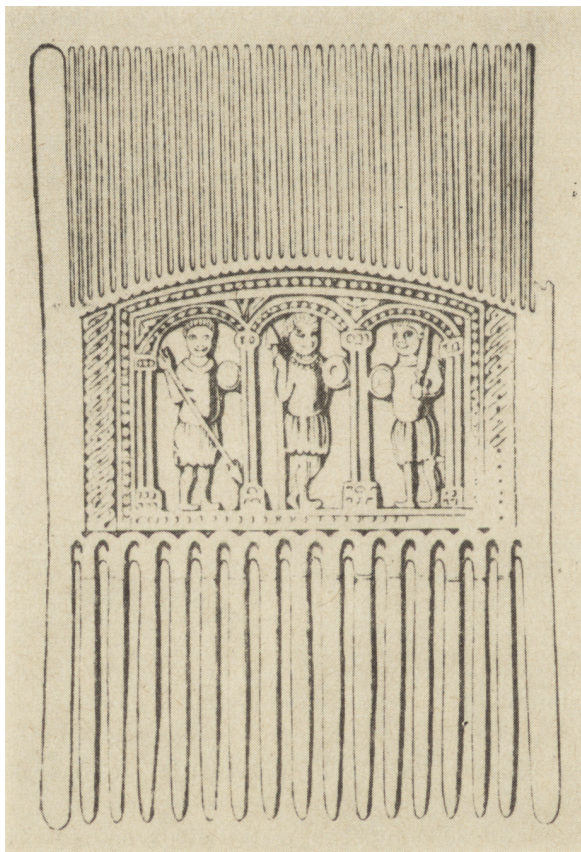
²⁴ S. Czarnowski, *Studia z dziejów kultury celtyckiej, Dzieła t. 3*, Warszawa 1956, s. 114—117.

²⁵ *Enciclopedia Cattolica*, t. 9, Watykan 1952, s. 1306.

²⁶ *Tamże*.

²⁷ *Tamże*.

²⁸ Sartori, *op. cit.*, s. 942 (grzebień św. Hildegundy ma przeciwdziałać bólowi głowy; podobnie grzebień św. Wiborada).

Ryc. 24. Grzebień z kości słoniowej św. Hildegardy
(VI—VII w.), wg F. Wintera

w których często przewija się wątek grzebienia rzucanego za siebie w chwili niebezpieczeństwa celem stworzenia zapory w postaci lasu lub góry, względnie zatrutego, podawanego (np. królowie Śnieżce) celem usunięcia niewygodnej osoby. Zebrane przez Sartoriego wierzenia związane z grzebieniem z terenu niemalże całego świata wskazują na powszechność i prawie identyczność tych wierzeń²⁹, w których grzebień jest przede wszystkim środkiem apotropaicznym — zabezpieczającym człowieka i jego mienie przed nieznanymi, złymi mocami we wszystkich okolicznościach życiowych, od narodzin aż po grób³⁰.

²⁹ *Tamże*.

³⁰ Wilke, *op. cit.*, s. 17 (autor opisuje szczególnie interesujący powód wkładania grzebienia do trumny zmarłemu mężczyźnie we Francji; mianowicie wierzono tam, że brak grzebienia spowoduje śmierć najbliższego krewnego).

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż do najtypowszych środków apotropeicznych w magii ludowej należały przedmioty ostre, jak igły, noże, siekiery i grzebienie³¹.

O znaczeniu rysunków grzebieni na urnach z późnej epoki brązu i okresu halszackiego wypowiedziano się już w literaturze przedmiotu. Istnieją w tym zakresie dwa poglądy. Według pierwszego, reprezentowanego przez La Baume'a, który zestawiał wszystkie podówczas znane rysunki grzebieni, uważa się omawiane wyobrażenia za namiastkę wyposażenia grobowego, nie przypisując im znaczenia magicznego³². J. Brøndsted przypuszcza podobnie, że rysunkowe przedstawienie grzebienia na urnie miało gwarantować zmarłemu zachowanie go na stałe, co wobec nietrwałości surowca, z którego wykonywano grzebienie nie było bez znaczenia³³. G. Schwantes i W. Schulz uznając, iż za tym poglądem przemawia wiele danych, zwrócili uwagę na fakt, że magiczny charakter grzebieni-amuletów na obszarach północnoniemieckich datuje się już od epoki brązu³⁴.

Po okresie halszackim z ziem polskich nie znamy żadnych rysunków przedstawiających grzebienie. Natomiast na terenie środkowych Niemiec idea wyobrażenia rysunkowego grzebieni na urnach pojawia się znowu pod koniec okresu wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów. Są to jednak przypadki nieliczne i ich charakter wskazuje wyraźnie na cechy magiczne³⁵.

Jedną z bardziej interesujących kwestii jest obecność grzebieni w grobach z okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów. Na ogół w dotychczasowych wypowiedziach badaczy zajmujących się tymi odcinkami czasu nie przypisywano grzebieniom specjalnego znaczenia, traktując je raczej jako jeden z dość typowych elementów wyposażenia zmarłej kobiety i to niezbyt wyróżniającej się stopniem zamożności³⁶.

Nieco szerzej omówiła grzebienie A. Kietlińska w kontekście obrzędowości kultury przeworskiej, stawiając hipotezę, że najprawdopodobniej funkcja obcinania włosów należała do naczelników rodowych czy plemiennych, a funkcja czesania przypadła kobietom³⁷. W ten sposób autorka tłumaczy rzadkie współwystępowanie w grobach grzebieni z nożycami, preferując te ostatnie w obrzędzie postrzyżyn. Z poglądem tym można by się zgodzić, gdyby nie fakt, że właśnie bardzo charakterystycz-

³¹ Moszyński, *op. cit.*, s. 309.

³² La Baume, *op. cit.*, s. 39.

³³ Brøndsted, *op. cit.*, s. 199.

³⁴ Schwantes, *op. cit.*, s. 1 nn.; Schulz, *op. cit.*, s. 44—45.

³⁵ Schulz, *op. cit.*, s. 45—49.

³⁶ Godłowski, *Studia nad...*, s. 37—39, 53.

³⁷ Kietlińska, *op. cit.*, s. 39—41.

ne, bogato zdobione grzebienie (np. jednostronne-jednopłytkowe zdobione reliefem) występują z reguły tylko w bogatych grobach i zjawisko to obserwuje się nie tylko na ziemiach polskich, ale również i w krajach sąsiednich³⁸. Ponadto współwystępowanie grzebieni razem z nożycami i to w bogatych grobach męskich wcale nie jest rzadkie. Na przykład na cmentarzysku w Choruli, pow. Krapkowice, gdzie grzebienie znaleziono w 20 grobach męskich, w pięciu wystąpiły razem z nożycami (groby: 7, 71, 92, 114, 115)³⁹. Trzeba zauważyć, że grzebień z grobu 71 wyróżnia się rzadką formą — ażurowym uchwytem⁴⁰. Podobnie bardzo bogato wyposażony grób męski (nr 188) z Młodzikowa, pow. średzki, w Wielkopolsce, zawierający m. in. najpiękniejszy egzemplarz grzebienia na całym cmentarzysku, był również zaopatrzony w nożyce⁴¹.

Przytoczone argumenty pozwalają spojrzeć na to zagadnienie nieco inaczej. Mianowicie wydaje się, że grzebienie podobnie jak nożyce odgrywały zasadniczą rolę w obrzędach związanych z obcinaniem włosów, a ponadto, że funkcję tę sprawowały jednostki stojące wysoko w hierarchii społecznej, co znajduje częściowe potwierdzenie w źródłach archeologicznych.

Przy omawianiu charakteru wyposażenia grobowego trzeba wziąć pod uwagę stwierdzenie Kietlińskiej postulujące konieczność rozróżnienia pierwotnej funkcji użytkowej przedmiotu od wtórnej w grobie — zawsze obrzędowej⁴². Wyłania się tu m. in. problem procentowego występowania grzebieni w grobach kobiecych i męskich. Z dotychczasowych ustaleń wynika, że grzebienie częściej znajduje się w grobach żeńskich, np. na cmentarzysku w Choruli, pow. Krapkowice, na ogólną liczbę 183 grobów znaleziono 61 grzebieni, z tego 23 w grobach kobiecych a 20 okazów w grobach męskich (pozostałe w grobach nie oznaczonych)⁴³. Nie widać więc na tym przykładzie jakichś przygniatających różnic ilościowych, a raczej pewną równowagę.

Dalszą kwestią jest przesłedzenie stosunku procentowego ilości grobów z grzebieniami do grobów nie posiadających ich, na cmentarzyskach z obszaru Polski z okresu od I—VI w. Z wyliczeń poczynionych przeze mnie w oparciu o zestawienia dokonane przez Kietlińską⁴⁴ wynika, że najwięcej grzebieni (poza Chorulą) spotyka się na cmentarzyskach z Wielkopolski, bo przeciętnie około 15%. Z pozostałych ziem polskich pochodzi

³⁸ Cnotliwy, *Grzebienie rogowe i kościane...*, s. 183—184.

³⁹ Szydłowski, *op. cit.*, ryc.: 7, 63, 78, 97, 98.

⁴⁰ *Tamże*, ryc. 63, 4.

⁴¹ Dymaczewski, *op. cit.*, ryc. 329.

⁴² Kietlińska, *op. cit.*, s. 39.

⁴³ Szydłowski, *op. cit.*, s. 165.

⁴⁴ Kietlińska, *op. cit.*, s. 71—83.

ich znacznie mniej, przeciętnie od 2—5% grzebieni na cmentarzysku, przy czym na bardzo wielu cmentarzyskach grzebieni nie znaleziono.

Po przedstawieniu problematyki związanej z rolą grzebieni w wyposażeniu grobowym nasuwają się następujące wnioski. Po pierwsze liczba zachowanych grzebieni nie musi odpowiadać liczbie grzebieni faktycznie złożonych do grobu; prawdopodobnie częściej używano grzebień drewniany spłonął na stosie wraz z nieboszczykiem. Ponadto, fakt znajdowania grzebieni w kobiecych grobach ubogo wyposażonych niekoniecznie musi świadczyć o powszechności ich użytkowania, natomiast może być wskazówką, że do obecności grzebieni w wyposażeniu grobowym przywiązywano specjalną wagę. Wydaje się więc, że dawanie do grobu grzebieni może być odbiciem stanu posiadania zmarłego lub jego wysokiej pozycji społecznej, względnie chęcią zabezpieczenia go przed złymi mocami.

Zwyczaj dawania grzebieni do grobu zanika na obszarze ziem polskich we wczesnym średniowieczu, znamy je głównie z osad, zaś wyjątkiem są trzy przypadki włożenia grzebienia do grobów szkieletowych — w Gorzylawicach, pow. Busko (grób 14)⁴⁵, w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka (st. VI)⁴⁶, w Młodzikowie, pow. Środa (grób 50)⁴⁷ oraz jeden przypadek znalezienia grzebienia w ciałopalnym grobie (nr 15) w Kitkach, pow. Przasnysz (st. 2)⁴⁸. Miniatura zaś grzebienia znaleziona w grobie kobiecym w Samborcu, pow. Sandomierz, wskazuje na jego magiczny charakter⁴⁹. Brak grzebieni w grobach średniowiecznych można tłumaczyć z jednej strony zmianą wierzeń, z drugiej zaś strony — szczególnie w późniejszych odcinkach tego okresu — wpływami kościoła tępiącego wszelkie praktyki magiczne. Grzebień zachował jednakże w dalszym ciągu swój magiczny charakter, o czym informują badania tradycyjnej kultury ludowej⁵⁰, można chyba tylko mówić o zmianie treści pewnych praktyk obrzędowych uprawianych przy pomocy grzebienia.

⁴⁵ Szymański, *op. cit.*, ryc. 4.

⁴⁶ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. VI, w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 18, 1966, s. 266—267.

⁴⁷ L. Leciejewicz, W. Łosiński, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes Archeologici Posnanienses“, t. 11, 1960, ryc. 32, 2.

⁴⁸ Ł. i J. Okuliczowie, *Dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami ciałopalnymi a problem obrządku pogrzebowego na północnym Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 29, 1963, ryc. 12.

⁴⁹ J. Bartys, *Wczesnohistoryczne cmentarzysko szkieletowe we wsi Samborzec, pow. Sandomierz*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 5, 1936 (1933—36), ryc. 6; Rybakov, *op. cit.*, s. 400—402 (autor wspomina, że w celach magicznych wykonywano na Rusi miniatury przedmiotów posiadających te właściwości).

⁵⁰ Moszyński, *op. cit.*, s. 309.

Ryc. 25. Grzebień z kości słoniowej św. Herberta
(IX w.), wg F. Wintera

Ornamentyka stosowana na grzebieniach jest problemem wiążącym się z ich właściwościami magicznymi. Wątki zdobnicze na wczesnośredniowiecznych grzebieniach poddał subtelnej analizie Abramowicz⁵¹, rozpatrując je głównie w kategoriach estetycznych oraz z punktu widzenia związków genetycznych z kształtującą się rodzimą kulturą artystyczną polskiego średniowiecza. Nie będziemy więc wracać do tych zagadnień, natomiast zwrócimy uwagę na inny aspekt tego zdobnictwa — magiczny.

Zagadnieniem tym zajął się Schwantes i Schulz⁵² w odniesieniu do grzebieni z ziem niemieckich. Badacze ci przypomnieli, że w symbolice

⁵¹ Abramowicz, *Sztuka rybaków...*, s. 339—345; tenże, *Przedmioty ozdobne...*, s. 339; tenże, *Studia nad genezą...*, s. 93—98.

⁵² Patrz przypis 33.

Ryc. 26. Grzebień z kości słoniowej ze skarbu św. Ulryka z Augsburga (VIII—IX w.), wg F. Wintera

ludów europejskich, a szczególnie ludów z kręgu śródziemnomorskiego, stosowane na grzebieniach kółka koncentryczne, czy też kółka z kropką w środku — tzw. oczka — miały określone znaczenie, związane głównie z kultem słonecznym. Kółka z kropką oznaczały jednocześnie oko, pełniące rolę apotropeiczną, tzn. chroniące przed złymi duchami (w symbolice chrześcijańskiej — oko Opatrzności). Analogiczne elementy zdobnicze o niewątpliwie symbolicznej treści stosowano w okresie wpływów rzymskich np. na grotach oszczepów⁵³.

Hensel w dyskusji nad charakterem niektórych ornamentów również wyraża pogląd, iż motywy „które są dla nas abstrakcyjne, nie musiały takimi być w XII w.”⁵⁴.

Pewnym poparciem dla przypuszczeń o specjalnym przeznaczeniu wątków zdobniczych na grzebieniach mogą być średniowieczne grzebienie-

⁵³ A. Nadolski, *Kilka uwag o inkrustowanych grotach oszczepów z późnego okresu rzymskiego*, „Slavia Antiqua”, t. 2, 1952 (1949/50), s. 220—239, ryc. 1—7.

⁵⁴ Hensel, *Szkice wczesnodziejowe*, s. 142.

nie, na przykładzie których obserwować można wkraczanie symboliki chrześcijańskiej; na grzebieniach zachodnioeuropejskich przedstawiane są sceny różnych wydarzeń religijnych (ryc. 25), względnie świeckich (ryc. 26). W polskim zaś materiale zabytkowym z XIII—XIV wieku — obok dotąd stosowanych — pojawia się nowy element zdobniczy, mianowicie znak krzyża wycinany w grzebieniu⁵⁵.

⁵⁵ W poprzednim rozdziale omówiono grzebienie zdobione ażurowymi krzyżkami.

ZAKOŃCZENIE

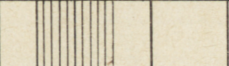

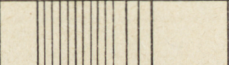

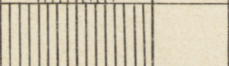

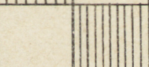

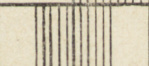

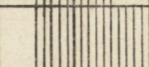

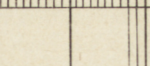

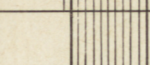

Podsumowując problemy związane z przedstawionym materiałem omówimy kolejno najważniejsze kwestie oraz wnioski nasuwające się w trakcie opracowywania niniejszego tematu.

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, gdzie należy szukać genezy grzebieni europejskich, w tym m. in. i polskich, sięgnęliśmy do najstarszych danych odnoszących się do tego problemu, aby poczynić następujące spostrzeżenia. Najstarsze grzebienie jednostronne z terenów północno- i środkowoeuropejskich znane są już z przełomu V/IV tysiąclecia p.n.e.; niemal równocześnie pojawiły się one zarówno w kręgu rybacko-traperskiej kultury śmietnisk muszlowych, jak i w kręgu rolniczej kultury bukowogórskiej. Grzebienie w mniej więcej podobnym okresie czasu zaczynają często występować w znaleziskach archeologicznych pochodzących z obszaru starożytnych cywilizacji Wschodu, przy czym występowały tam okazy jednostronne i dwustronne.

Pierwowzorem grzebienia była zapewne ręka ludzka, do dziś jeszcze służąca do szybkiego uporządkowania włosów lub podrapania skóry głowy. Umiejętność obróbki kości i rogu przy wytwarzaniu niektórych narzędzi innego rodzaju została zapewne przeniesiona na wytwórczość grzebienniczą. Poza najliczniej zachowanymi egzemplarzami kościanymi i rogowymi używano w starożytności i średniowieczu, a także w czasach nowożytnych grzebieni drewnianych.

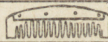
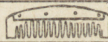
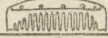
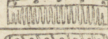

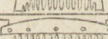
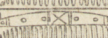
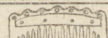
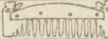
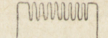
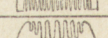
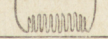
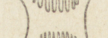
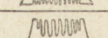
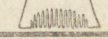
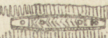
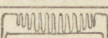
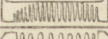
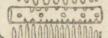
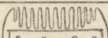

Rysunki grzebieni na urnach oraz zawieszki z brązu pośrednio informują o znajomości grzebieni w kulturze łużyckiej i pomorskiej na naszych ziemiach już od końca epoki brązu i w okresie halsztackim. Grzebienie z rogu i kości pojawiają się na naszym obszarze dopiero w I w. n.e. Wytwórczość rogownicza na ziemiach polskich poświadczona znaleziskami archeologicznymi z osady w Piwonicach, pow. Kalisz, już z I w. n.e., podkreśla rodzimość najstarszych form grzebieni rogowych i kościanych z naszego obszaru. W ciągu całego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów cechuje je jednorodność funkcjonalna — mianowicie egzemplarze wyłącznie jednostronne. Ten rodzaj grzebieni charakterystyczny od mezolitu dla obszarów północno- i środkowoeuro-

pejskich był formą wyjściową, z którego wyrosły grzebienie na naszym terenie. Ze względu na ich dość znaczną różnorodność formalną powstało pytanie, w jakim stopniu stać się one mogą wyznacznikami chronologicznymi przydatnymi do datowania współwystępujących z nimi zabytków, posiadających mniejsze walory typologiczne. Odpowiedzią są w pewnym sensie przedstawione tabele chronologiczne poszczególnych grup, typów i odmian grzebieni z czasu i terenu określonego tytułem pracy (ryc. 27, 28). Ponieważ jednak graficzne zobrazowanie szeregu kwestii nie wyjaśnia, przedstawimy więc dodatkowe spostrzeżenia wynikające z analizy materiału źródłowego. Przed określeniem stopnia możliwości datowania grzebieniami należałoby zastanowić się pokrótce, jakie kategorie zabytków archeologicznych mogą mieć walory chronologiczne. Otóż z całą pewnością te, u których obserwuje się dużą zmienność formalną, a więc przede wszystkim szczegóły stroju. Co prawda w polskich materiałach archeologicznych mamy do czynienia głównie tylko z ozdobami uzupełniającymi strój ludzki, jednak właśnie one są najlepszymi wyznacznikami chronologicznymi, gdyż najbardziej podlegają zmianom mody. Natomiast grzebienie będące przedmiotami codziennego użytku, a jednocześnie służące w czynnościach nieco intymnych, nie podlegały wahaniom mody w takim stopniu, jak np. fibule będące istotnym uzupełnieniem odzieży wierzchniej. Tę prawidłowość obserwuje się zresztą do dziś, pewne bowiem elementy odzieży zmieniają swoją formę co kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt lat, inne zaś zmieniają się w cyklicznych jedno- lub dwuletnich okresach. Ale tutaj nasuwa się następująca uwaga: formy prostsze z reguły występują przez dłuższy okres czasu, podczas gdy okazy bardziej ozdobne trwają na ogół krócej. Z tych względów należy stwierdzić, że niektóre formy grzebieni posiadają ograniczone walory datujące (np. grzebienie jednostronne-jednopłytkowe — typ 1, odmiana a, grzebienie jednostronne-trójwarstwowe — typ 6, grzebienie dwustronne-jednopłytkowe — typ 1), ale jednocześnie jest spora ilość typów i odmian grzebieni występujących w stosunkowo krótkim okresie czasu — ograniczonym do jednego stulecia lub niewiele dłużej — których przydatność w określaniu chronologii współwystępujących z nimi, mało charakterystycznych zabytków, jest bezsporna. Odnosi się to szczególnie do grzebieni z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów, materiały średniowieczne są bowiem publikowane — poza kilkunastoma zaledwie stanowiskami — głównie w formie sprawozdań nie zawierających szczegółowej analizy, a więc i precyzyjnej chronologii. Ten stan rzeczy sprawia, że na obecnym etapie badań pozostaje w dalszym ciągu wiele jeszcze znaków zapytania, przede wszystkim odnośnie do możliwości uznania grzebieni średniowiecznych za wyznaczniki datujące. Tak więc w okresie od I—VI w. n.e. dobrymi datownikami mogą być grzebienie: grupy

Zestawienie typów grzebieni występujących na ziemiach polskich od I – VI w.								
Grupa	Typ		I w	II w	III w	IV w	V w	VI w
Grupa I A	typ 1, odmiana a							
" "	" " "							
" "	" " b							
" "	" " c							
" "	typ 3, odmiana a							
" "	" " b							
Grupa I AB	typ 1, odmiana a							
" "	" " b							
" "	typ 2,							
Grupa I B	typ 1, odmiana a							
" "	" " "							
" "	" " b							
" "	typ 2							
" "	typ 3							
" "	typ 4							
" "	typ 5							

Ryc. 27. Tabela chronologiczna typów grzebieni z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów

zestawienie typów grzebieli występujących na ziemiach polskich od VI – XV w.

Grupa	Typ		VI w	VII w	VIII w	IX w	X w	XI w	XII w	XIII w	XIV w	XV w
Grupa I B	Typ 6, odmiana a											
" "	" " b											
" "	Typ 7											
" "	Typ 8, odmiana a											
" "	" " b											
" "	Typ 9, odmiana a											
" "	" " b											
" "	" " c											
" "	" " d											
" "	" " e											
Grupa II A	Typ 1											
" "	Typ 2											
" "	Typ 3											
" "	Typ 4											
Grupa II B	Typ 1, odmiana a											
" "	" " b											
" "	" " c											
" "	Typ 2											
" "	Typ 3											
" "	Typ 5											
" "	Typ 6											
" "	Typ 7											

Ryc. 28. Tabela chronologiczna typów grzebieli średniowiecznych

IA typu 1 — odm. b i c, typu 3 — odm. b; grupy IAB; grupy IB, typu 1, odm. b, typu 2 i 3. Natomiast co do grzebieni z okresu średniowiecza, to z dużą dozą ostrożności można przyjąć, że niektóre z nich trwają również dość krótko i wobec tego mają pewne walory chronologiczne, np. grzebienie: grupy IB, typu 9 — odm. a i d; grupy IIA, typu 2 i 3; grupy IIB, typu 1 — odm. c, typu 2,5 i 7. Zastrzec się tutaj trzeba, iż nasza obecna znajomość źródeł nie uprawnia do dalszego zawężania ich ram chronologicznych, tym bardziej, że nie cały obszar Polski został zbadany w jednakowym stopniu.

Nawiasem zauważyć należy, że grzebienie ze względu na swą różnorodność nadają się — jak wiele zresztą innych zabytków archeologicznych — nie tylko do przeprowadzenia podziałów typologicznych, ale również i do rozważań teoretycznych na temat typologii w ogóle.

Skartografowanie poszczególnych typów grzebieni z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów podkreśliło jednolitość kulturową obszarów dorzecza Warty i Wisły oraz środkowej Odry, na których to terenach występują podobne zespoły wyposażenia grobowego zawierające grzebienie; unaocznilo ono wyodrębniające się regiony, jak np. rejon Pomorza zachodniego, gdzie w większym stopniu można śledzić związki z Europą północną i zachodnią, czy też obszar dolnej Wisły, skąd pochodzą charakterystyczne, jedynie tam występujące formy grzebieni, mające nawiązania skandynawskie: grupa IA, typ 3, odmiana b, czy też rejon północno-wschodni z charakterystycznymi dlań formami grzebieni jednostronnych-trójwarstwowych o uchwytach trójkątnych i trapezowatych. Porównanie zaś tabel chronologicznych typów grzebieni z mapami obrazującymi ich rozrzut przestrzenny uwypukla większą jednolitość form grzebieni ze starszego okresu rzymskiego obserwowaną na niemalże całym obszarze kultury wenedzkiej, w przeciwieństwie do znaczniejszego zróżnicowania tych przedmiotów z późniejszego odcinka tego okresu czasu. Na przykładzie grzebieni można też obserwować kontakty ziem polskich z innymi terytoriami, a więc przyjmowanie pewnych form — jak np. grzebieni zdobionych ażurem — z zewnątrz, ale równocześnie w materiałach grzebienniczych naszych najbliższych sąsiadów wyraźnie zaznaczają się wpływy z obszaru kultury wenedzkiej; głównie chodzi tu o grzebienie jednostronne-jednopłytkowe, typ 1, oraz o grzebienie jednostronne-wielopłytkowe, których ojczyzną były obszary położone nad Wartą i Wisłą. Szerokie rozprzestrzenienie się tych grzebieni umożliwiła stabilizacja stosunków ekonomiczno-politycznych w trzech pierwszych wiekach n.e., na tyle wystarczająca, aby mogły się upowszechnić niektóre idee i zdobycze techniczne; choć z drugiej strony okresy niepokojów, przemieszczeń ludności wpływały także na przejmowanie różnych nowości, czego przykładem jest większe zróżnicowanie formalne grzebieni z późnego okresu

rzymskiego i z okresu wędrówek ludów. Zjawisko występowania na naszych ziemiach grzebieni reliefowych w bogatych grobach typu lubieszewskiego, analogiczne do tego rodzaju znalezisk z północno-zachodnich terenów europejskich, potwierdza typowość wyposażenia grobów książęcych niezależnie od ich przynależności etnicznej. Zauważyć ponadto można na przykładzie grzebieni, że wytwory w pewnym sensie luksusowe mają o wiele bardziej uniwersalne formy i szerszy zasięg terytorialny.

Mimo dość znacznego ujednoczenia kulturowego w okresie średniowiecza można poprzez analizę form grzebieni wykryć zarówno pewne odrębności regionalne jak i różne strefy wpływów zewnętrznych.

W średniowieczu dają się obserwować w polskim grzebiennictwie wpływy zachodnio- i północnoeuropejskie, wyraźnie zaznaczające się w materiałach zachodniopomorskich, a następnie w gdańskich. Stamtąd niektóre wzory, np. zdobienie grzebieni motywami zwierzęcymi, dostały się na tereny położone w bezpośrednim sąsiedztwie z Pomorzem, a w odosobnionych przypadkach i dalej na południe Polski. Miasta nadmorskie uczestniczące w szerokiej wymianie handlowej przejmowały wpływy nie tylko z zachodu, lecz również i ze wschodu, czego przykładem są dwustronne-jednopłytkowe grzebienie trapezowate pochodzenia ruskiego występujące dość licznie w Gdańsku. Skartografowanie grzebieni średniowiecznych także prowadzi do wniosku, że obok form interregionalnych (grzebienie jednostronne, trójwarstwowe z łukowatym grzebieniem) istniały typy grzebieni występujące na bardziej ograniczonym terytorium (zachodniopomorskie jednostronne-trójwarstwowe grzebienie z różkami). Z analizy materiału zabytkowego wynika, że w okresie od IX—XII w. na północnych obszarach Polski istniała przewaga grzebieni jednostronnych-trójwarstwowych; w tym samym czasie na wschodnich i południowych terenach naszych ziem obserwuje się przewagę grzebieni dwustronnych-jednopłytkowych (Drohiczyn, Opole). Grzebienie jednostronne-trójwarstwowe definitywnie kończą swój żywot w początkach XIV w. Stopniowe przechodzenie na produkcję grzebieni dwustronnych-trójwarstwowych nastąpiło w ciągu XIII w. W następnym zaś stuleciu ten rodzaj grzebieni stał się dominującym w polskim grzebiennictwie. Zauważyć przy tym należy, że z ośrodków, których lata największej świetności przypadają na okres wczesnopiastowski (np. Kruszwica, Gniezno, Wolin, Kołobrzeg) nie ma zupełnie niektórych typów grzebieni dwustronnych-trójwarstwowych (typy od 3—7), rozpoczynających swą egzystencję w XIII w., trwających przez cały wiek XIV i sięgających po XV w. Produkcja ich kończy się zapewne w ostatniej fazie pełnego średniowiecza. Na zaniechanie wytwórczości tego rodzaju grzebieni wpłynęła zapewne zmiana stosowanego surowca, a mianowicie zaczęto wykorzystywać do celów grzebienniczych większe rogi bydłace, z których można

było uzyskiwać dość duże jednolite płytki; nie było więc konieczności sporządzania grzebieni wieloczęściowych.

Zachowany materiał zabytkowy pozwala domyślać się, że obok swej podstawowej funkcji, jaką jest czesanie włosów, grzebień uczestniczył w różnych obrzędach i zabiegach magicznych, na co wskazują również dane etnologiczne. Rzecz oczywista, że wielu kwestii przy współczesnej znajomości i możliwości interpretacji źródeł archeologicznych absolutnie nie da się ustalić. Więcej nawet — gdybyśmy dysponowali dużą ilością metodycznie zebranego i opracowanego różnorodnego materiału zabytkowego, to i tak bez odwołania się do porównań etnologicznych nie byłibyśmy w stanie odtworzyć magicznej roli grzebienia. Skąpe informacje źródeł pisanych niestety także nie stwarzają dostatecznych podstaw do szerszego rozwinięcia tej kwestii.

Jak można sądzić, przyszłe monograficzne opracowania szeregu stanowisk archeologicznych (szczególnie średniowiecznych), na których omawiany tu materiał zabytkowy wystąpił w znacznych ilościach, w istotny sposób przyczynią się do uściślenia chronologii różnych typów grzebieni i pochewek do grzebieni, a ponadto poszerzą względnie skorygują przedstawioną w niniejszej pracy typologię tych przedmiotów.

Zdaję sobie sprawę z tego, że wiele poruszonych na wstępie spraw potraktowanych zostało zbyt szkieletowo, jednakże brak miejsca nie pozwolił mi tu na szersze ich rozwinięcie, toteż zadowolony z ich dotknięciem zostawiam szereg problemów do dalszego szczegółowego opracowania.

ZESTAWIENIE MATERIAŁÓW

Wykaz grzebieni grupy IA

(I — III w. n.e.)

Typ 1 — odmiana a

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Biała	Łódź	cmmentaryzsko	grób 30	2 poł. II w.	H. A. Koszańska (1960), Pl. 31
2	Biała	Łódź	cmmentaryzsko	grób 17	2 poł. I w. — II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
3	Bystrzec	Kwidzyn	cmmentaryzsko	grób 26	II w.	W. Heym (1959—61), ryc. 12, 35
4	Cedynia	Dębno	osada	znal. luźne	50—170 n.e.	R. Wolagiewicz (1960), tabl. X, 1
5	Chorula	Krapkowice	cmmentaryzsko	grób 38	II—III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 36, 4
6	Chorula	Krapkowice	cmmentaryzsko	grób 56	III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 53, 2
7	Chorula	Krapkowice	cmmentaryzsko	grób 70	II/III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 62, 2
8	Chorula	Krapkowice	cmmentaryzsko	grób 98	II—III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 84, 2
9	Chorula	Krapkowice	cmmentaryzsko	grób 100	II/III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 86, 2
10	Ciepie	Tczew	cmmentaryzsko	grób 79	koniec II w.	E. Blume (1912), tabl. IV, 130
11	Ciążeń	Ślupca	cmmentaryzsko	grób 5	2 poł. II w.	Z. Zakrzewski (1922—24), ryc. 28, 18
12	Ciosny, st. 1	Łódź	cmmentaryzsko	grób 8	III w.	R. Jamka (1962), ryc. 8, c
13	Domaradzice	Rawicz	cmmentaryzsko	grób 100	II/III w.	B. Kostrzewski (1954), ryc. 102
14	Domaradzyn	Łowicz	cmmentaryzsko	grób 1a	koniec II w.	T. Piętka-Dąbrowska (1959—60), tabl. LIV, 3
15	Glinno	Nowy Tomysł	cmmentaryzsko	grób ?	1 poł. III w.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 111
16	Gostkowo	Toruń	cmmentaryzsko	grób 9	2 poł. II w.	R. Schindler (1940), ryc. 2, 4
17	Gostkowo-Folsag	Toruń	cmmentaryzsko	grób 5	II w.	B. Zielonka (1968)
18	Goworowo	Ostrołęka	cmmentaryzsko	grób zn.	II/III w.	Z. Prószyński (1947), ryc. 9
19	Goworowo	Ostrołęka	cmmentaryzsko	grób zn.	II/III w.	Z. Prószyński (1947), ryc. 10
20	Jaszczów	Lublin	cmmentaryzsko	grób	późny okr. rzymski	Z. Ślusarski (1951), ryc. 3
21	Kalinowice	Strzelce Opol- skie	cmmentaryzsko	grób	II w.	M. Jahn (1918), tabl. 5, 8
22	Kamiień	Mragowo	nieznany	—	późny okr. rzymski	W. Gaerte (1929), ryc. 146A

1	2	3	4	5	6	7
23	Koniewo	Kamień Pomorski	cmentarzysko	grób ?	II w.	O. Kunkel (1938), s. 336
24	Kopki	Nisko	cmentarzysko	grób 8	II/III w.	R. Jamka (1936), ryc. 9, 9
25	Kutowa	Bielsk Podlaski	cmentarzysko	kurhan 1 grób 2	III w.	K. Jażdżewski (1939), ryc. 51
26	Luboszyce	Lubsko	cmentarzysko	grób 4	2 poł. II w.	G. Domański (1966), ryc. 1, 16
27	Luboszyce	Lubsko	cmentarzysko	grób 55	2 poł. II — 1 poł. III w.	G. Domański (1968), ryc. 2, h
28	Łęgonice	Rawa Mazowiecka	nieznany	—	wcz. okr. rzym.	K. Jagmin (1873), ryc. 7
29	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 32	2 poł. II w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 55, 10
30	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 37	ok. 200	A. Dymaczewski (1958), ryc. 64
31	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 200	ok. 200	A. Dymaczewski (1958), ryc. 187
32	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 155	III w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 268
33	Nacław	Kościan	cmentarzysko	grób 6	II/III w.	L. J. Łuka (1958), ryc. 22, d
34	Nosocice	Głogów	cmentarzysko	grób 9	2 poł. II w.	K. Tackenberg (1925), tabl. 20, 19
35	Nosocice	Głogów	cmentarzysko	grób 84	II w.	E. Petersen (1934), ryc. 3, 6
36	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	?	2 poł. II w.	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. IV, 3
37	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	znal. luźne	II—III w. ?	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. IV, 8
38	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	grób ?	II—III w. ?	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. IV, 1
39	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	znal. luźne	II—III w. ?	S. Thomas (1960), s. 123
40	Opatów	Kłobuck	cmentarzysko	grób ?	II—III w.	K. Godłowski (1959), ryc. 3
41	Opatów	Kłobuck	cmentarzysko	grób 147	2 poł. II w.	K. Godłowski (1960), Pl. 30
42	Osieck	Garwolin	cmentarzysko	grób XXI	i pocz. III w. 2 poł. II w.	I. Dąbrowska (1958), tabl. LXXIX, 2
43	Osieck	Garwolin	cmentarzysko	grób XXIV	i pocz. III w. 2 poł. II w. i pocz. III w.	I. Dąbrowska (1958), tabl. XC, 5, 7, 9

1	2	3	4	5	6	7
44	Ossówki	Grudziądz	cmmentarzyko	grób ?	I w.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 111
45	Ossówki	Grudziądz	cmmentarzyko	znal. luźne	I w.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 111
46	Rapice	Ślubice	nicznanry	—	II—III w.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 111
47	Rostki	Ostrołęka	cmmentarzyko	grób 1	1 poł. III w.	J. Okulicz (1964), Pl. 88, 3
48	Rostki	Ostrołęka	cmmentarzyko	grób 2	poł. III w.	J. Okulicz (1964), Pl. 88, 14
49	Spycymierz	Poddębice	cmmentarzyko	grób 80	2 poł. II—III w.	A. Kietlińska, T. Dąbrowska (1963), tabl. XI, 26
50	Spycymierz	Poddębice	cmmentarzyko	grób 204	2 poł. II—III w.	A. Kietlińska, T. Dąbrowska (1963), tabl. XXVIII, 20
51	Starachowice	Starachowice	cmmentarzyko	grób V	III w.	R. Jamka (1959), ryc. 14, g
52	Starachowice	Starachowice	cmmentarzyko	grób VI	pocz. III w.	R. Jamka (1959), ryc. 16, t
53	Stara Wieś	Węgrów	cmmentarzyko	grób 25	II/III w.	W. Radig (1942), ryc. 22, e
54	Słopanowo	Szamotuły	cmmentarzyko	grób 2	I—III w.	K. Przewoźna (1954), ryc. 41, 3
55	Trupianka	Łódź	cmmentarzyko	grób 5	III w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
56	Tuchlin	Wyszków	cmmentarzyko	grób 5	II/III w.	Ł. Okuliczowa (1964), ryc. 5, c
57	Tuchlin	Wyszków	cmmentarzyko	grób 6	II/III w.	Ł. Okuliczowa (1964), ryc. 5, e
58	Tuchlin	Wyszków	cmmentarzyko	grób 13	II/III w.	Ł. Okuliczowa (1964), ryc. 10, f
59	Tuchlin	Wyszków	cmmentarzyko	grób 18	II/III w.	Ł. Okuliczowa (1964), ryc. 18, h
60	Władysławów	Łowicz	cmmentarzyko	grób 1	1 poł. III w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
61	Węsiory	Kartuzy	cmmentarzyko	grób 73	wcz. okr. rzym.	J. Kmiecinski, M. Blombergowa, K. Walenta (1966), tabl. XLIV, 10
62	Wymysłowo	Gostyń	cmmentarzyko	grób 79	III w.	S. Jasnosz (1952), ryc. 56, 3
63	Zadowice	Kalisz	cmmentarzyko	grób 87	wcz. okr. rzym.	A. Abramowicz (1956), tabl. XLVI, 2
64	Zakrzów	Krapkowice	cmmentarzyko	grób 12	2 poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 29, b
65	Zwierzewo	Ostróda	cmmentarzyko	grób IX	wcz. okr. rzym.	A. Bezenberger (1900—4), ryc. 48
66	Zwierzewo	Ostróda	cmmentarzyko	grób 88	wcz. okr. rzym.	A. Bezenberger (1900—4), ryc. 89
67	Zwierzewo	Ostróda	cmmentarzyko	grób 76	wcz. okr. rzym.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 111

Typ 1 — odmiana b

1	2	3	4	5	6	7
68	Chorula	Krapkowice	cmmentarzyzsko	grób 71	II/III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 63, 4
69	Chroberz	Pińczów	nieznany	—	wcz. okr. rzym.	T. Reyman i J. Zurowski (1934), ryc. 3
70	Głędzianówek	Łęczycza	cmmentarzyzsko	grób 2	2 poł. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi, nr kat. III 1935/19
71	Głogów	Głogów	cmmentarzyzsko	grób	2 poł. II w.	K. Tackenberg (1925), tabl. 11, 10
72	Grudynia Mała	Koźle	cmmentarzyzsko	grób 2	1 poł. III w.	M. Jahn (1918), tabl. 5, 10
73	Grudynia Mała	Koźle	cmmentarzyzsko	grób 2	1 poł. III w.	M. Jahn (1918), tabl. 5, 11
74	Nosocice	Głogów	cmmentarzyzsko	grób 47	I/II w.	K. Tackenberg (1925), tabl. 20, 3
75	Marusza	Grudziądz	nieznany	—	wcz. okr. rzym.	E. Blume (1912), s. 111

Typ 1 — odmiana c

76	Chorula	Krapkowice	cmmentarzyzsko	grób 21	II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 20, 1
77	Giebułtów	Kraków	cmmentarzyzsko	grób	2 poł. I w.	T. Reyman (1939), tabl. 27, 18
78	Krakówka	Sandomierz	cmmentarzyzsko	grób	poł. II w.	L. Wilkoński (1938), tabl. 44, 45
79	Krakówka	Sandomierz	cmmentarzyzsko	grób	poł. II w.	L. Wilkoński (1938), tabl. 44, 5
80	Miechęcino	Kołobrzeg	cmmentarzyzsko	grób 1	II w.	O. Dibbelt (1938), tabl. 20a
81	Młodzikowo	Środa	cmmentarzyzsko	grób 188	ok. 100	A. Dymaczewski (1958), ryc. 329
82	Nosocice	Głogów	cmmentarzyzsko	grób 29	II w.	K. Tackenberg (1925), tabl. 17, 8
83	Piastów	Przasnysz	cmmentarzyzsko	grób 15	2 poł. II w.	F. E. Peiser (1916), tabl. 3, 40
84	Pienkowo	Ślawno	cmmentarzyzsko	grób ?	okr. rzymski	A. Lissauer (1887), s. 162
85	Skrobotowo	Gryfice	cmmentarzyzsko	grób ?	50—150	A. Stubentrauch (1910), tabl. III, 4
86	Tuchlin	Wyszaków	cmmentarzyzsko	grób 2	2 poł. II w.	Ł. Okuliczowa (1964), ryc. 3, h

Typ 3 — odmiana a

87	Miechęcino	Kołobrzeg	cmmentarzyzsko	znal. luźne	2 poł. I — 2 poł. II w.	O. Dibbelt (1938), tabl. XX, a
----	------------	-----------	----------------	-------------	----------------------------	--------------------------------

1	2	3	4	5	6	7
88	Piwonice	Kalisz	osada cmentarzysko	dom 35	I w. III w.	I. K. Dąbrowscy (1968), tabl. I, 4 A. Abramowicz, B. Lepówna (1957), tabl. XXVI, 2
89	Zadowice	Kalisz		grób 151		
Typ 3 — odmiana b						
90	Bystrzec	Kwidzyn	cmentarzysko	grób 483	II w.	W. Heym (1959/61), ryc. 12
91	Oliwa-Polanki	Gdańsk	cmentarzysko	grób 1	III w.	R. Schindler (1940), ryc. 47, 8
92	Pierzchały	Braniewo	cmentarzysko	grób 49	III w.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 111.
93	Wielbark	Szczytno	cmentarzysko	grób 505	III w.	R. Schindler (1940), ryc. 10, 1

Wykaz grzebielni grupy IAB
(II — III w. n.e.)

Typ 1 — odmiana a

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 1	175—225	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
2	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 4	2 poł. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
3	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 7	2 poł. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
4	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 8	ok. poł. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
5	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 14	2 poł. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
6	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 15	2 poł. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi

1	2	3	4	5	6	7
7	Bodzanowo	Aleksandrów Kujawski	cmentarzysko	grób 7	II w.	B. Zielonka (1956), s. 376
8	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 5	III w.	J. Szydłowski (1964), s. 19
9	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 6	1 poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 6, 1
10	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 30	koniec II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 29, 5
11	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 31	2 poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 30, 3
12	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 36	II—III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 34, 4
13	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 68	II/III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 60, 9
14	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 75	2 poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 67, 1
15	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 88	2 poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 74, 14
16	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 93	poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 79, 9
17	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 96	poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 82, 5
18	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 104	II—III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 90, 1
19	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 106	poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 91, 1
20	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 117	poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 100, 8
21	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 139	II—III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 115, 1
22	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 153	1 poł. III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 126, 7
23	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 154	1 poł. III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 127, 1
24	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 179	2 poł. II — 2 poł. III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 144, 1
25	Ciosny, st. I	Łódź	cmentarzysko	grób 2	III w.	R. Jamka (1962), ryc. 5, d
26	Czarnocin	Łódź	cmentarzysko	grób 4	1 poł. III w.	E. Kaszewska (1969), ryc. 3, 5
27	Dobrzeń Wielki	Opole	cmentarzysko	grób 1	2 poł. II w.	G. Domański (1960), ryc. 1, b
28	Domaradzyn	Łowicz	cmentarzysko	grób 4	II—III w.	T. Piętka-Dąbrowska (1960), tabl. LIV, 18
29	Domaradzyn	Łowicz	cmentarzysko	grób 7	II—III w.	T. Piętka-Dąbrowska (1960), tabl. LIV, 10
30	Domaradzyn	Łowicz	cmentarzysko	znal. luźne	II—III w.	T. Piętka-Dąbrowska (1960), tabl. LV, 7
31	Drawsko	Drawsko Po- morskie	cmentarzysko	grób 12	wcz. okr. rzymski	E. Cnotliwy (1963), ryc. 3, b

1	2	3	4	5	6	7
32	Dreństwo	Augustów	cmentarzysko	grób	III w.	J. Jaskanis (1968), ryc. 4
33	Gostkowo	Toruń	cmentarzysko	grób 1	II/III w.	B. Zielonka (1968), ryc. 2, c
34	Grodziszowice	Oława	cmentarzysko	grób	2 poł. IV w.	M. Jahn (1926), ryc. 5
35	Groszowice	Opole	cmentarzysko	grób	III w.	M. Jahn (1918), tabl. 3, 2
36	Konin	Konin	cmentarzysko	grób 7	II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 9, 3
37	Konin	Konin	cmentarzysko	grób 30	2 poł. II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 32, 10
38	Konin	Konin	cmentarzysko	grób 55	II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 53, 1
39	Konin	Konin	cmentarzysko	grób 100	2 poł. II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 80, 4
40	Konin	Konin	cmentarzysko	grób 183	2 poł. II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 131, 8
41	Konin	Konin	cmentarzysko	grób	II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 9, 3
42	Konin	Konin	cmentarzysko	znal. luźne	II w.	B. Kostrzewski (1947), ryc. 141, 5
43	Kostrzyń	Środa	nieznany	—	ok. 200	E. Blume (1912), ryc. 419
44	Kotla	Głogów	cmentarzysko	grób IV	poł. II w.	I. Kramarek (1962), ryc. 3, p
45	Kwiatkowie	Łask	cmentarzysko	znal. luźne	poł. II w.	S. Tymieniecki (1906), ryc. 11
46	Lachmirowice	Inowrocław	cmentarzysko	grób IV	II—III w.	B. Zielonka (1953), ryc. 2, 26
47	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 6	wcz. okr. rzymski	A. Dymaczewski (1958), ryc. 12, 11
48	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 15	2 poł. II w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 28
49	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 44	2 poł. II w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 75
50	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 60	1 poł. III w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 109
51	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 66	1 poł. III w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 117
52	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 132b	1 poł. III w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 228
53	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 146	2 poł. II w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 252
54	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	grób 241	1 poł. III w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 427
55	Młodzikowo	Środa	cmentarzysko	znal. luźne	II—III w.	A. Dymaczewski (1958), ryc. 470, 21
56	Morzyca	Pyrzyce	cmentarzysko	grób ?	2 poł. II w.	E. Blume (1912), cz. I, s. 104
57	Nowa Wieś	Wrocław	cmentarzysko	grób 74	II—III w. (?)	Ch. Pescheck (1939), s. 92
58	Wrocławska	Wrocław	cmentarzysko	grób 122	II—III w. (?)	Ch. Pescheck (1939), ryc. 181, 13
59	Wrocławska	Wrocław	cmentarzysko	grób 33	III w.	K. Godłowski (1959), ryc. 22, 6
60	Opatów	Kłobuck	cmentarzysko	znal. luźne	II—III w. (?)	Ch. Pescheck (1939), s. 311
	Pobiel	Góra	cmentarzysko			

1	2	3	4	5	6	7
61	Podlesie Wysockie	Węgrowiec				
62	Przebędowo	Oborniki	cmentarzysko	grób ?	II—III w.	T. Malinowski (1955), ryc. 6, 3
63	Sadzarszewice	Lubsko	cmentarzysko	grób 23	I poł. III w.	W. Szafranski (1945), ryc. 1, 3
64	Sadzarszewice	Lubsko	cmentarzysko	grób 37	II/III w.	S. Thomas (1960), s. 134
65	Sadzarszewice	Lubsko	cmentarzysko	grób 39	II/III w.	S. Thomas (1960), s. 134
66	Sadzarszewice	Lubsko	cmentarzysko	grób ?	II/III w.	S. Thomas (1960), s. 134
67	Sadzarszewice	Lubsko	cmentarzysko	grób ?	II/III w.	S. Thomas (1960), s. 134
68	Serby	Giogów	cmentarzysko	znal. luźne	III w.	K. Tackenberg (1925), tabl. 8, 2
69	Słopotanowo	Szamotoły	cmentarzysko	grób 19	II/III w.	K. Przewoźna (1955), ryc. 54, 2
70	Spycymierz	Poddębice	cmentarzysko	grób 74	III w.	A. Kietlińska, T. Piętka-Dąbrowska (1963), tabl. X, 9
71	Stara Wieś	Węgrów	cmentarzysko	grób 7	2 poł. II w.	W. Radig (1942), ryc. 11, d
72	Starachowice	Starachowice	cmentarzysko	grób IV	III w.	R. Jamka (1959), ryc. 11, a
73	Strzeblów	Krapkowice	cmentarzysko	grób ?	II w.	M. Jahn (1918), tabl. 4, 10
74	Tarnów Opolski	Opole	cmentarzysko	grób ?	III w.	G. Raschke (1933), ryc. 2, 6
75	Wymysłowo	Gostyń	cmentarzysko	grób 79	III w.	S. Jasnosz (1952), ryc. 40
76	Wymysłowo	Gostyń	cmentarzysko	grób 176	III w.	S. Jasnosz (1952), ryc. 157
77	Wymysłowo	Gostyń	cmentarzysko	grób 188	III w.	S. Jasnosz (1952), ryc. 175
78	Zadowice	Kalisz	cmentarzysko	grób 89	poźny okr. rzymski	A. Abramowicz (1956), tabl. XLVI, 4
79	Zadowice	Kalisz	cmentarzysko	grób 215	II w.	E. Kaszewska (1961), tabl. XXII, 1
80	Zadowice	Kalisz	cmentarzysko	grób 220	II/III w.	E. Kaszewska (1961), tabl. XXV, 1
81	Zadowice	Kalisz	cmentarzysko	grób 263	I poł. III w.	E. Kaszewska (1961), tabl. XXXVIII, 4
82	Zadowice	Kalisz	cmentarzysko	grób 319	I poł. II w.	E. Kaszewska (1964), tabl. IX, 8
83	Zalew	Łask	cmentarzysko	grób 9	II/III w.	J. Fitzke (1936), ryc. 28
84	Zubrza	Góra	cmentarzysko	grób ?	II—III w. (?)	Ch. Pescheck (1939), tabl. 27, 2
Typ 1 — odmiana b						
85	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 7	III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 7, 1
86	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 92	poł. II w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 78, 1
87	Podkańsko	Goleniów	cmentarzysko	znal. luźne	st. okr. rzym.	S. Thomas (1960), s. 142

1	2	3	4	5	6	7
88	Pielgrzymowo	Braniewo	cmentarzysko	grób 3	II—III w.	D. Bohnsack (1939), ryc. 1
89	Zaspy	Turek	cmentarzysko	grób 4	III w.	B. Kostrzewski (1939), ryc. 6, 9
Typ 2						
90	Biała	Łódź	cmentarzysko	grób 26A	pol. II w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi
91	Ciosny	Łódź	cmentarzysko	grób 23	koniec II i I pol. III w.	R. Jamka (1962), ryc. 51, n
92	Trupianka	Łódź	cmentarzysko	grób 5	III w.	Zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi

Wykaz grzebielni grupy IB
(II — VI w. n.e.)

Typ 1 — odmiana a

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Borkowice	Koszalin	cmentarzysko	grób 1	IV/V w.	E. Cnotliwy (1963), ryc. 10, a
2	Borkowice	Koszalin	cmentarzysko	grób 2	III w.	E. Cnotliwy (1963), ryc. 10, d
3	Brulino-Koski	Ostrów Mazo- wiecka	cmentarzysko	grób 25	IV w.	A. Kempisty (1966), ryc. 43, d
4	Brulino-Koski	Ostrów Mazo- wiecka	cmentarzysko	grób 27	IV w.	A. Kempisty (1966), ryc. 47, d
5	Brusy	Chojnice	cmentarzysko	grób ?	III—IV w.	E. Blume (1912), 2 cz., s. 113
6	Cedynia	Dębno	osada	w-wa IIa	2 pol. II w.	R. Wolągiewicz (1960), tabl. X, 8
7	Cedynia	Dębno	osada	w-wa IIb	pol. II w.	R. Wolągiewicz (1960), tabl. X, 9
8	Chorula	Krapkowice	cmentarzysko	grób 35	II/III w.	J. Szydłowski (1964), ryc. 33, 5
9	Choszczno	Choszczno	cmentarzysko	grób 1	późny okr. rzymski	E. Krause (1893), ryc. 9

1	2	3	4	5	6	7
10	Ciążeń	Słupca	cmentarzysko	grób 1	poźny okr. rzymski	Z. Zakrzewski (1924), ryc. 2
11	Cieple	Tczew	cmentarzysko	grób 5	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1902), tabl. IX, 9
12	Cieple	Tczew	cmentarzysko	grób 67	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1902), tabl. IX, 8
13	Dębczyno	Białogard	cmentarzysko	grób 1	IV w.	H. J. Egges (1937), s. 176
14	Dobra	Oleśnica	cmentarzysko	grób ?	IV w.	Ch. Pescheck (1939), ryc. 35, 18
15	Duniewo	Kamień Po- morski	cmentarzysko	grób	poźny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 114
16	Dzierżęcin	Sławno	cmentarzysko	grób 5	IV/V w.	D. von Kleist (1940), s. 189—191
17	Galdowo	Ilawa	cmentarzysko	grób ?	poźny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 114
18	Gąskowo	Kolobrzeg	cmentarzysko	grób ?	V w.	O. Dibbelt (1930), s. 26
19	Grabowo	Łobez	cmentarzysko	grób ?	III w.	H. J. Egges (1951), s. 105
20	Grodzieszowice	Olawa	cmentarzysko	grób ?	IV w.	M. Jahn (1926), ryc. 5
21	Igotomia	Proszowice	osada	chata LXX	poźny okr. rzymski	L. Gajewski (1952), tabl. V, 3
22	Igotomia	Proszowice	osada	chata	poźny okr. rzymski	Z. Wozniak (1962), ryc. 3b
23	Jaszczów	Lublin	cmentarzysko	grób	poźny okr. rzymski	Z. Ślusarski (1951), ryc. 2
24	Karcino	Gryfice	cmentarzysko	grób	2 poł. II w.	H. J. Egges (1951), s. 106
25	Karcino	Gryfice	cmentarzysko	grób	2 poł. II w.	H. J. Egges (1951), s. 106
26	Kitki	Przasnysz	cmentarzysko	kurhan 2	VI w.	J. Okulicz (1965), 95, 5
27	Korzeń	Gostynin	cmentarzysko	grób 52	III w.	A. Kempisty (1968), tabl. XXXVII, 7
28	Kowalki	Białogard	cmentarzysko	grób	V w.	H. J. Egges (1951), s. 106
29	Lachmirowice	Inowrocław	cmentarzysko	grób 32	poźny okr. rzymski	B. Zielonka (1953), ryc. 29, 2
30	Latkowo	Inowrocław	osada	dóm	V w.	S. Jasnosz (1958), ryc.
31	Lipniki	Elbląg	nieznany	—	poźny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 1, ryc. 134
32	Lipniki	Elbląg	nieznany	—	poźny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 114
33	Lipniki	Elbląg	cmentarzysko	grób X	poźny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 114
34	Mierzanowice	Opatów	osada	jama 32	IV—V w.	M. Miśkiewicz (1961), tabl. XIII, 14
35	Mierzanowice	Opatów	osada	jama 32	IV—V w.	M. Miśkiewicz (1961), tabl. XIII, 8
36	Mierzanowice	Opatów	osada	jama 32	IV—V w.	M. Miśkiewicz (1961), tabl. XIII, 16
37	Mierzanowice, st. 5	Opatów	cmentarzysko	grób 14	III—IV w.	L. Wrotek (1963), ryc. 6a

1	2	3	4	5	6	7
38	Muntowo	Mragowo	nieznany	—	poźny okr. rzymski	W. Gaerte (1929), ryc. 191b
39	Niedźwiedziska	Gryfice	cmentarzysko	grób	poźny okr. rzymski	E. Cnotliwy (1963), s. 208
40	Nerwik	Olsztyn	cmentarzysko	grób	III w.	D. Bohnsack (1938), ryc. 1
41	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	nieznany	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. IV, 20
42	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	nieznany	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. V, 35
43	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	nieznany	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. V, 50
44	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	grób 4	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. XVI, 1
45	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	nieznany	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), s. 121
46	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	grób	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), s. 381
47	Nowe Pole	Elbląg	cmentarzysko	nieznany	poźny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), s. 271
48	Odry	Chojnice	cmentarzysko	grób 130	III w.	J. Kmiecinski (1968), tabl. XV, B
49	Płwonice	Kalisz	osada	dom III	III w.	K. Dąbrowski (1959), tablica XIX, 1
50	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	cmentarzysko	grób 5	IV/V w.	R. Schindler (1940), ryc. 48, 1
51	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	cmentarzysko	grób 7	IV/V w.	R. Schindler (1940), ryc. 26, 1
52	Rapice	Rzepin	nieznany	—	poźny okr. rzymski	A. Götze (1897), ryc. 93
53	Redło	Białogard	nieznany	grób	II/III w.	O. Kunkel (1931), tabl. 85, 2
54	Rościcino	Kołobrzeg	nieznany	lužne	V w.	O. Kunkel (1931), tabl. 85, 4
55	Rudzienice	Olawa	cmentarzysko	grób	poźny okr. rzymski	S. Thomas (1960), s. 170
56	Siermonia	Będzin	osada	ziemianka	III/IV w.	A. Krauss (1955), s. 104—106
57	Spycymierz	Poddębice	cmentarzysko	grób 50	III—IV w.	A. Kietlińska, T. Dąbrowska (1963), tabl. VIII, 12
58	Spycymierz	Poddębice	cmentarzysko	grób 52	III—IV w.	A. Kietlińska, T. Dąbrowska (1963), tabl. VIII, 4

1	2	3	4	5	6	7
59	Spicymierz	Poddębice	cmentarzysko	grób 242	III—IV w.	A. Kietlińska, T. Dąbrowska (1963), tabl. XXXIII, 13
60	Strupina	Góra	cmentarzysko	grób 23	III w.	F. Pfützenreiter (1929), s. 258
61	Strupina	Góra	cmentarzysko	grób 27	III w.	F. Pfützenreiter (1929), s. 261
62	Warszawa-Kawęczyn	Warszawa	cmentarzysko	znal. luźne	późny okr. rzymski	B. Jankowska (1962), tabl. LXXII, 34
63	Wielbark	Szczytno	cmentarzysko	grób 164	III w. — 1 pol. IV w.	R. Schindler (1940), ryc. 31, 2
64	Wielbark	Szczytno	cmentarzysko	grób 245	III w. — 1 pol. IV w.	R. Schindler (1940), ryc. 28, 3
65	Wielbark	Szczytno	cmentarzysko	grób 537	III w. — 1 pol. IV w.	R. Schindler (1940), ryc. 29, 3
66	Wielbark	Szczytno	cmentarzysko	grób 1200	IV/V w.	R. Schindler (1940), ryc. 55, 3
67	Zakrzów	Oława	cmentarzysko	grób III	późny okr. rzymski	F. Grempler (1888), tabl. V, 5
68	Zaspy	Turek	cmentarzysko	grób 1	III w.	B. Kostrzewski (1939), s. 296
Typ 1 — odmiana b						
69	Mierzanowice	Opatów	osada	jama 21	IV w.	M. Miśkiewicz (1961), tabl. IX, 3
70	Mierzanowice	Opatów	osada	jama 27		M. Miśkiewicz (1961), tabl. XII, 16
71	Pótleb	Białogard	cmentarzysko	grób I	IV w.	O. Kunkel (1931), s. 146
72	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	cmentarzysko	grób 5	IV w.	R. Schindler (1940), ryc. 48, 2
73	Zofipole	Proszowice	osada		IV w.	A. Żaki (1949), ryc. 2
Typ 2						
74	Elbląg	Elbląg	cmentarzysko	grób	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 1, ryc. 135
75	Elbląg	Elbląg	cmentarzysko	nieznany.	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 114
76	Karcino	Gryfice	cmentarzysko	grób	II/III w.	O. Kunkel (1935), s. 329
77	Karcino	Gryfice	cmentarzysko	grób	II/III w.	O. Kunkel (1935), s. 329
78	Kitki	Przasnysz	cmentarzysko	kurhan 1	2 poł. IV w. (?)	J. Okulicz (1965), 94, 5

1	2	3	4	5	6	7
79	Kosewo	Mragowo	cmmentarzysko	grób 14	późny okr. rzymski	Nachrichten über Deutsche Altertumsfunde (1891), s. 25, ryc. 17
80	Krosno	Pasłek	cmmentarzysko	grób	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 114
81	Nowe Pole	Elbląg	cmmentarzysko	grób	III w.	E. Blume (1912), cz. 1, ryc. 135
82	Nowe Pole	Elbląg	cmmentarzysko	znal. nieznan.	późny okr. rzymski	R. Schindler (1938), s. 101—103
83	Suchowola	Pajęczno	cmmentarzysko	znal. luźne	II—III w.	J. Okulicz (1960), tabl. LVI, 10
84	Szwajcaria	Suwałki	cmmentarzysko	kurhan 2	2 poł. IV w.	J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz (1956), tabl. III, 1
85	Szwajcaria	Suwałki	cmmentarzysko	kurhan 28	2 poł. IV w.	J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz (1956), tabl. XXIII, 10
86	Zrazim	Żnin	cmmentarzysko	—	późny okr. rzymski	<i>Album zabytków... W. Księstwa Poznańskiego</i> (1892—1915), t. IV, tabl. LXVII, 10
Typ 3						
87	Brulino-Koski	Ostrów Mazowiecka	cmmentarzysko	grób 24	2 poł. IV w.	A. Kempisty (1966), 41, f
88	Brulino-Koski	Ostrów Mazowiecka	cmmentarzysko	grób 26	IV w.	A. Kempisty (1966), ryc. 45, a
89	Białowieża	Hajnówka	cmmentarzysko	grób	IV w.	T. Dzierżykraj-Rogalski, J. Jaskanis (1961), ryc. 6
90	Cieple	Tczew	cmmentarzysko	grób 3	IV w.	R. Schindler (1940), ryc. 63, 9
91	Cieple	Tczew	cmmentarzysko	grób 81	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 115
92	Krosno	Pasłek	cmmentarzysko	grób 6	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 115
93	Krosno	Pasłek	cmmentarzysko	grób 19	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 115
94	Krosno	Pasłek	cmmentarzysko	grób 29	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 2, s. 115
95	Nowe Pole	Elbląg	cmmentarzysko	grób 8	późny okr. rzymski	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. XVI, 4
96	Zwierzewo	Ostróda	cmmentarzysko	?	późny okr. rzymski	E. Blume (1912), cz. 1, ryc. 133

Typ 4

1	2	3	4	5	6	7
97	Chynowic	Lębork	m. znal. nieznan.		IV/V w.	E. Blume (1912), cz. 2, s. 107
98	Gąsior	Mragowo	m. znal. nieznan.		IV-V w. ?	W. Gaerte (1929), ryc. 241c
99	Gronowo	Malbork	cmentarzysko	grób	IV w. ?	Zeitschrift für Ethnologie (1880), tabl. V, 43
100	Kaszowo	Milicz	cmentarzysko	grób	IV/V w.	M. Jahn (1926), ryc. 4, 2
101	Piwonice	Kalisz	osada	budynek 9	II-III w.	K. Dąbrowski (1958), tablica XVIII, 1
102	Poznań, ul. Krań- cowa	Poznań	osada	chata 1	IV w.	J. Kostrzewski (1933), s. 29-38
103	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	cmentarzysko	grób 1	ok. 600	F. Glombowski (1926), s. 22-23
104	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	cmentarzysko	grób 8	VI w.	F. Glombowski (1926), s. 22-23
105	Żerniki Wielkie	Wrocław	cmentarzysko	grób 9	V w.	L. Zötz (1935), ryc. 13
106	Żerniki Wielkie	Wrocław	cmentarzysko	grób 17	V w.	L. Zötz (1935), ryc. 20
Typ 5						
107	Dzierżęcín	Sławno	cmentarzysko	grób 1	IV/V w.	D. von Kleist (1940), s. 189-191
108	Kitki	Przasnysz	cmentarzysko	kurhan 2	VI w.	J. Okulicz (1965), 95, 5
109	Pruszcz Gdański	Pruszcz Gdański	cmentarzysko	grób 8	VI w.	F. Glombowski (1926), s. 24
110	Spycymierz	Poddębice	cmentarzysko	grób 78	1 poł. III w.	A. Kietlińska, T. Dąbrowska (1963), tabl. XI, 19
111	Warszawa-Ka- węczyn	loco	cmentarzysko	grób 19	III-IV w.	B. Jankowska (1962), tabl. LXVIII, 1

Wykaz grzebieni grupy IA
(XII—XV w. n.e.)

Typ 3

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Kruszwica, st. 4	Inowrocław	osada podgrodowa	—	XII w.	A. Cofa (1960), ryc. 6, 1

Typ 4

2	Warszawa-Góra Gnojowa	Warszawa	usypisko śmieci	—	XIV/XV w.	Zbiory Konserwatora Zabytków Archeologicznych m. Warszawy
---	--------------------------	----------	-----------------	---	-----------	---

Wykaz grzebieni grupy IB
(VI—XIV w. n.e.)

Typ 6 — odmiana a

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Kielary	Olsztyn	nieznany	—	VI—VIII w.	W. Gaerte (1929), ryc. 241, g
2	Lubicz	Toruń	osada	—	VII—VIII w.	B. Zielonka (1959), tabl. LVIII, 2
3	Wolin	Wolin	osada	warstwa 1	IX w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 36

Typ 6 — odmiana b

4	Brześć Kujawski	Włocławek	osada	—	XII w.	K. Jażdżewski (1936), s. 78
5	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	warstwa 3	XI—XI/XII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XX, 8
6	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	jama 20	XI/XII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XXV, 5
7	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	14 poz. osad.	1020—1045 r.	Z. Hilcerówna (1961), s. 101
8	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	13 poz. osad.	1045—1065 r.	Z. Hilcerówna (1961), s. 101

1	2	3	4	5	6	7
9-10	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	11 poz. osad.	1080—1090 r.	Z. Hilczerówna (1961), s. 101
11-12	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	7 poz. osad.	1160—1180 r.	Z. Hilczerówna (1961), s. 101
13	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	4 poz. osad.	1230—1244 r.	Z. Hilczerówna (1961), s. 101
14-15	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VIII	VIII — 1 poł. X w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 4, 1, 4
16	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VII	X/XI w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 5, 2
17	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VI	XI w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 6, 1
18	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa IIa	XII w.	E. Tabaczyńska (1959), tabl. II, 9
19	Kruszwica, st. 4	Inowrocław	osada	—	XII w.	A. Cofta (1955), ryc. 3
20	Poznań — Plac Katedralny	Poznań	osada podgrodowa	warstwa niskośreś.	XI—XII w. ?	W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak (1959), tabl. II, 10
21-22	Santok	Gorzów Wielkopolski	grodzisko	(2—5 gród)	X—XII w.	A. Brackmann, W. Unverzagt (1936), tabl. VIII, 7
23-24	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 1—2	IX w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 26—17
25	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 12	XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 43
26-27	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrodowa	warstwa XIII	1 poł. X w.	E. Chotliwy (1958), tabl. III, 13, 15
Typ 6 — odmiana c						
28	Biskupin	Żnin	osada	—	X—XI w.	Z. A. Rajewski (1938), tabl. LXI, 3
29	Czeladź Wielka	Góra	osada	warstwa 1	X—XI w.	J. Łodowski, Z. Trudzik (1964), ryc. 4, 2
30	Nakło	Wyrzysk	osada podgrodowa	warstwa 4	koniec X w.	E. i S. Tabaczyńscy (1961), ryc. 10
31	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VIII	VIII — 1 poł. X w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 4, 2
32	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VII	X/XI w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 5, 1
33	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa V	XII w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 7, 2
34	Santok	Gorzów Wielkopolski	grodzisko	(2—5 gród)	XI—XII w.	A. Brackmann, W. Unverzagt (1936), tabl. VIII, 9
35	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 5	X w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 24
36	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 6—7	X w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 15
37	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 8—9	XI w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 14
38-39	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 12	XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 3, 21

1	2	3	4	5	6	7
40	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 13	XII/XIII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 2
41	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 15	1 poł. XIII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 1
42	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 13	1 poł. XI w.	E. Cnotliwy (1958), tabl. IV, 1
43-44	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 15	1 poł. X w.	E. Cnotliwy (1958), tabl. IV, 5—6, 8
Typ 6 — odmiana d						
45	Gardziej, st. 1	Kamień Pomorski	grodzisko	—	IX—XII w.	W. Filipowiak (1962), ryc. 44
46	Tum, st. 1	Łęczycza	grodzisko	—	XII w.	A. Abramowicz (1955), tabl. 135, c
47-48	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 1—2	IX w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 18—19
Typ 7						
49	Żukowice, st. 9	Głogów	osada	—	VI w.	Zbiory Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Głogowie
Typ 8 — odmiana a						
50-51	Biskupin	Żnin	osada	—	X—XI w.	Z. A. Rajewski (1938), tabl. LXI, 5—6
52	Fordon	Bydgoszcz	grodzisko	budynek II	2 poł. XII — XIII w.	L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski (1959), tabl. XXVI, 8
53	Wrocław-lewobrzeżny	Wrocław	osada	—	XII—XIII w. (?)	Zbiory Stacji Archeologicznej Śląska IHKM PAN
Typ 8 — odmiana b						
54-55	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	11 poz. osad.	1080—1090 r.	Z. Hilczerówna (1961), s. 97
56	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	5 poz. osad.	1205—1230 r.	Z. Hilczerówna (1961), s. 97
57-62	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osad.	1295—1308 r.	Z. Hilczerówna (1961), s. 97

1	2	3	4	5	6	7
63	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzemieśl.	4 poz. osad.	1350—1370 r.	Z. Hilczarówna (1961), s. 97
64	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa II	XII w.	E. Tabaczyńska (1959), tabl. II, 9
Typ 9 — odmiana a						
65	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa II	XII w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 7, 1
66	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa V	XI w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 8, 2
67	Fordon	Bydgoszcz	grodzisko	warstwa II	2 poł. XII w. — XIII w.	L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski (1961), tabl. LVIII, 13
Typ 9 — odmiana b						
68	Brześć Kujawski	Włocławek	osada	jama mieszk.	XII w.	K. Jajdzewski (1933), ryc. 15
69-70	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	14 poz. osad.	1020—1045	Z. Hilczarówna (1961), s. 106
71	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	13 poz. osad.	1045—1065	Z. Hilczarówna (1961), s. 106
72-73	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	11 poz. osad.	1080—1090	Z. Hilczarówna (1961), s. 106
74	Giecz	Środa	grodzisko	ar 306	XI—XII w. (?)	B. Kostrzewski (1952), tabl. 131, c
75	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VIII	VIII — 1 poł. X w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 3, 3
76	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa V	XI w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 7, 3
77	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa II	XII w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 8, 3
78	Gogółkowo	Żnin	osada	—	2 poł. XIII — XIV w. (?)	W. Hensel (1959), ryc. 64, 16
79	Gniew (okolice)	Tczew	nieznany	—	XI—XIII w. (?)	B. Zielonka (1961), ryc. 2, c
80	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa IIa	XI/XII w.	E. Tabaczyńska (1959), tabl. II, 6
81	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa IIc	XI/XII w.	E. Tabaczyńska (1959), tabl. II, 7
82	Kruszwica, st. 2	Inowrocław	osada	wykop I	XI w.	A. Cofa-Broniewska, E. Springer, K. Tymieniecka (1962), ryc. 1
83	Ostrów Lednicki	Gniezno	grodzisko	wykop IX	X/XI w.	K. Żurowski (1953), tabl. 44, e
84	Radom	Radom	osada	warstwa II	X—XI w.	E. Kierzkowska (1968), ryc. 4, 1
85	Santok	Gorzów Wielkopolski	grodzisko	2—5 gród	XI—XII w.	A. Brackmann, W. Unverzagt (1936), tabl. VIII, 2

1	2	3	4	5	6	7
86	Tum, st. 1	Łęczycza	grodzisko	—	XII w.	A. Abramowicz (1955), tabl. 133, e
87	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 6—7	X w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 42
88-91	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 12—13	XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 12, 38—40
92-93	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 15	1 poł. XIII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 11, 20
94	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrodowa	warstwa VII	XI w.	E. Cnotliwy (1958), tabl. III, 1
95	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrodowa	warstwa XIII	1 poł. X w.	E. Cnotliwy (1958), tabl. III, 14
Typ 9 — odmiana c						
96	Bnin	Śrem	osada podgrodowa	—	koniec X w.	B. Fogel, A. Marciniakówna, J. Żak (1968), ryc. 3
97	Czeladź Wielka	Góra	osada	ziemianka 2	IX—X w.	J. Łodowski, Z. Trudzik (1964), ryc. 4, 1
98	Giecz	Środa	grodzisko	—	XI—XII w. ?	M. Tuszyński (1953), ryc. 4
99-	Gniezno	Gniezno	grodzisko	warstwa VIII	VIII—1 poł. X w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 3, 2; ryc. 3, 4
101-	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa VII	2 poł. IX w.	E. Tabaczynska (1959), tabl. II, 1—2
102						
103	Międzyrzecz	Międzyrzecz	grodzisko	—	XI w.	St. Kurnatowski, J. Nalepa (1961), ryc. 20
104	Poznań — Katedra	Poznań	osada	warstwa V	X/XI w.	Z. Pieczyński (1963), ryc. 34, 1
105	Santok	Gorzów Wielkopolski	grodzisko	(2—5 gród)	XI—XII w.	A. Brackmann, W. Unverzagt (1936), tabl. VIII, 6
106-	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 1—2	IX w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 9—10
107	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 3—5	X w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 7—8, 16—17, 44
112						
113	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 6	XI w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 23
114	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 8	XI/XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 5
115	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 10—11	1 poł. XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 22

1	2	3	4	5	6	7
116	Wrzosowo, st. 2	Kamień Pomorski	nieznany	—	X—XII w.	W. Filipowiak (1962), ryc. 290

Typ 9 — odmiana d

117	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	13 poz. osad.	1045—1065	Z. Hilcerówna (1961), s. 108
118-119	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada podgrodowa	12 poz. osad.	1065—1080	Z. Hilcerówna (1961), s. 108
120	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada podgrodowa	10 poz. osad.	1090—1115	Z. Hilcerówna (1961), s. 108
121	Gniew (okolice)	Tczew	nieznany	—	XI—XIII w. (?)	B. Zielonka (1951), ryc. 2, b
122	Goryslawice	Busko	cmientarzycko	grób I	2 poł. XI w.	W. Szymański (1960), ryc. 4
123	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa II	XI/XII w.	E. Tabaczyńska (1959), tabl. II, 8
124-125	Międzyrzecz	Międzyrzecz	grodzisko	—	XI w.	Z. Hilcerówna (1962), ryc. 14, c—d
126	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 15	1 poł. XIII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 37
127	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrodowa	warstwa X	2 poł. XII w.	E. Cnotliwy (1958), tabl. III, 7

Typ 9 — odmiana e

128	Brześć Kujawski, st. 4	Włocławek	osada	jama 486	XII w.	K. Jazdzewski (1937), ryc. 2, 1
129	Cisowo	Ślawno	nieznany	—	XI—XII w. ?	E. Cnotliwy (1958), ryc. 1b
130	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	16/17 poz. osad.	980—1000	Z. Hilcerówna (1961), s. 110
131-132	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	15 poz. osad.	1000—1020	Z. Hilcerówna (1961), s. 110
133-134	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	14 poz. osad.	1020—1045	Z. Hilcerówna (1961), s. 110
135	Gniew (okolice)	Tczew	nieznany	—	XI—XII w. (?)	B. Zielonka (1951), s. 27—30
136	Kamień Pomorski	Kamień Pomorski	grodzisko	wał	XII w.	Z. Hilcerówna (1962), s. 306
137	Kitki, st. 2	Przasnysz	cmientarzycko	grób 15	XI w.	Ł. i J. Okuliczowie (1963), ryc. 12

1	2	3	4	5	6	7
138	Kruszwica, st. 4	Inowrocław	osada	—	XI w.	W. Hensel, A. Broniewska (1961), ryc. 58, b
139-140	Santok	Gorzów Wielkopolski	grodzisko	—	XII/XIII w. (?)	U. Dymaczewska, Z. Hołowińska (1961), ryc. 16
141-145	Szczecin	Szczecin	osada	—	X/XI w.	Z. Hilczarówna (1962), s. 304
146	Szczecin	Szczecin	osada	—	XI w. (?)	W. Łęga (1930), tabl. XLVI, 281
147	Poznań-Solacz	Poznań	osada	—	XI w. (?)	J. Kostrzewski (1923), ryc. 843
148	Poznań, ul. Wierzbowa	Poznań	osada	—	2 poł. XI—XII w.	A. Dymaczewski (1961), tabl. X, 9
149	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa 10	XI/XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 41
150	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa XII	XI w.	E. Chotliwy (1958), tabl. III, 12

Wykaz grzebieni grupy IIA

(X—XIV w. n.e.)

Typ 1

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Bikupin	Żnin	osada	—	X—XI w.	Z. A. Rajewski (1938), tabl. LXI, 2
2	Drohiczyn, st. 1	Siemiatyże	osada podgrodowa	warstwa 2	XII—XII/XIII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. X, 11
3	Drohiczyn, st. 1	Siemiatyże	osada podgrodowa	warstwa 3	XI—XI/XII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XIII, 10
4	Drohiczyn, st. 2	Siemiatyże	grodzisko	budynek 2	XII—XIII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XXVI, 2
5-6	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	w-wy przemie- szane	XIV w. (?)	Z. Hilczarówna (1961), s. 115
7	Gniew (okolice)	Tczew	nieznany	nieznany	X—XIII w. (?)	B. Zielonka (1951), ryc. 3b
8	Gorzdziej, st. 1	Tczew	osada	warstwa Ila	2 poł. XIII w.	E. Kuszevska (1961), ryc. 12d

1	2	3	4	5	6	7
9	Gniezno-Góra Lecha	Gniezno	grodzisko	warstwa IIb	XIII w.	K. Żurowski (1953), tabl. 26, b
10	Tyniec	Kraków	opactwo	kładka schodowa	2 poł. XI w. — XII w.	S. Letczyk (1955), tabl. 62, 12
10a	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa Ib	2 poł. XII w.	K. A. Wilde (1953), s. 69
11	Zaniemiśl	Środa	nieznany	—	XI—XIII w.	J. Kostrzewski (1923), ryc. 844
12	Kraków-Wawel	Kraków	zamek	—	XIV/XV w.	Państw. Zbiory Sztuki na Wawelu, Prac. Archeologiczna
13	Czermno	Tomaszów Lubelski	grodzisko	II poziom	XI w.	A. Zbierski (1959), tabl. XIV, 61
14	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	warstwa 2	XII—XII/XIII w.	K. Musianowicz (1961), tabl. XV, 18
15	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	warstwa 2	XII—XII/XIII w.	K. Musianowicz (1961), tabl. XXV, 1
16-17	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	6 poz. osadn.	1180—1205	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
18	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	5 poz. osadn.	1205—1230	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
19	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	4 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
20	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	3 poz. osadn.	1255—1275	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
21	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
22-23	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
24-25	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	w-wy przemio- szone	XIV w.	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
26	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	4 poz. osadn.	1350—1370	Z. Hilczerówna (1961), s. 116
27	Gniezno	Gniezno	osada	znal. luźne	XI—XII w. (?)	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 1
28	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	znal. luźne	XII—XII/XIII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XII, 15
29	Drohiczyn, st. 3	Siemiatycze	osada podgrodowa	znal. luźne	XII w. (?)	K. Musianowicz (1969), ryc. 123

1	2	3	4	5	6	7
30	Gdańsk, st. 1.	Gdańsk	osada rybacka	9 poz. osadn.	1115—1140	Z. Hilczarówna (1961), s. 116
31	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	8 poz. osadn.	1140—1160	Z. Hilczarówna (1961), s. 116
32	Opole-Ostrówek	Opole	osada miejska	warstwa E, jama 1	XI w.	W. Holubowicz (1957), ryc. 3, 5
33	Opole-Ostrówek	Opole	osada miejska	—	XI—XII w.	W. Holubowicz (1956), ryc. 6
34	Opole-Ostrówek	Opole	osada miejska	wyk. II, warstwa E5	XI—XII w.	Zbiory Zakładu Archeologii Śląska IHKM PAN we Wrocławiu
35	Ostrów Lednicki	Gniezno	grodzisko	—	XI w.	A. Wrzosek (1961), tabl. II, 14
36	Tum, st. 1	Łęczyca	grodzisko	—	XII w. (?)	A. Abramowicz (1955), 133, c

Wykaz grzebieni grupy IIB
(VI—XV w.)

Typ 1 — odmiana a

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	13 poz. osadn.	1045—1065	Z. Hilczarówna (1961), s. 119
2	Gniezno	Gniezno	osada podgrodowa	warstwa V	XII w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 2, 2
3	Gniezno	Gniezno	osada podgrodowa	warstwa III	XII w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 2, 3
4	Igotomia	Proszowice	osada	jama II	VI—VII w.	L. Gajewski (1961), tabl. XL, 5
5	Igotomia	Proszowice	osada	znal. luźne	VII—VIII w. ?	E. Dąbrowska (1961), ryc. 6
6	Igotomia	Proszowice	osada	jama XLIII	VII w. (?)	S. Nosek (1955), ryc. 14
7	Jedwabno	Toruń	grodzisko	warstwa e	XII w.	J. Kostrzewski (1931), ryc. 16
7a	Wolin	Wolin	osada podgrodowa	warstwa XI	poł. XII w.	K. A. Wilde (1953), s. 69
8	Zalec	Giżycko	nieznany	—	VI—VIII w. (?)	W. Gaerte (1929), ryc. 241, e

Typ 1 — odmiana b

9	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	warstwa 1	XII/XIII—XIII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XVI, 16
10	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	warstwa 1	XII/XIII—XIII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XX, 5

1	2	3	4	5	6	7
11	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrodowa	warstwa 2	XII w. — XII/XIII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XXII, 5
12	Fordon	Bydgoszcz	grodzisko	1 faza wału	XII w. (?)	L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski (1962), tabl. LXVIII, 16
13	Gniezno	Gniezno	osada podgrodowa	warstwa V	XII w.	Z. A. Rajewski (1939), ryc. 2, 1
14	Opole-Ostrówek	Opole	osada miejska	warstwa AI	koniec XII w.	W. Hołubowicz (1960), ryc. 7, 3
15	Poznań — Plac Katedralny	Poznań	osada podgrodowa	warstwy nieokreślone	X—XIII w. (?)	W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak (1959), tabl. VI, 20
16	Ujście n/Notecią	Chodzież	grodzisko	warstwy osadnicze	XII—XIII w. (?)	E. Naumowiczówna (1963), ryc. 7, 2
17	Wrocław — Ostrów Tumski	Wrocław	osada podgrodowa	warstwa II/III	XII w.	W. Kočka i E. Ostrowska (1956), ryc. 10
18	Wrocław — Ostrów Tumski	Wrocław	osada	warstwa D/1	XIII w.	J. Kazmierczyk (1966), ryc. 83, 1

Typ 1 — odmiana c

19	Opole — Ostrówek	Opole	osada miejska	ar 408	XIV w. (?)	R. Jamka (1951), ryc. 38, b
----	------------------	-------	---------------	--------	------------	-----------------------------

Typ 2 — odmiana a

20	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilczerówna (1961), s. 121
21	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	warstwy przemieszane	XIV w.	Z. Hilczerówna (1961), s. 121
22	Kalisz, ul. Targowa	Kalisz	osada miejska	—	XIV w.	M. Młynarska (1956), ryc. 5
23	Poznań — Ostrów Tumski	Poznań	osada podgrodowa	warstwa IVc	2 poł. XIII w.	A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak (1960), ryc. 55, 3

Typ 2 — odmiana b

24	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	2 poz. osadn.	1275—1295	Z. Hilczerówna (1961), s. 121
----	---------------	--------	---------------	---------------	-----------	-------------------------------

1	2	3	4	5	6	7
25	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	1 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilczerówna (1961), s. 121
26	Kraków — Rynek Główny	Kraków	miasto	—	XIV w.	Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie
Typ 3 — odmiana a						
27	Fordon	Bydgoszcz	grodzisko	warstwa II	XII—XII w.	L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski (1969), tabl. XXVI, 5
28-29	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	3 poz. osadn.	1255—1275	Z. Hilczerówna (1961), s. 122—123
30-32	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	2 poz. osadn.	1275—1295	Z. Hilczerówna (1961), s. 122—123
33-58	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilczerówna (1961), s. 122—123
59-62	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
63-68	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	4 poz. osadn.	1255—1275	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
69-70	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	2 poz. osadn.	1295—1320	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
71	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	1 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
72-76	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	warstwy przem.	XIV w.	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
77-85	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
86-89	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	4 poz. osadn.	1350—1370	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
90-93	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	3 poz. osadn.	1370—1390	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
94	Kotobrzeg	Kotobrzeg	grodzisko	warstwa II	XII w.	E. Tabaczyńska (1959), tabl. II, 10
95	Kruszwica, st. 1	Inowrocław	osada podgrodowa	—	XII—XIII w. (?)	A. Cofa (1955), ryc. 3
96	Opole — Ostrówek	Opole	osada miejska	warstwa II ₃	XIII w.	B. Gediga (1968), ryc. 12, d
97	Santok	Gorzów Wielkopolski	grodzisko	(gród 10—12)	XIV—XV w.	A. Brackmann, W. Unverzagt (1936), ryc. 34, 7

Typ 3 — odmiana b

98-99	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilczerówna (1961), s. 123
100-101	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilczerówna (1961), s. 123

1	2	3	4	5	6	7
102-104	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	warstwy prze- mieszane	XIV w.	Z. Hilcezerówna (1961), s. 123
105	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	7 poz. osadn.	1275—1295	Z. Hilcezerówna (1961), s. 123

Typ 3 — odmiana c

106-114	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilcezerówna (1961), s. 126
115	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilcezerówna (1961), s. 126
116	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	4 poz. osadn.	1295—1275	Z. Hilcezerówna (1961), s. 126
117	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	1 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilcezerówna (1961), s. 126
118	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa II	XII w.	E. Tabaczynska (1959), tabl. II, 11
119	Opole	Opole	osada miejska	warstwa II	XIII w. (?)	B. Gediga (1968), ryc. 12, d

Typ 5 — odmiana a

120-138	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
139	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	3 poz. osadn.	1275—1295	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
140-141	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	2 poz. osadn.	1295—1320	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
142	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	1 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
143-144	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	warstwy prze- mieszane	XIV w.	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
145	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
146-155	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	4 poz. osadn.	1350—1370	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128
156-158	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzem.	3 poz. osadn.	1370—1390	Z. Hilcezerówna (1961), s. 127—128

Typ 5 — odmiana b

1	2	3	4	5	6	7
159-162	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilcherówna (1961), s. 127—128
163-165	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	warstwy prze- mieszane	XIV w.	Z. Hilcherówna (1961), s. 127—128
166	Kraków — Rynek Główny	Kraków	miasto	—	XIV w.	Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie
167	Szczecin	Szczecin	osada podgrodowa	warstwa VIII	koniec XII w. (?)	T. Wiczorowski (1955), ryc. 3, b

Typ 5 — odmiana c

168	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	5 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilcherówna (1961), s. 128
169	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	4 poz. osadn.	1255—1275	Z. Hilcherówna (1961), s. 128
170	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	1 poz. osadn.	1320—1350	Z. Hilcherówna (1961), s. 128

Typ 6

171	Gorzędziej, st. 1	Tczew	grodzisko	jama 5	1 poł. XIV w.	E. Kuszewska (1961), ryc. 19
172	Kalisz — Zawodzie	Kalisz	grodzisko	—	XIII w.	I. Dąbrowska (1960), ryc. 7
173	Kraków — Wawel	Kraków	zamek	—	XIV—XV w.	Państ. Zbiory Sztuki na Wawelu, Prac. Archeologiczna

Typ 7

174	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	2 poz. osadn.	1275—1295	Z. Hilcherówna (1961), s. 130
175-177	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzem.	warstwy prze- mieszane	XIV w.	Z. Hilcherówna (1961), s. 130
178	Czersk	Piasieczno	grodzisko	budynek 4	XIII/XIV w.	J. Rauhut, S. Suchodolski (1965), ryc. 17

Wykaz typów pochewek
(X—XIII w. n.e.)

Typ 1

Lp.	Miejscowość	Powiat	Rodzaj stanowiska	Rodzaj obiektu	Chronologia	Literatura lub zbiory
1	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	6 poz. osadn.	1180—1205	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
2	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	5 poz. osadn.	1205—1230	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
3-4	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	3 poz. osadn.	1255—1275	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
5	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	2 poz. osadn.	1275—1295	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
6-8	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	1 poz. osadn.	1295—1308	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
9	Gdańsk, st. 2	Gdańsk	osada rzemieśl.	5 poz. osadn.	1230—1255	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
10	Gdańsk, st. 4	Gdańsk	osada rzemieśl.	8 poz. osadn.	1255—1275	Z. Hilcezerówna (1961), s. 95—97
11	Kołobrzeg	Kołobrzeg	grodzisko	warstwa II	XII w.	E. Tabaczynska (1959), tabl. II, 12
12	Wolin	Wolin	osada podgrad.	warstwa 13	XIII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 31
Typ 2						
13	Drohiczyn, st. 1	Siemiatycze	osada podgrad.	jama 18	XI/XII w.	K. Musianowicz (1969), tabl. XXIII, 9
14	Goryslawice	Busko	cementarzysko	grób 14	2 poł. XI w.	W. Szymański (1960), ryc. 4
15	Wolin	Wolin	osada podgrad.	warstwa 12	XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 33
16	Wolin	Wolin	osada podgrad.	warstwa 10	XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. V, 34
Typ 3						
17	Brześć Kujawski, st. 3	Wrocławek	osada	—	XII w.	K. Jażdżewski (1936), s. 78
18	Fordon	Bydgoszcz	grodzisko	jama 12	XI/XII w.	L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski (1959), tabl. XXVI, 9
19	Kruszwica, st. 4	Inowrocław	osada podgradowa	—	XII w.	A. Cofa (1960), ryc. 4, 1
20	Wrocław — Ostrów Tumski	Wrocław	osada podgrad.	—	XI w.	E. Ostrowska (1961), ryc. 11

Typ 4

1	2	3	4	5	6	7
21-22	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	16/17 poz. osadn.	980—1000	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
23-27	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	15 poz. osadn.	1000—1020	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
28-31	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	14 poz. osadn.	1020—1045	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
32	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	13 poz. osadn.	1045—1065	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
33-34	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	11 poz. osadn.	1080—1090	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
35	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	9 poz. osadn.	1115—1140	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
36	Gdańsk, st. 1	Gdańsk	osada rybacka	7 poz. osadn.	1160—1180	Z. Hilczarówna (1961), s. 99—103
37	Giecz	Środa	grodzisko	—	XI—XII w. (?)	M. Tuszyński (1953), ryc. 4, b
38	Ostrów Lednicki	Gniezno	grodzisko	—	X—XI w. (?)	A. Wrzosek (1961), tabl. II, 2

Typ 5

39	Tum, st. 1	Łęczycza	grodzisko	—	XII w. (?)	A. Abramowicz (1955), tabl. 134, f
40	Wrocław — Ostrów Tumski	Wrocław	osada podgrad.	—	X w.	E. Ostrowska (1961), ryc. 11, 2
Typy specjalne						
41	Szczecin	Szczecin	gród	—	XI/XII w.	J. Marciniak (1949), ryc. 13
42	Wolin	Wolin	osada podgrad.	warstwa 4—5	X w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 35
Typy mieszcane						
43	Wolin	Wolin	osada podgrad.	warstwa 12	XII w.	K. A. Wilde (1953), tabl. Vb, 32
44	Wolin, st. 4	Wolin	osada podgrad.	—	XII w. (?)	E. Cnotliwy (1958), tabl. III, 10

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- A. Abramowicz, *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź 1962.
- *Sztuka rybaków i rzemieślników gdańskich XI—XIII*, [w:] „Polska Sztuka Ludowa”, R. 8, z. 6: 1954.
- *Przedmioty ozdobne z grodziska łączyckiego*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 3, Warszawa 1955.
- *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria archeologiczna Nr 1, 1956.
- A. Abramowicz, B. Lepówna, *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria archeologiczna Nr 2, 1957.
- Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 4, Poznań 1892—1915.
- A. Anonim, tzw. Gall, *Kronika polska, czyli dzieje książąt i władców polskich, Pomniki dziejowe Polski, ser. 2, t. 2*, Kraków 1952.
- J. Antoniewicz, *Wyniki badań przeprowadzonych w latach 1958—1960 na cmentarzysku w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 29, 1963.
- J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz, *Sprawozdanie z badań w 1955 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 23, 1956.
- M. Kaczyński, J. Okulicz, *Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25, 1963.
- M. I. Artamonov, *Belaja Veža*, „Sovetskaja Archeologija”, t. 16, 1952.
- B. Balke, *Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w miejscowości Brzeźce, pow. Białobrzegi, w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 18, Wrocław 1966.
- B. Barankiewicz, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim*, „Materiały Starożytne”, t. 5, Warszawa 1959.
- J. Bartys, *Wczesnohistoryczne cmentarzysko szkieletowe we wsi Samborzec, pow. Sandomierz*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, 1936 (1933—1936).
- A. Bezzenberger, *Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Ostrode, Prussia*, Królewiec 1904, z. 22.
- F. K. Bicker, *Germanisches Dorf des 3. und 4. Jahrhundert u.d.Z. bei Grossjenna, Kr. Weissenfels (hem. Kr. Naumburg)*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, R. 12, 1936.
- E. Blume, *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, Würzburg 1912.

- D. Bohnsack, *Neue Bodenfunde, Alt Preussen*, R. 3, Królewiec 1938.
 — *Neue Germanengräber in Pilgramsdorf, Kreis Neidenburg*, „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit“, R. 15, Leipzig 1939.
 — *Die Burgunden*, [w:] *Vorgeschichte der Deutschen Stämme*, t. 3, Leipzig 1940.
- A. Brackmann, W. Unverzagt, *Zantoch eine Burg im deutschen Osten*, Leipzig 1936.
- J. Brøndsted, *Nordische Vorzeit*, Neumünster 1960.
- E. Byrska, *Grzebień z Gdańska*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 9, 1953 (1950—1953).
- Ch. Carpelan, *Beinerne Kämme aus der ältern Eisenzeit Finlands*, „Suomen Museo“, t. 68, 1961.
- E. Cnotliwy, *Z badań nad rzemiosłem zajmującym się obróbką rogu i kości na Pomorzu Zachodnim we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 2, 1956.
 — rec.: J. Żak, *Grzebień z wystrojem zwierzęcym z ziem polskich i zachodniosłowiańskich*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 4, 1958.
 — *Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina ze stanowiska 4*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 4, 1958.
 — rec.: S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 8, 1961.
 — rec.: Z. Hülzerówna, *Rogownictwo gdańskie w X—XIV wieku*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 8, 1962.
 — rec.: Z. Hülzerówna, *Wczesnośredniowieczne grzebień zdobione motywami zwierzęcymi*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 8, 1962.
 — *Grzebień rogowe i kościane od I—V w. na Pomorzu Zachodnim*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 9, Szczecin 1963.
 — *Stan i problematyka badań nad rogownictwem wczesnośredniowiecznym w Polsce*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 10, 1964.
 — *Skandynawska pochewka do grzebienia z Wolina*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 12, 1966.
- A. Cofta, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 1, 1955.
- A. Cofta, *Badania wykopaliskowe w Kruszwicy w 1955 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 3, 1957.
 — *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1956 i 1957*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 11, 1960.
- A. Cofta-Broniewska, E. Springer, K. Tymieniecka, *Wyniki prac terenowych w 1960 r. w Kruszwicy, pow. Inowrocław*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 14, 1962.
- S. Czarnowski, *Studia z dziejów kultury celtyckiej*, *Dziela*, t. 3, Warszawa 1956.
- H. Dannheimer, *Die Germanischen Funde der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Mittelfranken*, Berlin 1962.
- O. I. Davidan, *Grebni Staroj Ładogi*, „Archeologičeskij Sbornik“, nr 4, 1962.
- E. Dąbrowska, *Wyniki badań w latach 1955—1956* [w:] *Igołomia*, Wrocław 1961.
- I. Dąbrowska, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku, pow. Garwolin*, „Materiały Starożytne“, t. 4, Warszawa 1958.
 — *Grodzisko na Zawodziu*, [w:] *Szkice z dziejów Kalisza*, Wrocław 1960.
- K. Dąbrowski, *Badania archeologiczne we wsi Piwonice w pow. kaliskim w roku 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 1, 1955.
- K. Dąbrowski, R. Kozłowska, *Dwie osady z okresów późnolateńskiego*

- i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne“, t. 5, 1959.
- K. Dąbrowski, *Sprawozdania z badań terenowych Stacji Archeologicznej IHKM PAN w Kaliszu, przeprowadzonych w 1956 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 6, 1959.
- K. Dąbrowski, *Badania terenowe Stacji Archeologicznej IHKM w Kaliszu w 1958 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 12, 1961.
- I. i K. Dąbrowscy, *Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne“, t. 11, 1968.
- O. Dibbelt, *Das spätrömische Skelettgrab von Ganzkow, Monatsblätter des Kolberger Vereins für Heimatkunde*, Beilage zum „Kolberger Tageblatt“, nr 7, Kołobrzeg 1930.
- *Ostgermanischen Gräber bei Mechentchin am Unterlauf der Parsante im Kreise Kolberg/Körlin*, „Elbinger Jahrbuch“, z. 15, Elbląg 1933.
- E. Dobrzańska, *Późnohalszackie cmentarzysko ciałopalne w Ziemięcicach w pow. gliwickim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 13, 1961.
- G. Domański, *Badania cmentarzyska w Luboszycach, pow. Lubsko, w 1964 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 18, 1966.
- *Grób z okresu wpływów rzymskich w Dobrzenu Wielkim, pow. Opole*, „Silesia Antiqua“, t. 8, 1966.
- *Badania wykopaliskowe zespołu osadniczego z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich we wsi Luboszyce, pow. Lubsko, w 1966 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 20, 1968.
- O. Doppelfeld, *Kaiserzeitliche Grabfunde von Zernikow, Kreis Lebus*, „Praehistorische Zeitschrift“, t. 22, 1931.
- U. Dymaczewska, Z. Hołowińska, *Z dziejów Santoka i kasztelanii santockiej*, Poznań 1961.
- A. Dymaczewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 8—9, 1958.
- A. Dymaczewski, *Badania w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2—4, [w:] Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, Wrocław 1961.
- T. Dzierżkraj-Rogalski, J. Jaskanis, *Grób szkieletowy dziecka z późnego okresu rzymskiego, odkryty w 1959 r. w Białowieży, pow. Hajnówka*, „Rocznik Białostocki“, t. 1, 1961.
- H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg 1951.
- *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-Muzeums Mainz“, r. 2, Mainz 1955. *Enciclopedia Cattolica*, t. 9, Watykan 1952.
- W. Filipowiak, *Wolinianie*, Szczecin 1962.
- J. Fitzke, *Groby z okresu wpływów rzymskich odkryte na cmentarzysku łożyskim w Zalewie II w pow. łaskim, woj. łódzkim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 5, 1936 (1933—1936).
- B. Fogel, A. Marcinkiewicz, J. Żak, *Badania wykopaliskowe w Bninie, pow. Śrem*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 32, 1968.
- J. S. Frazer, *Złota gałąź*, Warszawa 1962.
- W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Królewiec 1929.
- L. Gajewski, *Sprawozdania z badań terenowych w rejonie Igołomia-Wschód w 1955 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 3, 1957.
- *Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w 1957 r. w Igołomii, pow. Proszowice i okolicy*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 8, 1959.
- *Wyniki badań w roku 1957 [w:] Igołomia*, Wrocław 1961.

- W. Garczyński, *Wyniki badań na osadzie wczesnośredniowiecznej Szczecin-Mścięcino*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 1, 1955.
- B. Gediga, *Wyniki badań na Ostrówku w Opolu w latach 1964 i 1965*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 19, 1968.
- F. Glombowski, *Der spätgermanische Grabfund aus Praust, Kr. Danziger Höhe, Blätter für Deutschen Vorgeschichte*, Leipzig 1926.
- K. Godłowski, *Sprawozdanie z badań cmentarzyska i osady z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck, w r. 1956*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 5, Wrocław 1959.
- *Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck, „Materiały Archeologiczne“*, t. 1, Kraków 1959.
- *Opatów 1, distr. de Kłobuck, tombe à urne cinéraire N° 149*, „Inventaria Archaeologica“, fasc. 4, Łódź 1960.
- *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły*, Warszawa 1960.
- *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Walenczowie, pow. Kłobuck, „Sprawozdania Archeologiczne“*, t. 17, 1965.
- *Sprawozdanie z badań na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich w Walenczowie i Rybnie, pow. Kłobuck, w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 18, 1966.
- *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Kraków 1970.
- A. Götze, *Kamm*, [w:] M. Ebert, *Reallexikon*, t. 6, Berlin 1926.
- *Die Vorgeschichte der Neumark*, Würzburg 1897.
- W. Grempler, *Der II und III Fund von Sakrau*, Wrocław 1888.
- P. Grimm, *Kammacherwerkstätte von Quenstedt*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-türingischen Länder“, t. 18: 1930.
- W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 2, Poznań 1953.
- W. Hensel, *Poznań w starożytności i wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Zachodni“, t. 9, 1953.
- *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1956.
- *Szkice wczesnodziejowe*, cz. V, „Slavia Antiqua“, t. 11, 1964.
- W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na placu katedralnym w 1938 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Wrocław 1959.
- W. Hensel, A. Broniewska, *Starodawna Kruszwica*, Wrocław 1961.
- W. Heym, *Drei Spätlatenegräberfelder aus Westpreussen*, „Olfa“, 1961 (1959 1961).
- Z. Hilczerońska, *Warsztat tokarski dla obróbki rogu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“, R. 8: 1960.
- *Rogownictwo gdańskie w X—XIV wieku*, [w:] *Gdańsk Wczesnośredniowieczny*, t. 4, Gdańsk 1961.
- *Wczesnośredniowieczne grzebień zdobione motywami zwierzęcymi z ziem polskich*, „Slavia Antiqua“, t. 9, 1962.
- W. Hołubowicz, *Opole w wiekach X—XII*, Katowice 1956.
- *Z badań na Ostrówku w Opolu w roku 1955*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 3, 1957.
- *Z badań na Ostrówku w Opolu*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 9, 1960.
- Homer, *Iliada*, Wrocław 1950.
- *Odyseja* (w przekładzie J. Parandowskiego), Warszawa 1965.
- V. Hrubý, *Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě*, „Památky Archeologické“, t. 48, 1957.

- A. P. Ivanova, *Chudožestviennyje izdielia iz dēreva i kosti*, [w:] *Antičnyje goroda siewiernogo Pričernomoria*, Moskwa 1955.
- A. Izjumowa, *Těchnika obrabotki kosti w diakovskoje vrēmia i drēvnjej Rusi*, „Kratkije Soobščenija“, nr 30: 1949.
- K. Jagmin, *Opis mogiły-kurhanu pod Łegonicami i wydobytych z niej przedmiotów*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 1, Warszawa 1873.
- M. Jahn, *Funde aus dem vierten Jahrhundert n. Chr., Altschlesien*, t. 1, Wrocław 1926.
- *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, „Praehistorische Zeitschrift“, t. 10, 1919.
- *Germanische Gräber aus der Kaiserzeit, Altschlesien*, t. 1, Wrocław 1926.
- R. Jankma, *Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 5, 1936 (1933—36).
- *Szczegółowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu za okres 1948—1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne“, t. 1, 1951.
- *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 11, 1959.
- *Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź*, „Prace Archeologiczne“, z. 3, Kraków 1962.
- B. Jankowska, *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 28, 1962.
- H. Jankuhn, *Die Ausgrabungen in Haithabu (1937—1939)*, Berlin 1943.
- Ł. Jaskanis, *Grób z okresu rzymskiego — odkryty w Dreństwie, pow. Augustów*, „Rocznik Białostocki“, t. 1, 1968.
- S. Jasnosz, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymystowie, pow. Gostyń*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 2, 1952.
- *Dom z V w. n.e. w Latkowie w pow. inowrocławskim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 10, 1958.
- K. Jażdżewski, *Ciekawe odkrycia archeologiczne w pow. wrocławskim i nieszawskim*, „Z Otchłani Wieków“, R. 8; 1933.
- *Grzebień „kieszonkowy“ z czasów piastowskich*, „Z Otchłani Wieków“, R. 11: 1936.
- *Interesujące zabytki z czasów piastowskich na Kujawach*, „Z Otchłani Wieków“, R. 12: 1937.
- *O kurhanach nad górną Narwią i hutnikach z przed 17 wieków*, „Z Otchłani Wieków“, R. 14: 1939.
- J. Kantor, *The chronological framework in Egypt*, [w:] *Chronologies in old world archeology*, Chicago 1965.
- E. Kaszewska, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Łódź*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 21, 1969.
- *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Trupiance, pow. Łódź*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi“, seria archeologiczna nr 18 (w druku).
- J. Kavan, *O zpracovaní a výzdobě kosti u západních Slovanů v době hradištní*, „Vznik a počátky Slovanů“, sv. 2, 1958.
- *Prolamovaný prořezávaný ornament a problematika datování kostěných „střenek“ z Libice nad Cidlinou*, „Archeologické Rozhledy“, R. 21: 1969.
- J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1966.
- A. Kempisty, *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miej-*

- scowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 32, 1967.
- *Ciałopalne cmentarzysko z późnego okres rzymskiego w miejscowości Korzeń, pow. Gostynin*, „Materiały Starożytne“, t. 11, 1968.
- E. Kierzkowska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1965 na terenie osady wczesnośredniowiecznej w Radomiu*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 19, 1968.
- A. Kietlińska, *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, „Materiały Starożytne“, t. 9, 1963.
- A. Kietlińska, T. Dąbrowska, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, pow. Turek*, „Materiały Starożytne“, t. 9, 1963.
- D. von Kleist, *Das spätkaiserzeitliche Gräberfeld von Dörsenthin, Kr. Schlawa*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit“, Leipzig 1940.
- K. Kluka, *Roślin potrzebnych utrzymanie*, Warszawa 1777.
- J. Kmiecński, M. Blombergowa, K. Walenta, *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiarach w pow. kartuskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi“, seria archeologiczna nr 12, 1966.
- J. Kmiecński, *Odry cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w pow. chojnickim*, Łódź 1968.
- W. Kočka, E. Ostrowska, *Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 2, 1956.
- B. A. Kołčin, *Chronologija novgorodskich drěvnostiej*, „Sovetskaja Archeologija“, nr 2, 1958.
- B. A. Kołčin, *Novgorodskie drěvnosti*, *Archeologija SSRR, Svod Archeologičeskich istočnikov*, Moskwa 1968.
- B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Zaspach w pow. tureckim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 6, 1939 (1937—1939).
- B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 7, 1947.
- *Sprawozdanie z badań na grodzisku w Gieczu w pow. średzkim za rok 1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne“, t. 1, Warszawa 1952.
- *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 4, 1954.
- *Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czaczu i Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięczkowie w pow. średzkim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 6, 1956.
- J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1923.
- *Grodzisko w Jedwabnie w pow. toruńskim*, „Slavia Occidentalis“, t. 10, 1931.
- *Osiedle z młodszego okresu rzymskiego na obszarze Poznania*, „Z Otchłani Wieków“, R. 12: 1933.
- J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, *Pradzieje Polski*, Wrocław 1965.
- H. A. Koszańska, *Biała, Tombe a incineratin n° 30*, „Inventaria Archaeologica“, fasc. 4, Łódź 1960.
- I. Kramarek, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Kotli, pow. Głogów*, „Silesia Antiqua“, t. 4, 1962.
- I. Kramarkowa, *Cmentarzysko z późnego okresu wpływów rzymskich w Przyłepie, pow. Zielona Góra*, „Slavia Antiqua“, t. 5, 1963.

- E. Krause, *Skelettgräberfunde bei Arnswalde in der Neumark*, „Nachrichten über deutsche Altertumsfunde“, R. 4: 1893.
- A. Krauss, *Cmentarzysko rzymskie i osada odkryte w miejscowości Siemonia-Kolonia Podmłynie, pow. Będzin*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 22, 1955.
- P. Krüger, *Skelettgrab bei Polchlep*, „Baltische Studien“, t. 27, 1878.
- O. Kunkel, *Pommersche Urgeschichte in Bildern*, Szczecin 1931.
- S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, Poznań 1961.
- E. Kuszewska, *Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych*, [w:] *Gdańsk Wczesnośredniowieczny*, t. 4, Gdańsk 1961.
- E. Kühn, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*, t. 1, Bonn 1940.
- W. La Baume, *Bildliche Darstellungen auf ostgermanischen Tongefäßen der frühen Eisenzeit*, „Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst“, Leipzig 1928.
- *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934.
- M. Lamiová-Schmiedlová, *Hrebene z dobý rímskej a stahovania národov z východného Slovenska*, „Archeologické Studijní Materiály“, 1: Praha 1964.
- I. Lazari-Pawłowska, *O pojęciu typologicznym w humanistyce*, „Studia Filozoficzne“, nr 4, 1958.
- L. Leciejewicz, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1961.
- L. Leciejewicz, W. Łosiński, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 11, 1960.
- G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w l. 1948—1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne“, t. 3, Warszawa 1955.
- C. Levi-Strauss, *Myśl nieoswojona*, Warszawa 1969.
- J. Lichardus, *Jaskyňa Domica, najvýznačnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry*, Bratislava 1968.
- A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887.
- J. Łodowski, Z. Trudzik, *Sprawozdanie z badań osady i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, w latach 1958—1960 i 1962*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 16, 1964.
- W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930.
- L. J. Łuka, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Naclawiu w pow. kościańskim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 10, 1958.
- T. Makiewicz, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi“, seria archeologiczna nr 17, 1970.
- T. Malinowski, *Nabytki b. Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w latach 1929—1932*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 6, 1956.
- B. Malinowski, *Życie seksualne dzikich*, Warszawa 1957.
- J. Marciniak, *Tymczasowe wyniki badań wykopaliskowych na zamku w Szczecinie*, „Z Otchłani Wieków“, R. 18: 1949.
- W. I. Maskovín, R. Munčajev, *Archeologija Čiečėne — Ingušietí w svietie noviejších issledovanii*, „Kratkije Soobščėnija o dokładach i polievych issledovanijach Instituta Archeologii“, nr 100, 1965.
- B. Meissner, *Haartracht*, [w:] Ebert, *Reallexikon*, t. 5, Berlin 1926.
- O. Mertins, *Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens*, Wrocław 1906.
- M. Miśkiewicz, *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Materiały Starożytne“, t. 7, 1961.

- M. Młynarska, *Kalisz w okresie pełnego średniowiecza*, [w:] *Kalisz w starożytności i średniowieczu*, Warszawa 1956.
- K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, Kraków 1929.
- K. Musianowicz, *Drohiczym we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne“, t. 6, 1969.
- A. von Müller, *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee*, Berlin 1957.
- S. Müller, *Nordische Altertumskunde*, Strassburg 1897.
- Nachrichten über Deutsche Altertumsfunde*, Elbląg 1891.
- A. Nadolski, *Kilka uwag o inkrustowanych grotach oszczepów z późnego okresu rzymskiego*, „Slavia Antiqua“, t. 2, 1952.
- E. Naumowiczówna, *Ujście nad Notecią — gród na pograniczu wielkopolsko-pomorskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 14, 1963.
- A. Niesiołowska — M. Perzyńska — J. Żak, *Badania na posesji Ostrow Tumski 13 w latach 1950—1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Wrocław 1960.
- G. F. Nikitina, *Grebni černiachovskoj kultury*, „Sovetskaja Archeologija“, nr 1, Moskwa 1969.
- S. Nosek, *Wyniki badań terenowych w rejonie Igołomia-Wschód prowadzonych w latach 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 1, 1955.
- J. Okulicz, *Ciałopalne groby z okresu rzymskiego w miejscowości Suchowola, pow. Pajęczno*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 26, 1960 (1959—1960).
— *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przy-siółku Kule, pow. Giżycko*, „Rocznik Olsztyński“, t. 1, 1958.
- J. Okulicz, *Rostki I, distr. d'Ostrołęka, cercle de pierres*, „Inventaria Archaeologica“, fasc. 15, Łódź 1965.
— *Kitki I, Tumulus en pierres I*, „Inventaria Archaeologica“, fasc. 25, Łódź 1965.
- Ł. Okuliczowa, *Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Tuchlinie, pow. Wyszaków*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 30, 1964.
- Ł. i J. Okuliczowie, *Dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami ciałałpalnymi a problem obrządku pogrzebowego na północnym Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 29, 1963.
- H. Olshausen, *Beitrag zur Geschichte des Haar-Kammes*, „Verhandlungen der Berliner Gessellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte“, Berlin 1899.
- E. Ostrowska, *Wykopalska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu w 1959 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 13, 1961.
- T. Pawłowski, *Pojęcia typologiczne w naukach historycznych*, „Studia Metodologiczne“, z. 3, 1967.
- J. E. Peiser, *Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz in Polen*, Królewiec 1916.
- Ch. Pescheck, *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien*, Leipzig 1939.
- E. Petersen, *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin 1929.
— *Neue wandalische Grabfunde aus dem 2.—4. Jahrh.* „Altschlesien“, t. 4, Wrocław 1934.
- F. Pfützenreiter, *Das wandalische Brandgräberfeld aus der römischen Kaiserzeit bei Stroppen Kr. Guhrau*, „Altschlesien“, t. 2, Wrocław 1929.
- Z. Pieczyński, *Materiały z warstw przedsakralnych odkrytych w katedrze poznańskiej w latach 1951—1956*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 13, 1963.
- J. L. Pič, *Starožitnosti země České*, Dil 2, Praha 1905.

- T. Piętka-Dąbrowska, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Domaradzyn, pow. Łowicz*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 26, 1960.
- Pliniusz, *Historia naturalna*, Wrocław 1961.
- Z. Prószyński, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Goworowie w pow. ostrołęckim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7, 1947 (1946/1947).
- K. Przewoźna, *Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słapanowie, pow. Szamotuły*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 5, 1955.
- W. Radig, *Das Ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kreis Sokolow*, „Die Burg”, z. 2, Kraków 1942.
- Z. A. Rajewski, *Zabytki z rogu i kości w grodzie gnieźnieńskim*, [w:] *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, Poznań 1939.
- *Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim*, [w:] *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim*, Poznań 1938.
- L. Rauhut, J. Rauhutowa, C. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz, na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1959.
- *Sprawozdania z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz, w r. 1959*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, 1961.
- J. Rauhut, S. Suchodolski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Czersku, pow. Piaseczno, za lata 1961 i 1962*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 17, 1965.
- T. Reymann, *Zespół importów rzymskich z grobu ciałopalnego w Giebułtowie w pow. krakowskim*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 16, 1939.
- T. Reymann, J. Żurowski, *Nabytki Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1920—1925*, „Materiały Prehistoryczne”, t. 1, Kraków 1934.
- A. Roes, *Bone and antler objects from the Frisian terpmounds*, Haarlem 1963.
- B. A. Rybakov, *Prikladnoje iskusstvo i skulptura*, [w:] *Istoria kultury drėvnej Rusi*, t. 2, Moskwa 1951.
- E. Salin, *La civilisation merovingienne*, Paris 1949.
- P. Sartori, Kamm, [w:] *Handwörterbuch der deutschen Aberglaubens*, t. 4, Berlin 1931—32.
- R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum*, Leipzig 1940.
- *Ein Knochenkamm mit Hakenkreuz — Darstellung aus Elbing — Neustädterfeld*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 15, Elbląg 1938.
- B. Schmidt, *Völkervanderungszeit in Mitteleuropa*, Halle 1961.
- H. Schumann, *Skelettgräber mit römischen Beigaben von Borkenhagen*, „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin 1893.
- W. Schulz, *Zu den Kammezeichnungen der Leichenbrandurne von Kleinpaschleben, Kreis Köthen*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 49, 1965.
- H. Schumann, *Die Kultur Pommerns in vorgeschichtlicher Zeit*, Berlin 1897.
- G. Schwantes, *Arbeitsweise und einige Ergebnisse der vorgeschichtlichen Sinnbildforschung*, „Offa”, t. 4, 1939.
- M. W. Ščukin, *O triech datirovkach černiachovskoj kultury*, „Kratkije Soobščeniija o dokladach i polievych issledovanijach Instituta Archeologii”, nr 112, 1967.
- E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Horfunde*, t. 1 i 2, Mainz 1956.
- R. Stimming, *Knochen und Horngeräte sowie Tierreste in vorgeschichtlichen Grabgefäßen der Elb-Havel-Gegend*, „Mannus”, t. 26, Leipzig 1934.
- H. Stole, *Die Alamannengräber von Hailfingen in Württemberg*, Berlin 1939.

- A. Stubenrauch, *Grabstätten römischer Kulturperiode in Schrupptow*, „Monatsblätter“, t. 24, Berlin 1910.
- B. Svoboda, *Čechy v době stěhování národů*, Praha 1965.
- W. Szafranski, *Grób szkieletowy z Przębądowa w pow. obornickim z okresu rzymskiego, z czasu ok. r. 200 p. Chr.*, „Z Otchłani Wieków“, R. 14: 1945.
- W. i Z. Szafrancy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, Wrocław 1961.
- W. Szenicowa, *Archeologiczne badania ratownicze na terenie lokacyjnego Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, Kalisz 1961.
- Z. Szmit, *Groby z okresu lateńskiego i rzymskiego na cmentarzysku „Kozarówka“ w Drohiczyńce nad Bugiem*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 6, 1921.
- J. Szydłowski, *Ciałopalne cmentarzysko rzymskie w Zakrzowie, pow. Krapkowie*, „Materiały Starożytne“, t. 10, 1964.
- *Cmentarzysko późnorzymskie w Izbicku, pow. Strzelce Opolskie*, „Slavia Antiqua“, t. 5, 1963.
- *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowie*, Wrocław 1964.
- W. Szymański, *Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Gorystawicach, pow. Busko, w 1958 roku*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 26, 1960.
- Z. Ślusarski, *Groby jamowe z późnego okresu wpływów rzymskich z Jaszczowa i Łącznej w pow. lubelskim*, „Z Otchłani Wieków“, R. 20: 1951.
- E. Tabaczyńska, *Obróbka rogu i kości*, [w:] W. Łosiński, E. Tabaczyńska, *Z badań nad rzemiosłem wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu*, Poznań 1959.
- E. i S. Tabaczyńscy, *Badania archeologiczne w Nakle nad Notecią w 1958 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 12, 1961.
- *Nakło wczesnośredniowieczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 26, 1960.
- K. Tackenberg, *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin 1925.
- Tacyt, *Germania, Dzieła*, t. II, Warszawa 1957.
- W. Tatariewicz, *Skupienie i marzenie*, Kraków 1951.
- S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege“, t. 8, 1960.
- J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968.
- M. Tuszyński, *Wyroby grzebieniarskie z Giecza z badań w latach 1949—1952*, „Z Otchłani Wieków“, R. 22: 1953.
- K. Tymieniecki, *Organizacja rzemiosła średniowiecznego a geneza miast polskich*, „Studia Wczesnośredniowieczne“, t. 3, Warszawa 1955.
- S. Tymieniecki, *Zabytki przedhistoryczne znad Neru i Warty, a zwłaszcza cmentarzysko w Kwiatkowie*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne“, t. 8, Kraków 1906.
- K. Waller, *Friesische Grabfelder an der Nordseeküste*, „Prähistorische Zeitschrift“, t. 27, 1936.
- T. Wieczorowski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Szczecinie w 1954 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 1, 1955.
- K. A. Wilde, *Die Bedeutung der Grabung Wollin* (wyd. 2), Hamburg 1953.
- G. Wilke, *Weitere Beiträge zur Heilkunde in der Indoeuropäischen Vorzeit*, „Mannus“, t. 7, Würzburg 1915.

- L. Wilkoński, *Grób ciałopalny z okresu wczesnorzymskiego z Krakówki pod Sandomierzem*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 15, 1938.
- F. Winter, *Die Kämme aller Zeiten*, Leipzig 1907.
- R. Wołągiewicz, *Osada i grób z okresu rzymskiego w Cedyni nad Odrą*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie“, t. 6, 1960.
- Z. Woźniak, *Wyniki badań w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital-Wschód w r. 1959*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 27, 1961.
- L. Wrotek, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów, w 1961 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 15, 1963.
- A. Wrzosek, *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, t. 12, 1961.
- J. S. Vinokur, *Niekotoryje voprosy duchowej kultury černiachovskich plemien*, „Sovetskaja Archeologija“, nr 1, 1969.
- Z. Zakrzewski, *Cmentarzysko z kulturą rzymską w Ciężeniu w pow. słupeckim, woj. łódzkie*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 2, 1924 (1922—1924).
Volumina Legum, t. 4, 80, Petersburg 1859.
- M. P. Zawituchina, *Mogilnik vrěmiěni ránnich kočevnikov bliz g. Bijska*, „Archeologičeskij Sbornik“, nr 3, 1961.
- A. Zbierski, *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą*, „Archeologia Polska“, t. 4, 1960 (1959/60).
Zeitschrift für Ethnologie, Berlin 1880.
- B. Zielonka, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Gostkowo-Folsąg, pow. Toruń*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne*, „Archeologia“ 1, Toruń 1968.
- *Wczesnohistoryczne wyroby kościane i rogowe z okolic Gniewu, pow. Tczew*, „Z Otchłani Wieków“, R. 20: 1951.
- *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 10, 1958.
- *Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 9, 1953.
- *Zabytki z osady wczesnośredniowiecznej w miejscowości Lubicz, pow. Toruń*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 26, 1959.
- M. Znamierowska-Prüfferowa, *Rybackie narzędzia kolne w Polsce i w krajach sąsiednich*, Toruń 1957.
- H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. VI w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 18, 1966.
- L. Zoltz, *Die spätgermanische Kultur Schlesiens*, „Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte“, t. 2, Leipzig 1935.
- J. Żak, *Grzebienie z wystrojem zwierzęcym z ziem polskich i zachodniosłowiańskich*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 22, 1955.
- A. Żaki, *Dalsze odkrycia w Zofiopolu gm. Igołomia*, „Z Otchłani Wieków“, R. 18: 1949.
- K. Żurowski, *Uwagi na temat obróbki rogu w okresie wczesnośredniowiecznym*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 9, 1953 (1950—1953).
- *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie w latach 1949—1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne“, t. 2, Warszawa 1953.
- *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Ostrawie Lednickim w latach 1949—1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne“, t. 2, Warszawa 1953.

ANCIENT AND MEDIEVAL COMBS FROM POLISH TERRITORIES

Summary

The subject of this study are ancient and medieval hair-combs from horn and bone, found in the territory of Poland (published up to 1968).

In European literature combs have been dealt with since the close of the 19th century, the first monographs on this subject trying to present them in historical sequence; the division into combs with a single or double tooth-row was also made at this time. The first comprehensive study of north and central European combs was made by H. Olshausen who had already established that combs evolved along two different lines, those with a single tooth-row being connected with northern and central Europe and those with a double tooth-row — with the south European areas. Considerable differences in the form of combs have provided a basis for their classification and typological division. A number of detailed studies have been published, the aim of which was the classification and chronology of the known material. The most discerning and detailed studies are those published after World War II by S. Thomas (in German) and by Z. Hilszczerówna and E. Cnotliwy (in Polish).

The earliest bone combs in northern Europe date from the Mesolithic. The earliest evidence for the history of combs in Poland is provided by the representations of combs depicted on urns of the Lusatian and Pomeranian cultures from the end of the Bronze Age and the Hallstatt period, as well as by bronze pendants in the shape of combs, dating from the same time. Wooden combs which in this period were probably the most common and were part of grave furniture could not survive because of the dominance of the cremation burial rite.

In Poland, horn and bone combs did not appear until the 1st century A. D. The native character of horn-working and of the earliest horn and bone combs from this country is testified by archaeological finds from the habitation site at Piwonice, district of Kalisz. The exclusive use of combs with a single tooth-row during the Roman and the Migration periods indicates the uniformity of function.

The present attempt at establishing the typology of the Polish combs is linked up to the earlier typological schemes. The division of combs is here based on the following criteria: function — combs with a single or double tooth-row (groups I and II); construction — one-piece and composite combs; form — division, into types. The basic classification is as follows:

Group IA: one-piece combs with single tooth-row,

Group IAB: multi-piece one-layer combs with single tooth-row,

Group II: one-piece combs with double tooth-row,

Group IIB: three-layer, multi-piece combs with double tooth-row.

The groups and subgroups are subdivided into types, those with a single tooth-row being classified by the shape of the back, and those with a double tooth-row by the shape of the sides.

In the 10th century a new element emerged in the comb material from Poland. These were the comb-cases, functionally associated with the combs with a single tooth-row. (So far only one case of a comb with a double tooth-row has been discovered in Poland, on a site in Wrocław). The comb-cases are subdivided on the grounds of their side-plates.

The analysis of the forms of combs from the Polish territories and the comparison with those from the neighbouring countries have pointed to their common origin from Mesolithic combs with a single tooth-row of the Ertebølle culture, which

were the starting point for the comb forms in the north-western and central European areas.

The considerable formal variety of combs has raised the question whether they can be used and to what extent in dating accompanying objects of lesser diagnostic value. In a sense, the answer is provided by the chronological tables of particular groups, types and varieties of combs. A reservation should be made, however, that not all combs are of the same diagnostic significance. Of little use in this respect are combs of group IA, type 1, variety a, dating from the Roman period, as well as combs of group IB, type 6 and group IIA, type 1. However, a number of types and varieties have a relatively short time-range, occasionally only exceeding one hundred years. This refers particularly to combs of the Roman and the Migration periods, usually found in closed grave complexes. On the other hand, of lesser use are medieval materials derived from habitation layers and usually published in concise excavation reports which do not contain a detailed analysis and consequently do not give an exact chronology. The following combs are diagnostic for the period from the 1st to the 6th century A. D.: group IA, type 1, varieties b, c, d; type 2, variety b; group IAB; and group IB, type 1, variety b and types 2 and 3. Of the medieval combs some seem to have a short time-range and therefore may be used with caution as diagnostic objects. This category includes combs of group IB, type 9, varieties a and d; group IIA, type 2 and 3; group IIB, type 1, variety c; and types 2, 5 and 7.

The mapping of particular comb types from the Roman and the Migration periods has emphasized the cultural uniformity of the basins of the Warta, Vistula and Oder. Moreover, the distinctness of particular regions became more apparent. Western Pomerania, for example, offers better opportunities for tracing contacts with northern and western Europe; whereas the area of the Lower Vistula is marked by the occurrence of peculiar comb forms (group IA, type 3, variety b), showing links with Scandinavian specimens, and the north-eastern region is characterized by three-layer combs with a single tooth-row and triangular or trapeze-shaped grips. The comparison of the chronological tables of comb types with maps showing their spatial distribution shows that in the early Roman period the comb forms were fairly uniform in almost the whole area of the Venedian culture, whereas in the late Roman period they became more varied. Moreover, they provide the opportunity to trace the contacts of the Polish territory with other regions. On the one hand, the infiltration of external influences is for example traceable in combs with openwork decoration, whereas on the other hand the combs of our nearest neighbours from the west, south and even east (Chernigov culture) betray distinct influences of the Venedian culture. These areas namely have yielded combs which obviously originated in the basins of the Warta and Vistula, such as combs with a single tooth-row, type 1, multi-piece combs with a single tooth-row, and three-layer combs with a single tooth-row, type 1. The wide distribution of these types was due to the stabilization of economic and political relations in *this part of Europe during the first three centuries A. D.*

The occurrence of relief-decorated combs in rich graves both in Poland and in north-western Europe confirms a certain uniformity in the equipment of prince's graves irrespective of ethnic difference.

Despite the considerable uniformity of culture in the medieval period, it is possible through the analysis of comb forms to detect certain regional differences and various zones of external influences. Forms characteristic of northern and western Europe can thus be found in the material from Western Pomerania and

Gdańsk, from which they penetrated the neighbouring areas. Sea-side centres which took part in the far-flung trade were influenced not only by the West by also by the East, as shown by the trapezoid one-piece combs with a double tooth-row of Russian origin which occur in Gdańsk. This form which moreover occurs in the southern and eastern part of Poland is the result of commercial relations with Old Russia, particularly Kiev, as one of the Kiev trade-routes leading to central and south-western Europe ran through these areas.

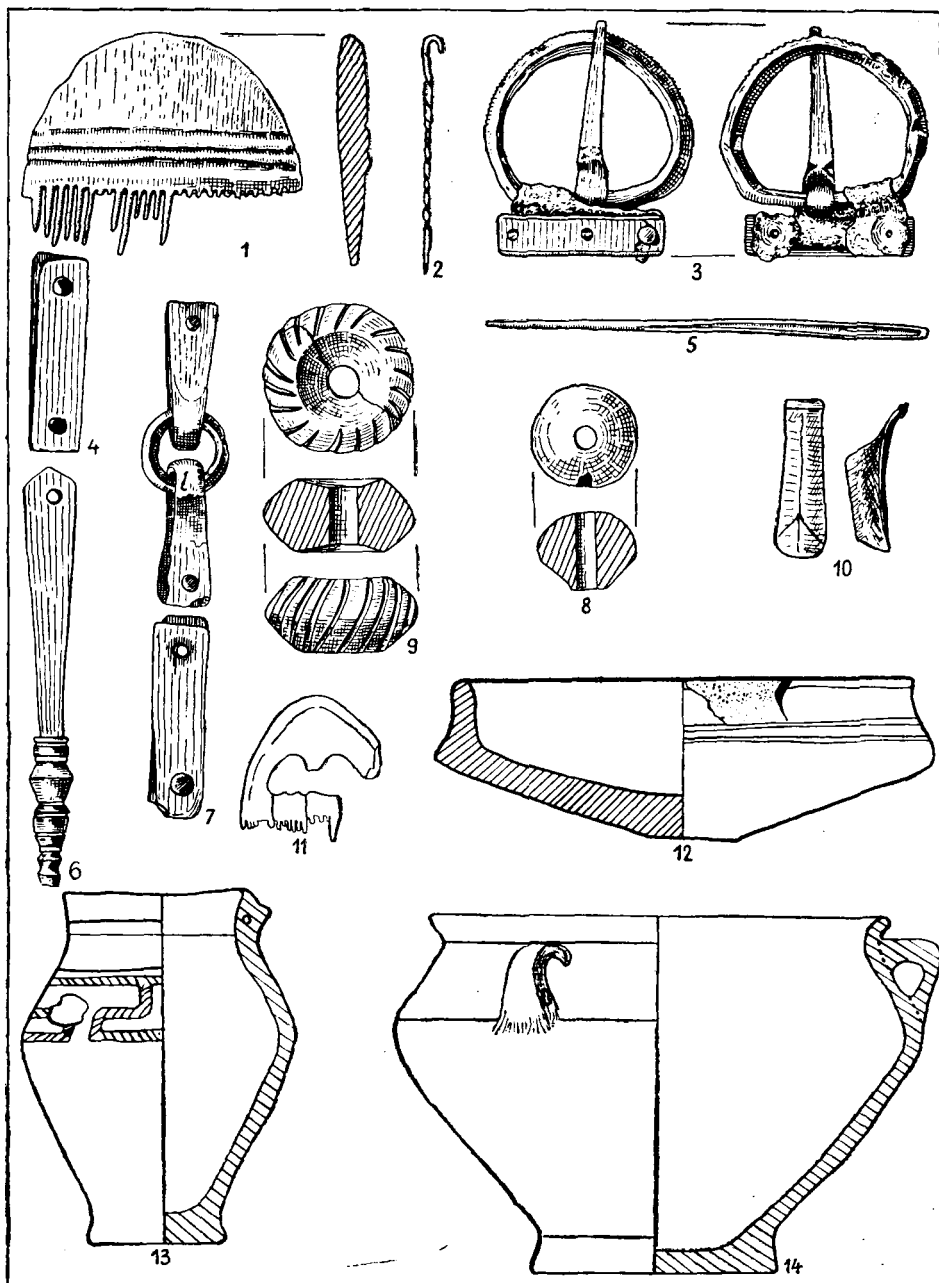
The mapping of medieval combs has allowed us to draw the following conclusions. Apart from inter-regional forms such as three-layer combs with a curved grip and a single tooth-row, there occurred types limited to a particular area — e.g. the west Pomeranian combs with horns. The analysis of archaeological materials shows that in the 9th to 12th centuries three-layer combs with a single tooth-row were dominant in the northern part of Poland. At the same time the dominance of one-piece combs with a double tooth-row is noticeable in the southern areas (Drohiczyn, Opole). The production of three-layer combs with a single tooth-row was discontinued in the early 14th century. On the other hand, three-layer combs with a double tooth-row were gradually gaining ground during the 13th century and became dominant in the 14th century. They stopped to be produced probably in the last phase of the medieval period. The discontinuation of their production was probably due to the change in the material employed, namely larger horns were now used and therefore there was no need to make combs consisting of several parts.

The basic raw material used for the production of combs in Poland consisted of game horns and animal bones. Attempts have been made to reconstruct the process of horn and bone working as well as comb-making on the basis of archaeological sources such as remains of comb-maker's workshops. To gain more information about this craft, this writer has visited a small-town artisan who makes combs for a village market. According to his description, the process of comb-making runs as follows. The material employed consists of the central part of a cattle horn. After being softened by heat treatment (boiling and heating over fire) the horn is sawed into pieces. These are thinned by a metal plane and straightened in a wooden press. Teeth are cut with a knife at a rate of 60 fine teeth per hour. The production of 85 combs with a double tooth-row takes him about 35 working hours (the coarse teeth are cut with a knife and the fine with a machine).

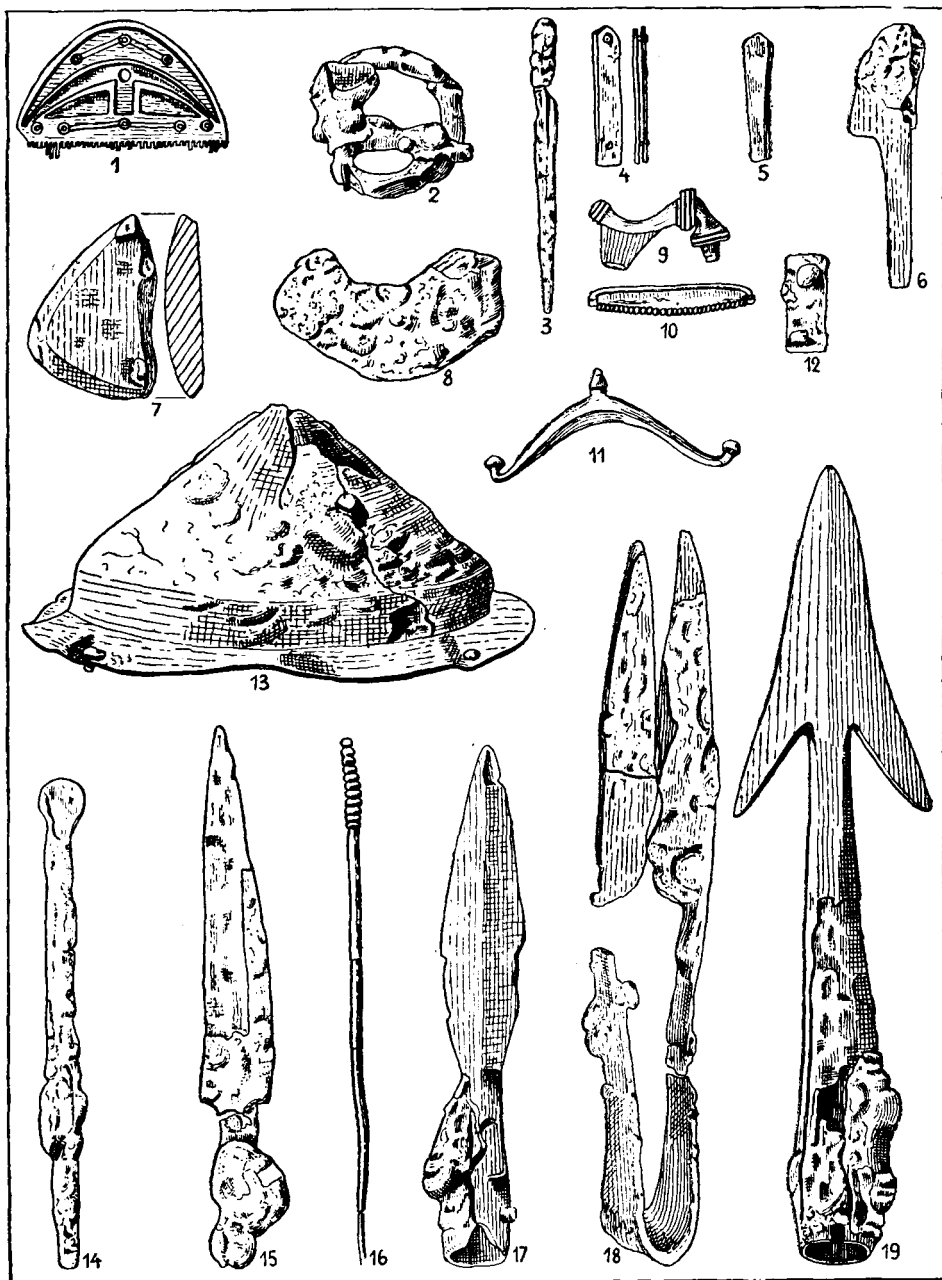
The process described above does not essentially differ from that reconstructed on the grounds of archaeological sources and ethnological data; moreover, it indicates the need of repeated softening of horn when working by hand.

The surviving combs allow us to suggest that apart from the basic function, i.e. arranging hair, combs were used in various rites and magical practices. This is shown by the fairly frequent incidence of combs in graves of the Roman and the Migration periods, and their extreme scarcity in medieval graves. The magical character of combs has survived in the folk-tales of the Euro-Asiatic area. The recurrent motif of these tales is the use of a comb as a means of creating a protective barrier. In certain cases, combs are also used in folk magic for casting evil spells. Ethnological evidence is primarily indicative of the apotropeic character of combs.

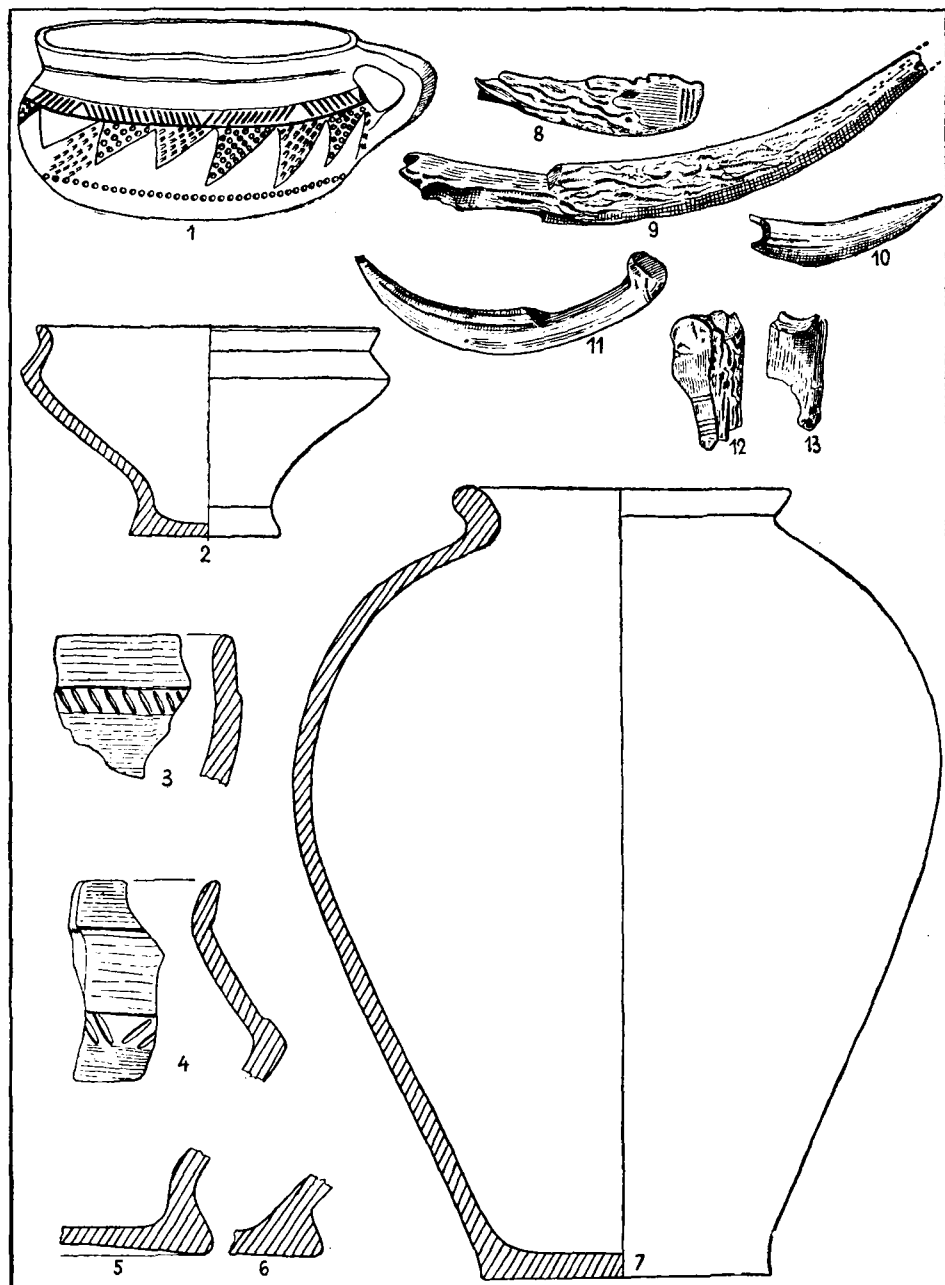
Translated by Maria Abramowiczowa

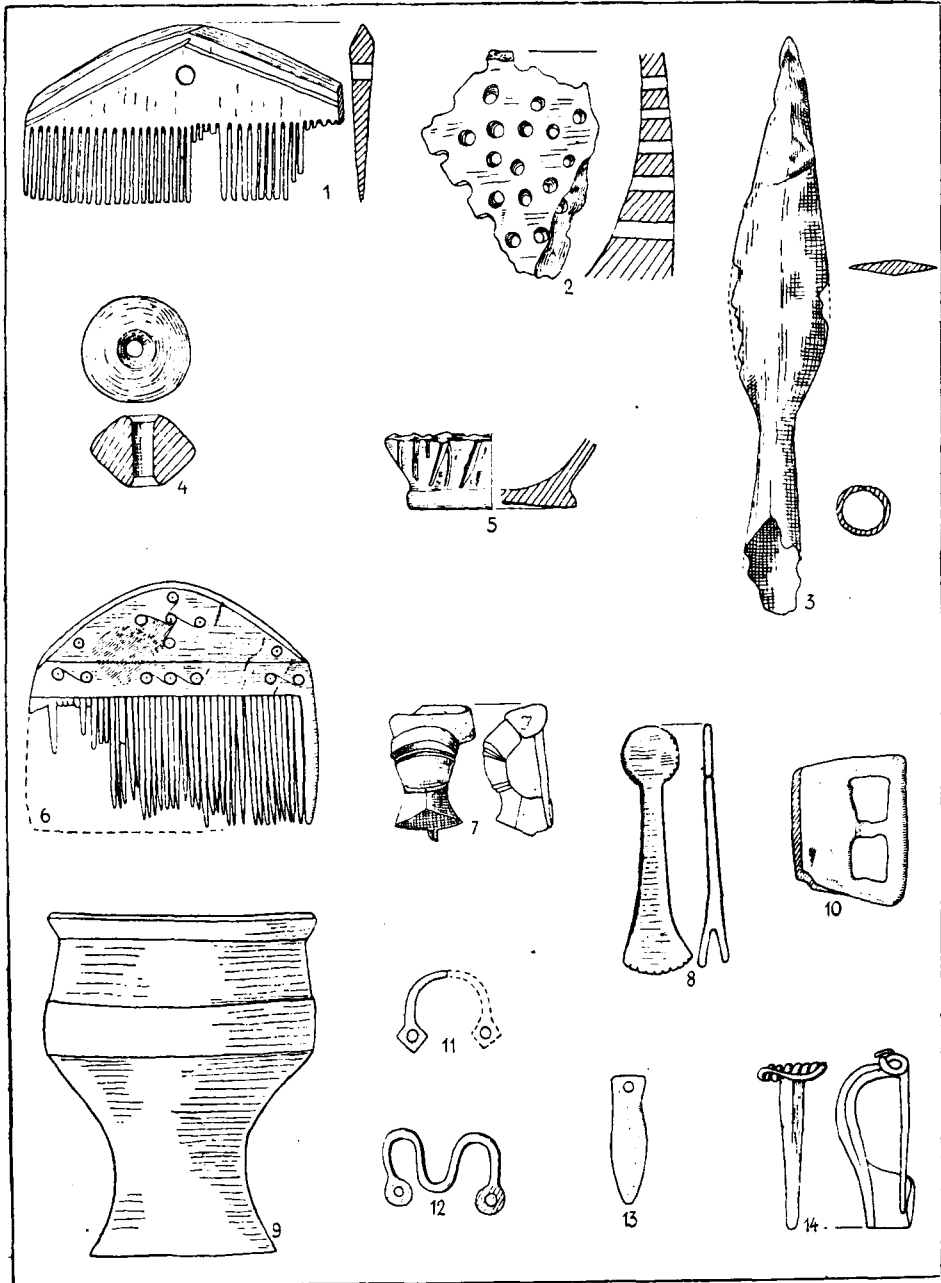
Tablica I: 1—9, Słopanowo, pow. Szamotuły, grób 43 wg K. Przewoźnej (grzebień kościany grupy IA, typu 1, odm. a z III w. n.e.); 10—14, Gledzianówek, pow. Łęczyca, grób 2 (grzebień kościany grupy IA, typu 1, odm. b z II w. n.e.)

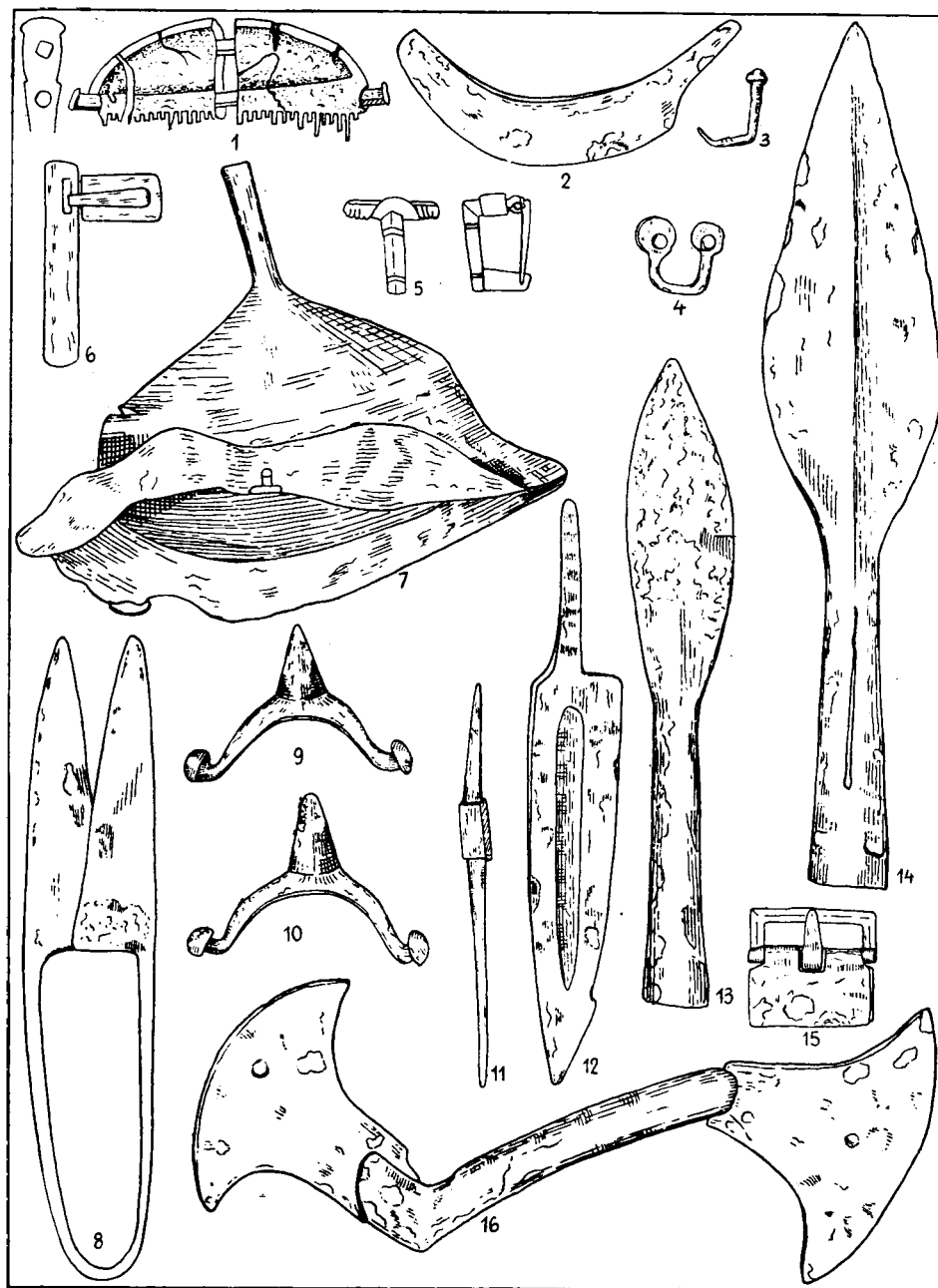
Tablica II: 1—19, Młodzikowo, pow. Środa, grób 188 wg A. Dymaczewskiego
(grzebień kościany grupy IA, typu 1, odm. c z II w. n.e.)

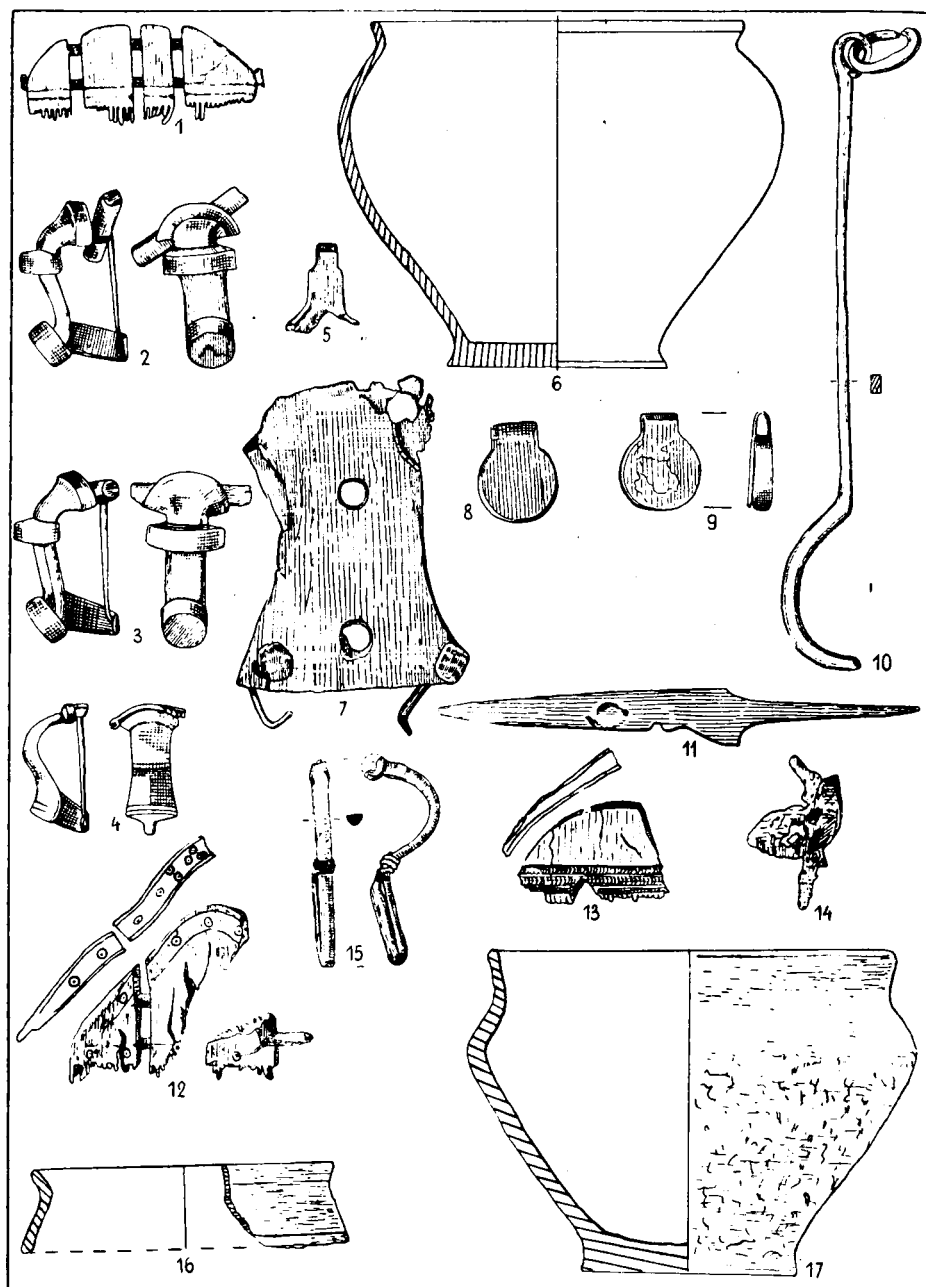
Tablica III: 1—7, Młodzikowo, pow. Środa, pozostałe wyposażenie grobu 188 (por. tabl. II)

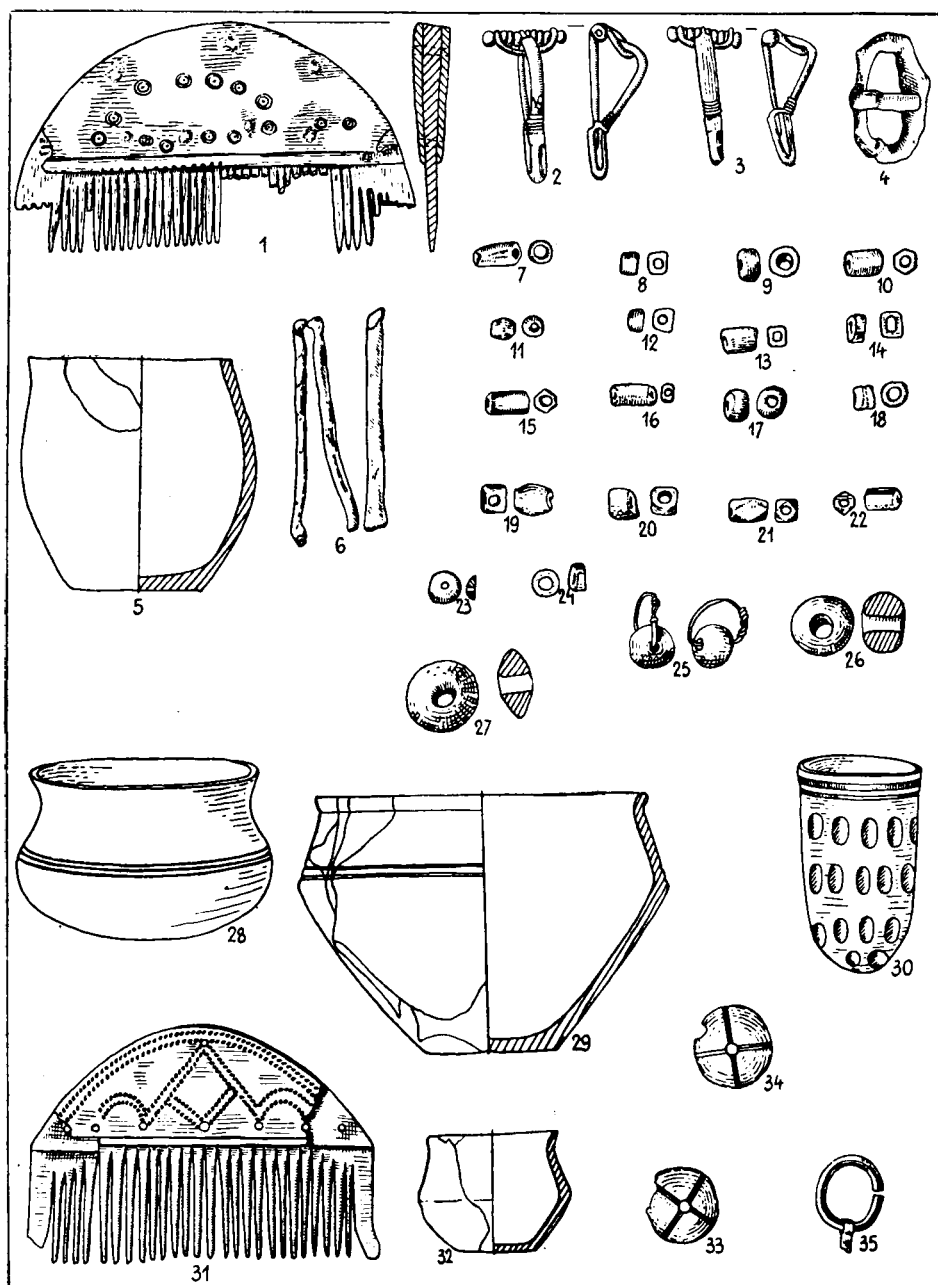
Tablica IV: 1—5, Piwonice, pow. Kalisz, budynek 35 wg I. i K. Dąbrowskich (1 — grzebień rogowy grupy IA, typu 3, odm. a z I w. n.e.); 6—14, Oliwa-Polanki, grób I wg R. Schindlera (grzebień kościany grupy IA, typu 3, odm. b z III w. n.e.)

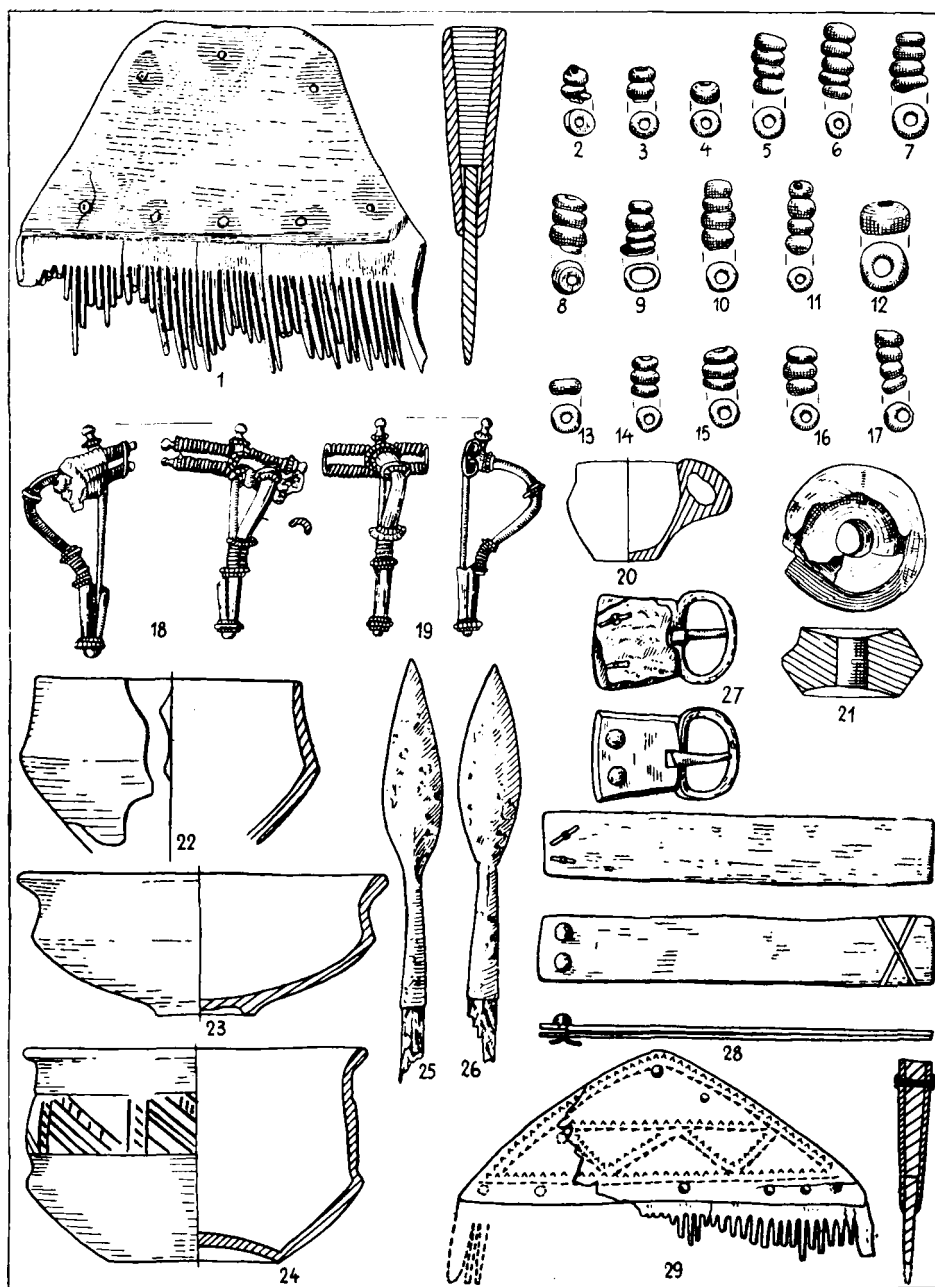
Tablica V: 1—15, Chorula, pow. Krapkowice, grób 92 wg J. Szydłowskiego (grzebień kościany grupy IAB, typu 1, odm. b z II w. n.e.)

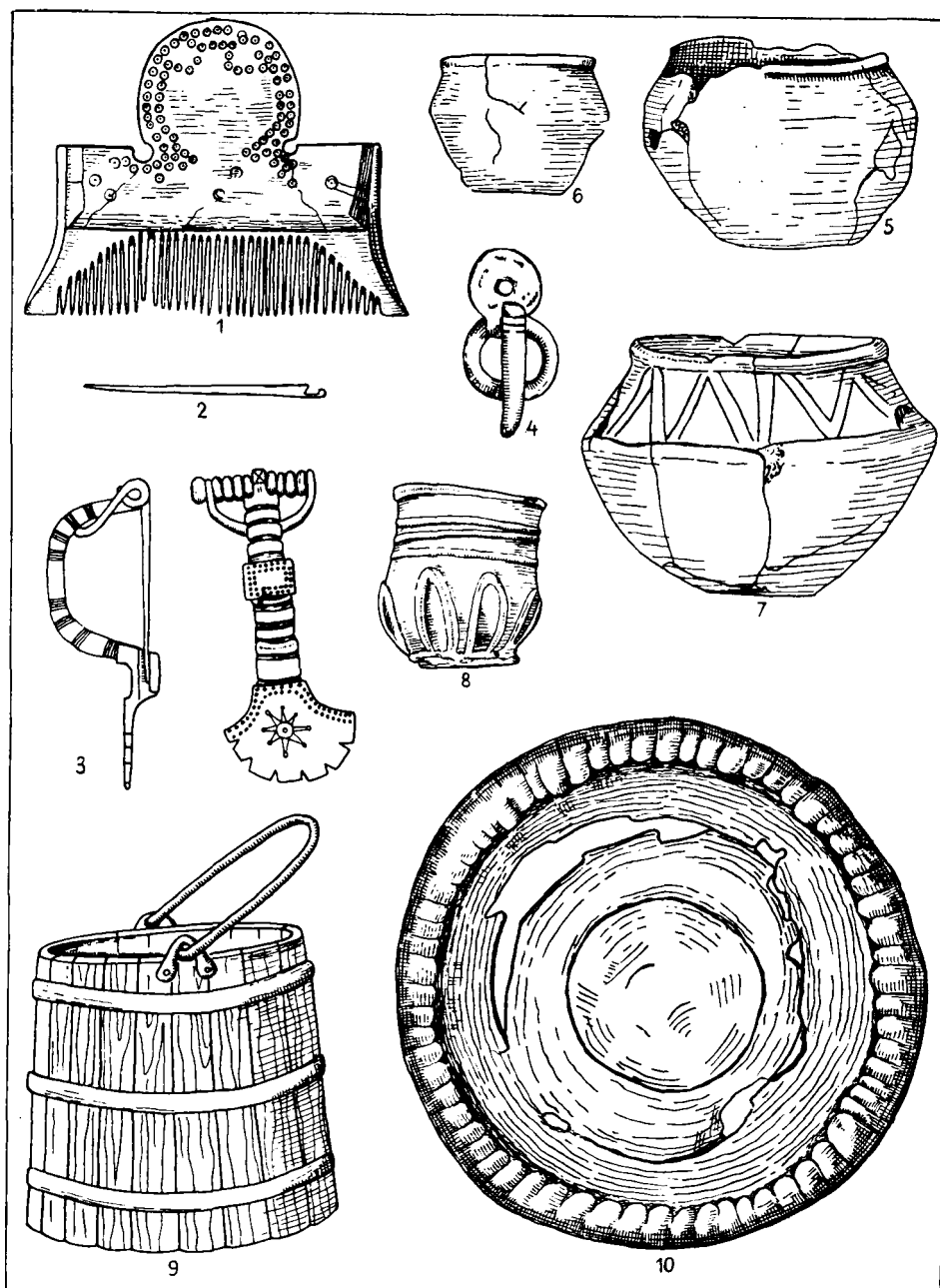
Tablica VI: 1—11, Konin, grób 55 wg B. Kostrzewskiego (grzebień kościany grupy IAB, typu 1, odm. a z II w. n.e.); 12—17, Trupianka, pow. Łódź, grób 5 wg E. Kaszewskiej (grzebień kościany, grupy IAB, typu 2 z III w. n.e.)

Tablica VII: 1—27, Brulino-Kossaki, pow. Ostrów Mazowiecka, grób 25 wg A. Kempistego (grzebień rogowy, grupy IB, typu 1, odm. a z IV w. n.e.); 28—35, Kowalki, pow. Białogard, wg O. Kunkla (grzebień rogowy grupy IB, typu 1, odm. a z V w. n.e.)

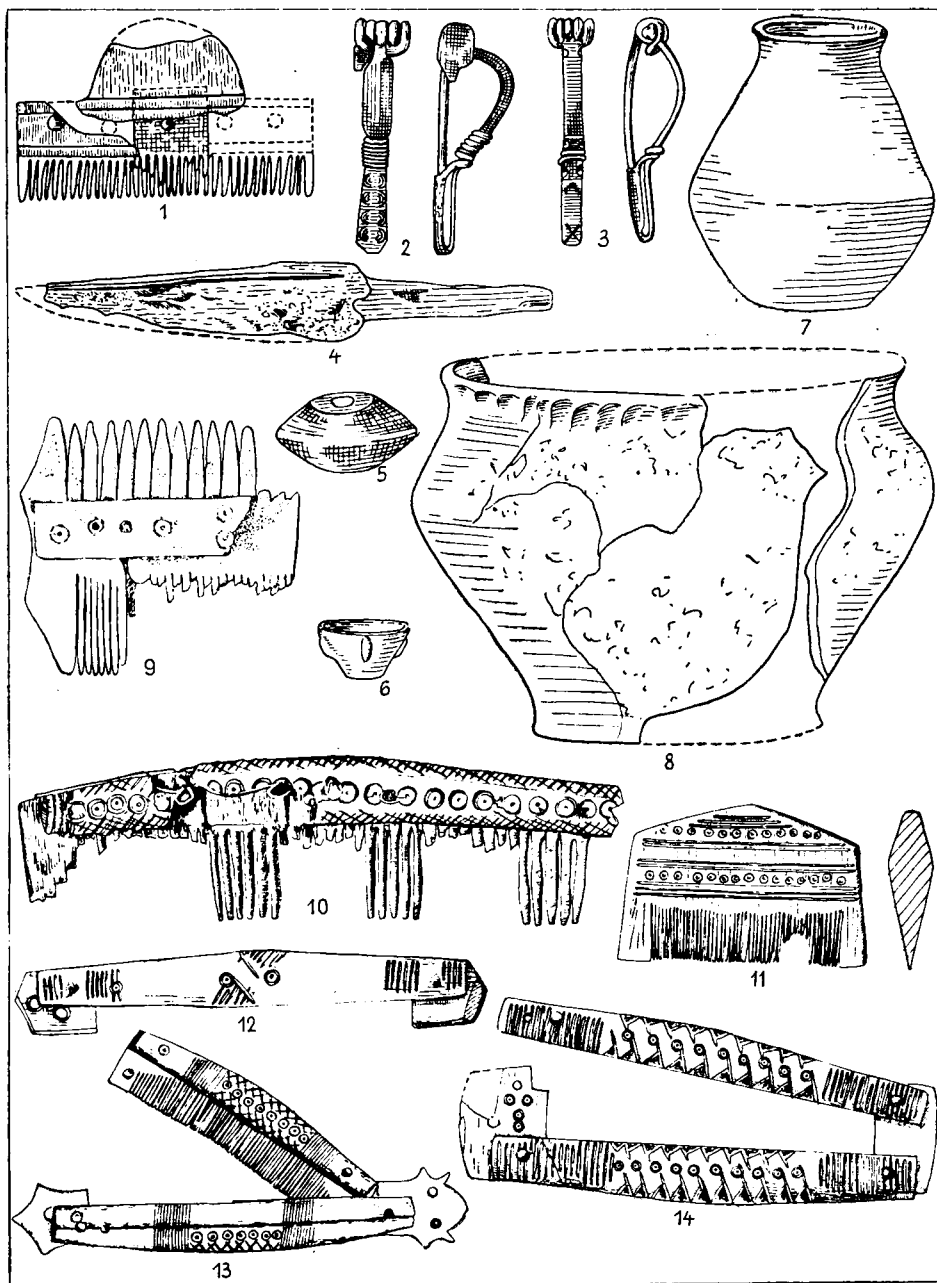

Tablica VIII: 1—21, Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, grób 26 wg A. Kempistego (grzebień rogowy, grupy IB, typu 3 z IV w. n.e.); 22—29, Kitki, pow. Przasnysz, kurhan 1 wg J. Okulicza (grzebień rogowy grupy IB, typu 2 z IV w. n.e.)

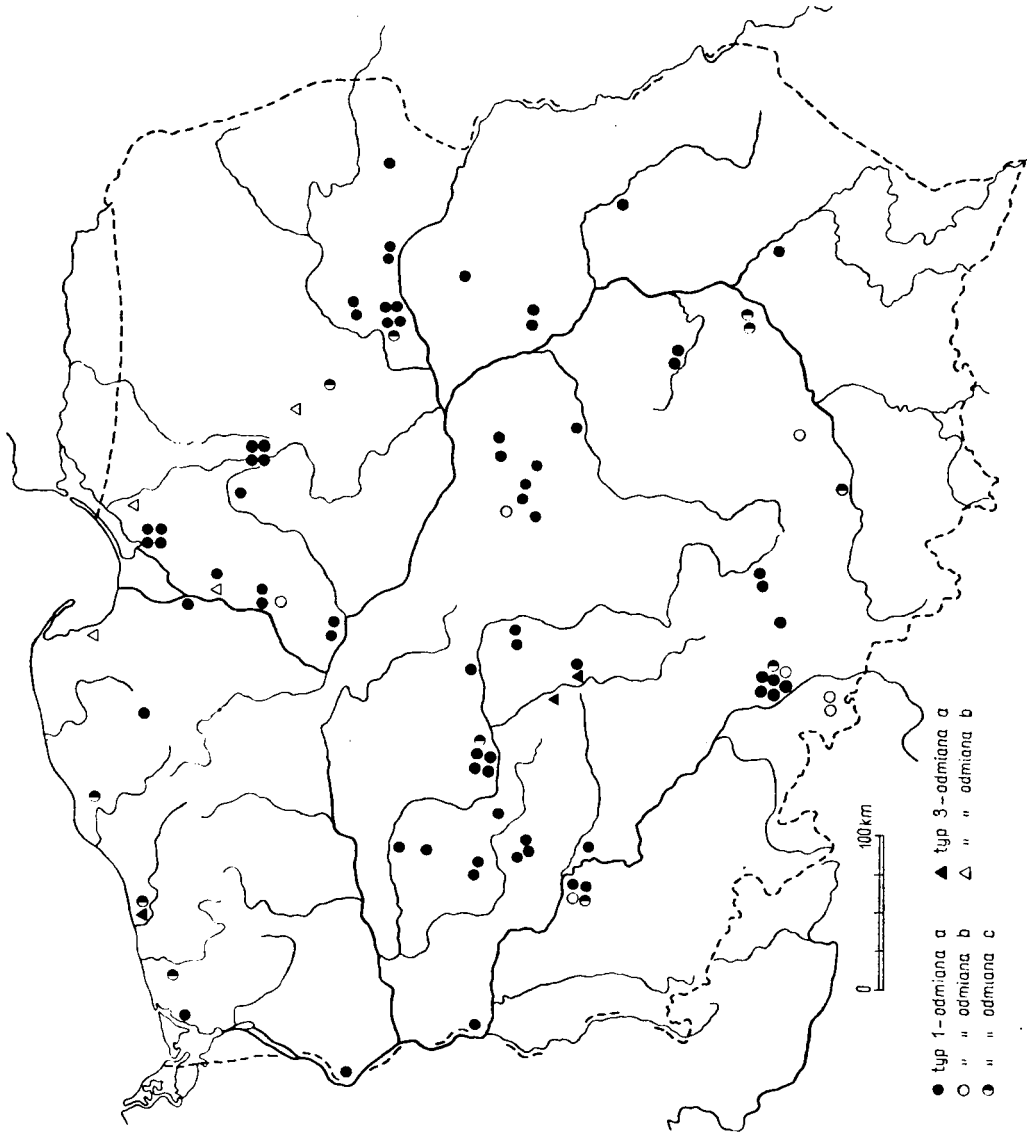

Tablica IX: 1—10, Pruszcz Gdański, grób 1 wg F. Glombowskiego (grzebień rogowy grupy IB, typu 4 z VI/VII w. n.e.)

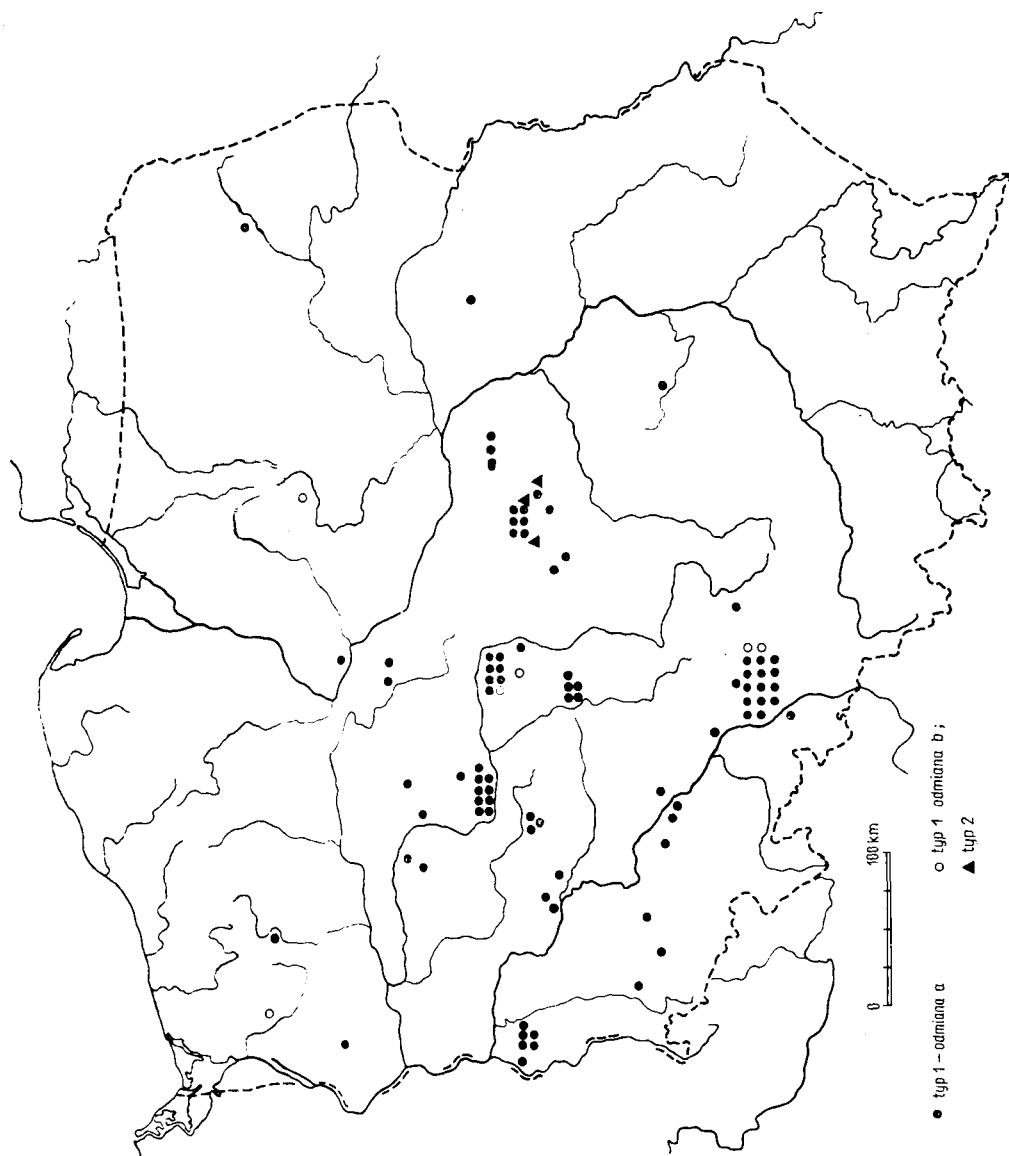

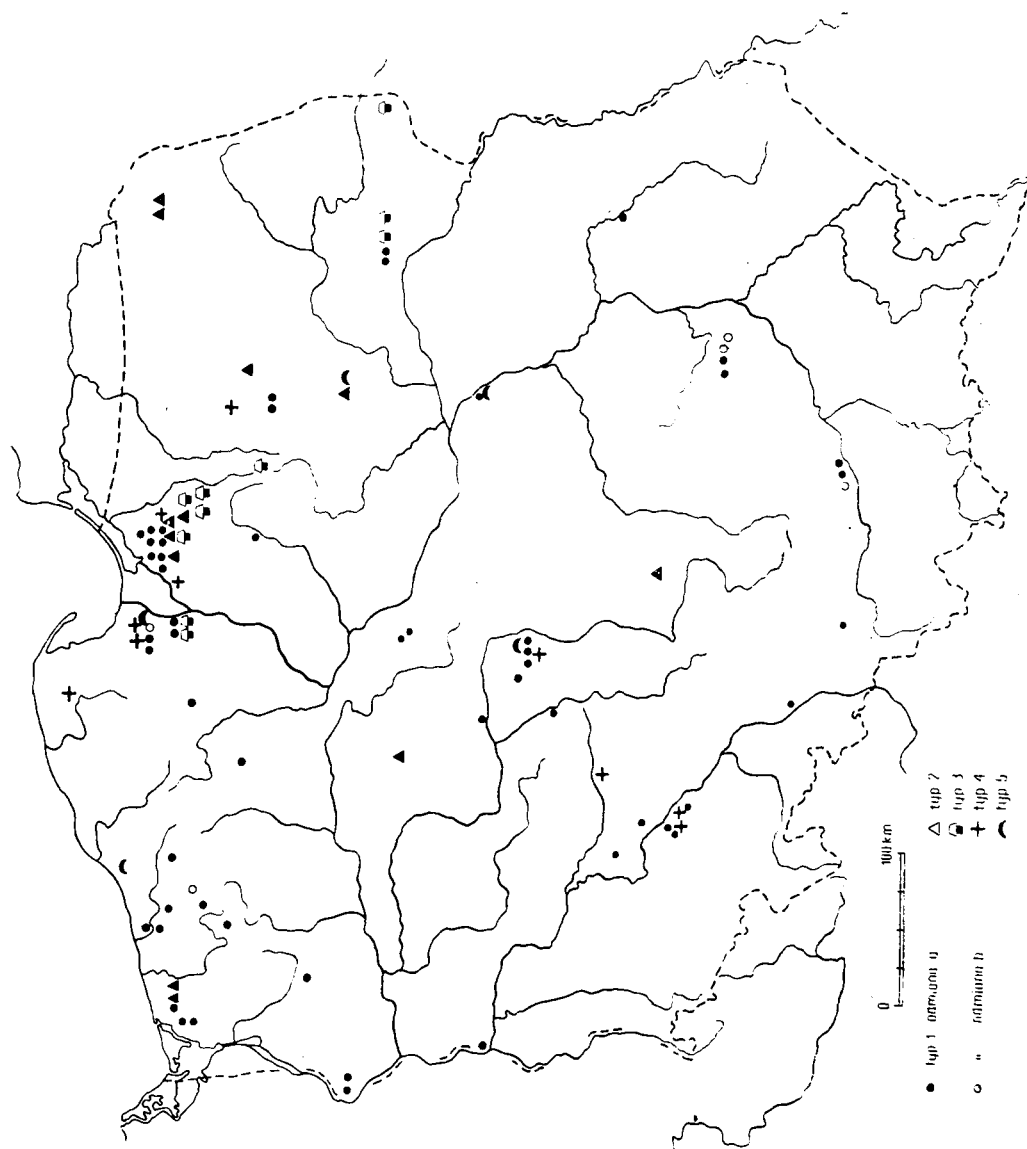
Tablica X: 1—8. Kaszewo, pow. Milicz wg M. Jahna (grzebień rogowy grupy IB, typu 4 z IV/V w. n.e.); 9, Kalisz-Zawodzie, wg I. Dąbrowskiej (grzebień rogowy grupy IIB, typu 6 z XIII w.); 10, Lubicz, pow. Toruń wg B. Zielonki (grzebień rogowy grupy IB, typu 5, odm. a z VI—VII w.); 11—12, Kruszwica, pow. Inowrocław, st. 4 wg A. Cofty (grzebień 11 — rogowy grupy IA, typu 3 z XII w., pochewka — 12 — typu 3 z XII w.); 13, Gdańsk, st. 1, wg A. Abramowicza (grzebień rogowy grupy IB, typu 5, odm. a z pochewką rogową typu 4, z drugiej poł. XII w.); 14, Wrocław-Ostrów Tumski wg E. Ostrowskiej (pochewka rogowa typu 5 z X w.)

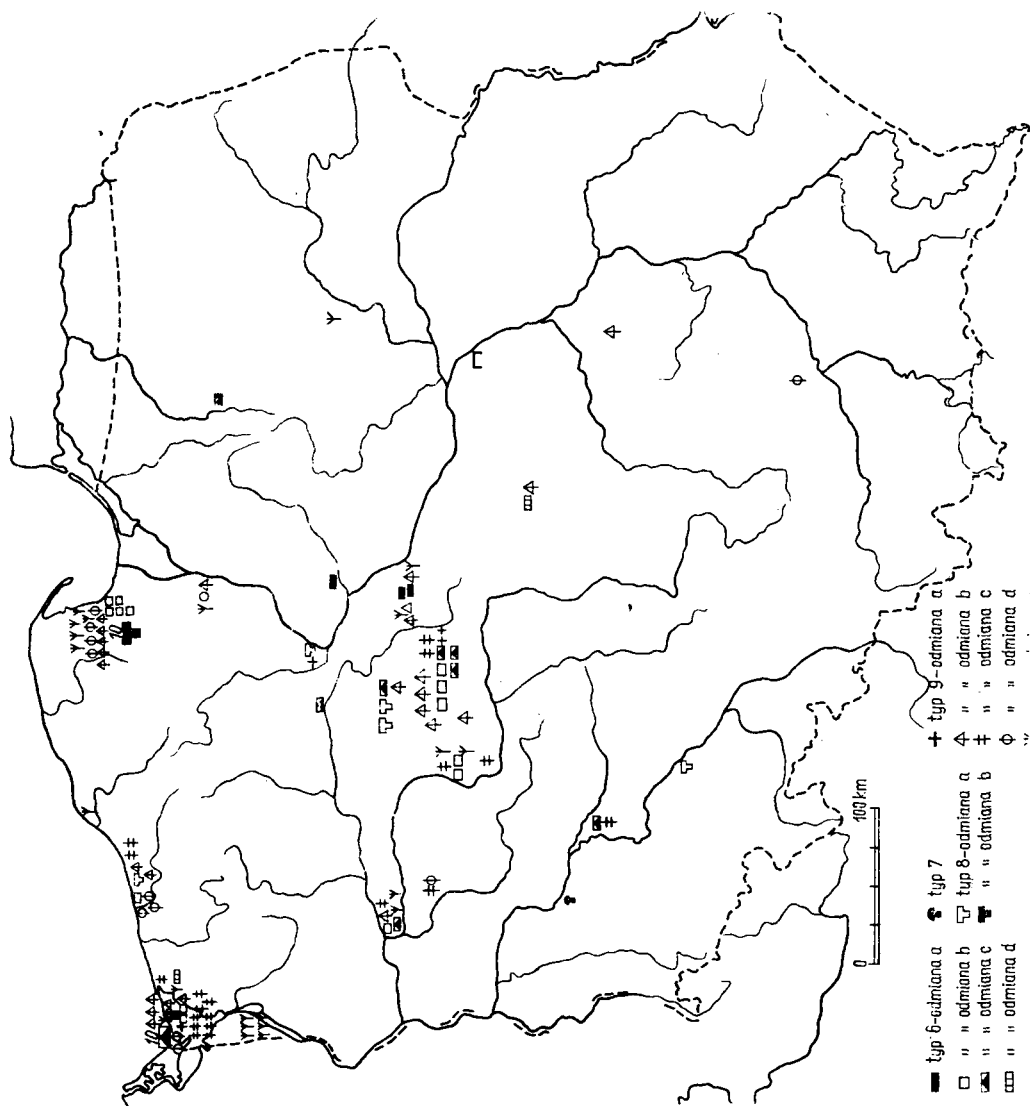
Mapa 1. Rozmieszczenie typów grzebieni IAB (I—III w. n.e.)

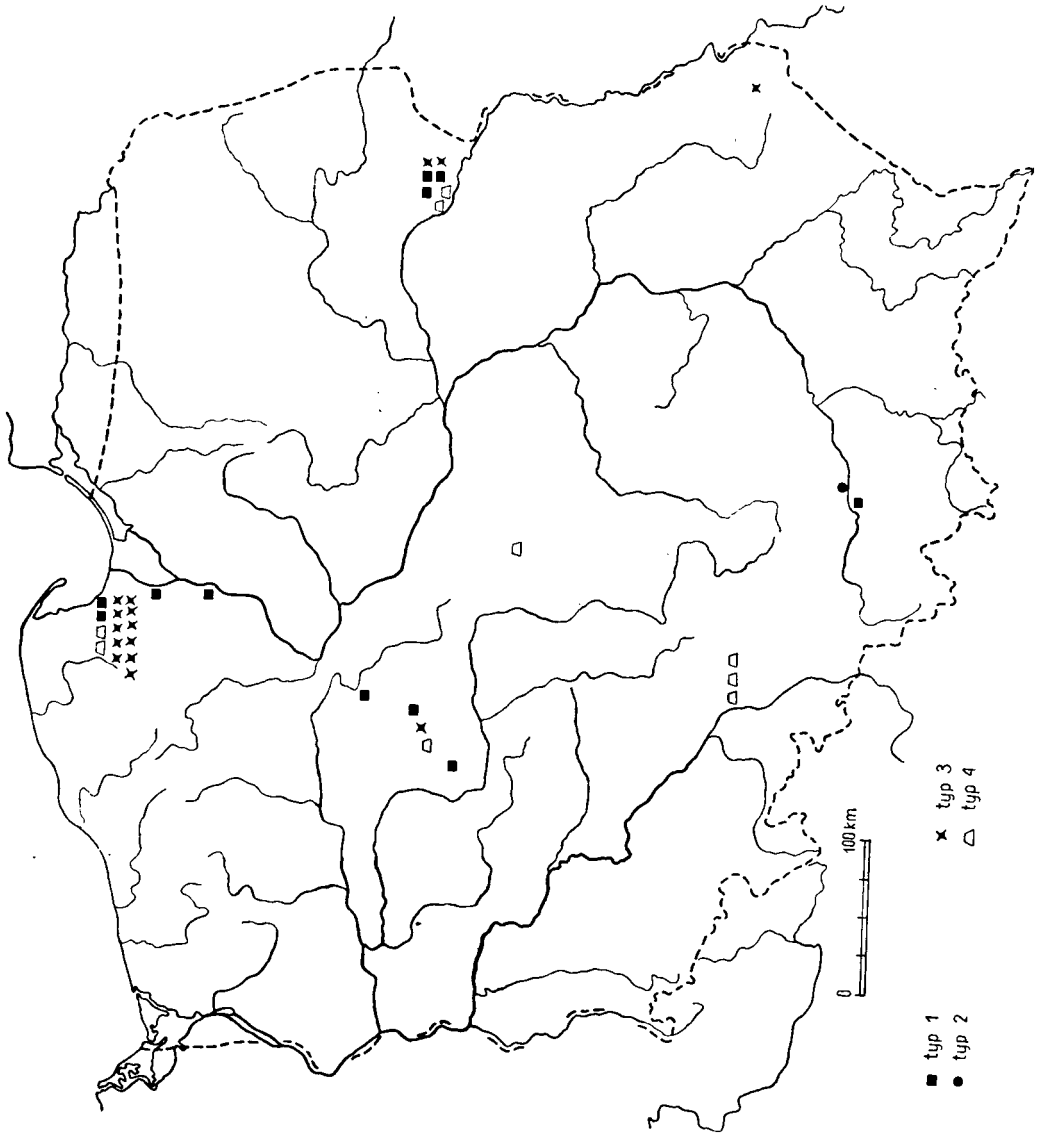
Mapa 2. Rozmieszczenie typów grzebień grupy IAB (II-III w. n.e)

Mapa 3. Rozmieszczenie typów grzebień grupy IB (II—III w. n.e.)

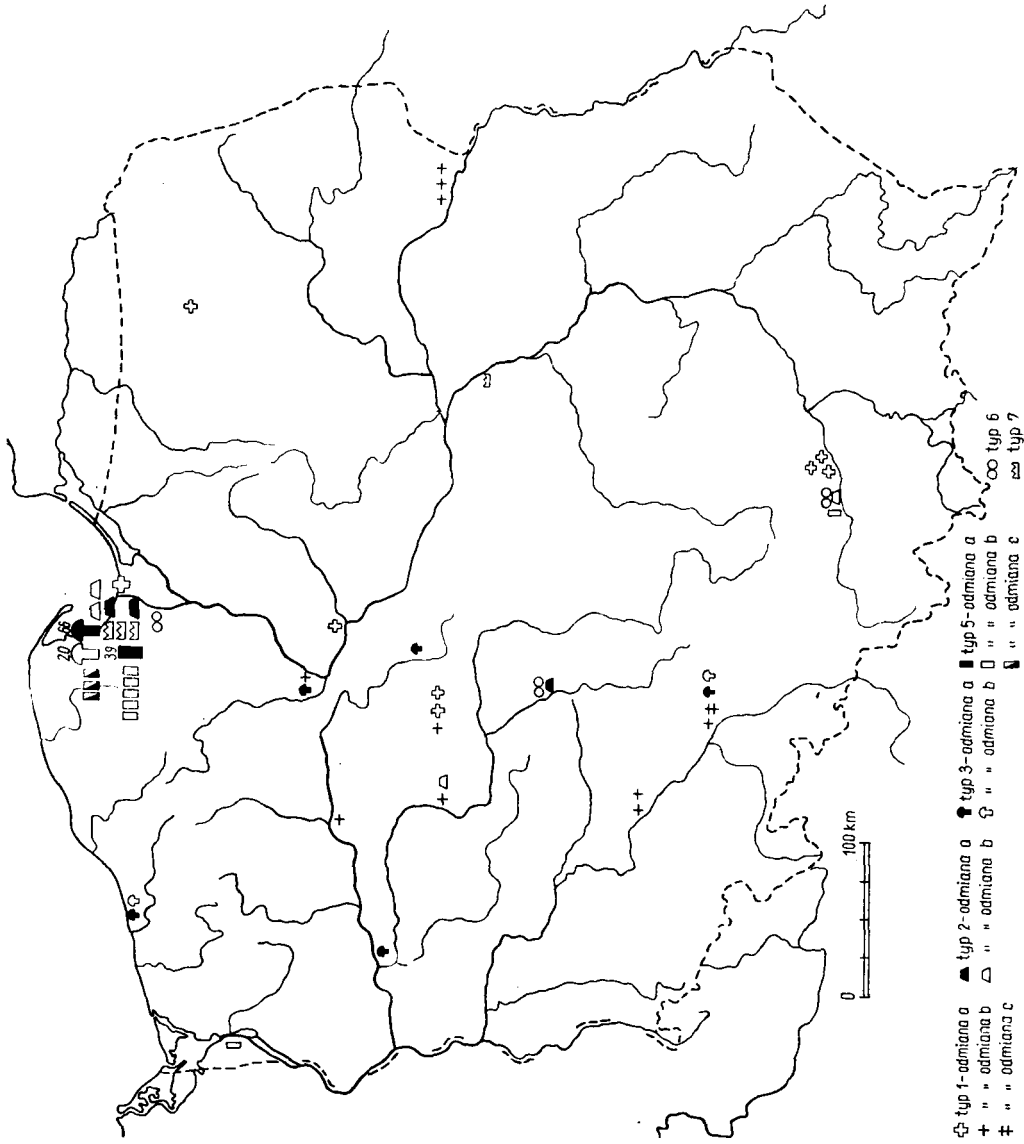

Mapa 4. Rozmieszczenie typów grzebień grupy IB (VI—XIV w.)

Mapa 5. Rozmieszczenie typów grzebieni grupy IIA (X—XIV w.)

- ⊕ typ 1-odmiana a
- ⬤ typ 2-odmiana a
- ⬢ typ 3-odmiana a
- ⬤ typ 5-odmiana a
- ⊕ typ 6
- ⊕ typ 7
- ⊕ " " odmiana b
- ⊕ " " odmiana b
- ⊕ " " odmiana c
- ⊕ " " odmiana c

Mapa 6. Rozmieszczenie typów grzebień grupy IIB (VI—XV w.)